

Гене́за

НОВА УКРАЇНЬСЬКА
ШКОЛА

ТЕТЯНА ЛАДИЧЕНКО,
ІЛОНА ЛУКАЧ, ОКСАНА САВКО

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

9

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика Михайла Вербицького

Слова Павла Чубинського

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ТЕТЯНА ЛАДИЧЕНКО, ІЛОНА ЛУКАЧ, ОКСАНА САВКО

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«ГЕНЕЗА»
2026

УДК 94(100)(075.3)
Л15

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідає модельній навчальній програмі
«Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт.: Щупак І. Я., Посунько А. С., Бакка Т. В., Бурлака О. В.,
Власова Н. С., Желіба О. В., Махонін О. О., Мелещенко Т. В.,
Павловська-Кравчук В. А., Піскарьова І. О., Худобець О. А.)

Інтерактивний електронний додаток до підручника
<https://cutt.ly/ItS62OhU>

Інтерактивні методичні матеріали до підручника
<https://faino.school/>

Ладиченко Т. В.

Л15 Всесвітня історія : підруч. для 9-го кл. закл.
заг. серед. освіти / Тетяна Ладиченко, Ілона Лукач,
Оксана Савко. – Київ : Генеза, 2026. – 224 с. : іл.,
карти.

ISBN 978-617-8468-47-7.

УДК 94(100)(075.3)

ISBN 978-617-8468-47-7

© Ладиченко Т. В., Лукач І. Б.,
Савко О. В., 2026
© «Генеза», оригінал-макет,
2026

ШАНОВНІ ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКИ ТА ДЕВ'ЯТИКЛАСНИЦІ!

Цьогоріч ви продовжите вивчати історію нового (модерного) часу та поринете у вир подій кінця XVIII – початку XX ст., доби, яку ще називають *«довгим» XIX століттям*. Це був час стрімкого розвитку західних країн і водночас перетворення східних цивілізацій.

«Довге» XIX ст. стало дійсно революційним, адже бурхливі зміни відбувалися у промисловості й економіці, у побуті та свідомості людей, охопивши увесь світ – від метрополій до колоній. Багато з того, що наповнює наше сьогодення, з'явилося саме за тих часів.

Підручник, який ви тримаєте в руках, дасть вам змогу зазирнути в захопливий світ модерної доби та ознайомитися з її відкриттями й видатними постатями на теренах Європи та за її межами. Ви також пригадаєте події та факти з тогочасної історії України, проводячи паралелі з розвитком інших європейських країн.

Навчальна книжка містить цікавий матеріал, що розкриває найрізноманітніші грані історії нового часу. Зорієнтуватися в підручнику вам допоможуть рубрики.

Кожен параграф розпочинає рубрика **«Подумайте!»** , яка налаштує вас на вивчення нової теми.

Параграфи підручника поділено на окремі пункти, наприкінці яких запропоновано запитання та завдання, позначені символом ; вони допоможуть перевірити, чи добре ви засвоїли матеріал.

У рубриці **«Документ»** дібрано оригінальні документи, автори яких були учасниками або свідками подій, що вивчаються. Кожен документ супроводжують запитання та завдання, що розвиватиме вміння їх аналізувати й використовувати під час підготовки проєктних і творчих завдань.

Матеріал рубрики **«Громадянський вимір»** дасть змогу дізнатися більше цікавого про історичні події, розширить знання про людей епохи та їхню роль в історії, поглибить розуміння суспільних процесів.

Завдяки рубриці **«Україна і світ»** ви впродовж навчального року матимете нагоду зіставляти події та процеси, що відбувалися одночасно в різних країнах світу й на теренах України, і вкотре переконуватиметеся, що Україна завжди була частиною європейського простору.

Рубрика **«Дізнайтеся!»** наприкінці кожного параграфа має на меті спонукати вас виконувати пошукові завдання, переглядати відео, здійснювати онлайн-мандрівки, розвивати аналітичне і творче мислення.

Рубрика **«Діємо творчо»** пропонуватиме здійснити власні пошуки, аналізувати новий матеріал, брати участь у дискусіях, іграх та історичних реконструкціях.

Параграфи завершує рубрика **«Перевіряємо знання»** , кожне з питань якої покликане формувати предметні компетентності та наскрізні вміння.

Засвоєнню навчального матеріалу сприятимуть ілюстрації та карти, які допоможуть уявити перебіг історичних подій, відчувати дух епохи, сформувати цілісне сприйняття світу.

Щиро бажаємо, щоб історія стала для вас невичерпним джерелом пізнання світу!

§1 НА ПОРОЗІ НОВОГО ЧАСУ

Подумайте!

Роздивіться репродукції картин. Яку історичну добу на них утілено? Що пам'ятаєте про неї з курсу історії у 8 класі? Які події, процеси та явища були для неї визначальними? Яке із зображень ілюструє подію глобального масштабу, що вплинула на розвиток світу, а яка – відтворює локальну подію? Пригадайте, як інакше називають ту історичну добу в історії України. Назвіть кілька подій та постатей, які, на вашу думку, відіграли ключову роль у її перебігові.

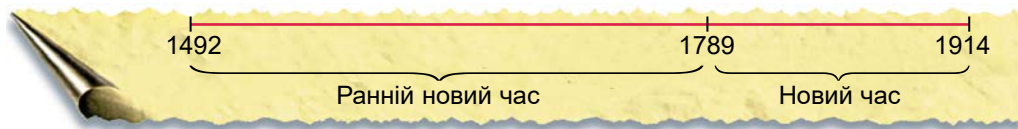

Перша висадка
Христофора Колумба в Америці.
Художник Д. Пуєбла. 1862 р.

Сутичка козаків із татарами.
Художник Й. Брандт.
Близько 1890 р.

1. Ранній новий час в історії світу та України. За найпоширенішим серед учених підходом початок нового часу пов'язують із Великими географічними відкриттями, розпочатими подорожжю Колумба 1492 р. Завершення нового часу припадає на 1914 р., коли вибухнула Перша світова війна. Цей відрізок часу прийнято розподіляти на два етапи. *Ранній новий час*, або *ранньомодерний*, тривав від кінця XV ст. до Французької революції, що розпочалася 1789 р., а *пізній*, власне *новий час*, – від Французької революції до 1914 р. Слід пам'ятати, що періодизація європейської історії не завжди може бути застосована до країн Сходу, кожна з яких проходила власний історичний шлях.

Особливістю раннього нового часу є те, що саме тоді, із відкриттям нових земель, світ стає глобальним, а історія – дійсно «всесвітньою». Народжується капіталізм – новий суспільний устрій, сформований на основі приватної власності, найманої праці та ринкової економіки. Це час революційних змін у всьому, що зрештою зумовило зародження й розвиток докорінно нового, індустріального, суспільства.

Україна і світ

Процеси, які відбувалися в Європі, певним чином впливали і на розвиток українських земель. Найхарактернішою особливістю раннього нового часу тут було зародження нового соціального

стану – *козацтва*, яке взяло на себе роль оборонця рідного краю, його ідентичності, віри та культури. Згодом, об'єднавши різні соціальні верстви, козацтву вдалося створити державу – Військо Запорозьке. Зважаючи на роль козацтва, ранній новий час в історії України називають *козацькою добою*. Втрата козацтвом політичної влади та ліквідація залишків автономії Гетьманщини у другій половині XVIII ст. збігається із завершенням ранньомодерної доби. 🇺🇦

Який період історії людства прийнято називати модерним (новим) часом? Чому історію раннього нового часу називають глобальною? Які події це підтверджують? Що було найхарактернішою особливістю раннього нового часу на українських землях?

2. Держави раннього нового часу. Ще наприкінці середньовіччя у Європі виникли централізовані країни, у яких поступово сформувався єдиний внутрішній ринок та система законодавства. В епоху Відродження та Реформації постала література, створена національними мовами. У цей час зароджується національна самосвідомість.

Ранній новий час став добою народження національних держав з чіткими кордонами, більшість населення яких належала до однієї нації, а уряди проводили незалежну політику. Значним поштовхом до утворення таких держав стала Вестфальська система міжнародних відносин, що діяла із середини XVII ст. та започаткувала нову епоху суверенних держав і балансу сил у Європі.

Пам'ятна монета Нідерландів номіналом 50 гульденів, випущена 1998 р. до 350-річчя Мюнстерського миру

Цей час позначився утвердженням *абсолютної монархії* – такої форми правління, за якої вся повнота влади належить монархові. Абсолютизм сформувався у великих централізованих державах – Франції, Іспанії, у Московській державі у формі самодержавства. Англія стала зразковою парламентською (конституційною) монархією. У Священній Римській імперії сформувався князівський абсолютизм. Там зміцнення монархічної влади відбувалося в межах окремих територіальних володінь, що перешкоджало національному об'єднанню цих країн.

Король Франції
Людовік XIV. Художник
Г. Ріго. 1701 р.

Марія-Терезія. Художник
М. ван Майтенс Молодший.
Після 1745 р.

На відміну від монархії, *республіка* є формою правління, за якої вищі органи державної влади обирають на певний термін. У Північній Італії існувало чимало невеликих міст-держав. Деякі з них, наприклад Венеційська республіка, були олігархічними республіками. Тут уся влада належала найбагатшим і найвпливовішим родинам (патриціям). Республікою була й Річ Посполита, що відображено в назві держави. У XVI ст. в Нідерландах постала одна з найбільш демократичних тогочасних держав – Республіка Сполучених Провінцій, а в Новому світі відбулася визначна історична подія – створення Сполучених Штатів Америки, також із республіканською формою правління.

Які ознаки має централізована національна держава? Які форми правління в європейських державах існували в ранній новий час? Вестфальський мирний конгрес зафіксував нове співвідношення сил у Європі, у якому провідну роль відігравали великі держави: Франція, Англія, Швеція, Австрія та Річ Посполита. Чи зберігся такий баланс досьогодні? Відповідь обґрунтуйте. Чому важливо зберігати рівновагу в міжнародних відносинах?

3. Колоніалізм. За доби Великих географічних відкриттів європейці відкрили та підкорили нові землі, які перетворили на *колонії* – так називають території чи країни, які були позбавлені незалежності та перебували під владою інших держав. Такі держави, як Іспанія, Португалія та Англія, перетворювалися на колоніальні імперії, маючи володіння в різних куточках світу. На підвладних територіях вони провадили політику колоніалізму, яка передбачала політичне, економічне та культурне поневолення місцевого населення.

Пам'ятна дошка на честь заснування Британської імперії. Ньюфаундленд. Сучасна світлина

Декларація незалежності США

Кінець XVIII ст. став переломним періодом, коли могутні європейські держави звернули свої погляди не лише на Захід, а й на Схід, намагаючись закріпити свій вплив у Індії, Китаї, Японії та інших країнах. Водночас успішний спротив англійських колоній у Новому світі та народження США продемонстрували можливість вибороти незалежність від метрополії. Історія XIX ст. – це історія розподілу світу між великими колоніальними державами та боротьби поневолених народів за самовизначення.

Які країни і завдяки чому стали колоніальними імперіями в період раннього нового часу? Що вможливило їхнє перетворення на великих гравців на карті світу? Як колоніалізм вплинув на місцеве населення колоній? Спробуйте описати враження представника чи представниці доколумбової цивілізації (наприклад, інків чи ацтеків) про першу зустріч з європейцями.

4. Доба Просвітництва. Під впливом гуманізму та Відродження на межі XVII–XVIII ст. у Європі сформувалася нова ідейна течія – *Просвітництво*, заснована на переконанні про вирішальну роль розуму та знань, необхідності захисту природних прав людей та їхніх політичних свобод. Мислителі тієї епохи – просвітники – вірили у «природне світло розуму». Вони стверджували, що від народження всі люди створені рівними, а тому мають природні права на життя, свободу і власність. Для забезпечення та захисту цих прав люди добровільно укладають між собою суспільний договір, який слугує підґрунтям для створення держави й виникнення державної влади.

Людина нового часу інакше ставилася до питань віри в Бога. На зміну релігійному світогляду приходив світський, а до католицизму та православ'я в результаті Реформації додалася ще одна гілка християнства – *протестантизм*. Згодом це дало змогу сформувати поняття свободи совісті – одного з головних у системі громадянських прав і свобод.

У салоні мадам Жоффрен.
Художник Г. Леммоньє. 1755 р.

? Поміркуйте, як ідеї Просвітництва могли сприяти утвердженню нових поглядів на людину і владу. Назвіть найяскравіших представників доби Просвітництва у європейській та українській історії. У чому актуальність їхніх ідей у наш час?

5. Індустріальна (промислова) революція та суспільні зміни.

Ранньомодерна доба стала часом початку *індустріальної (промислової) революції* – винайдення й широкого впровадження у виробництво машин, здатних замінити ручну працю. На зміну мануфактурам прийшли фабрики. Цей переворот розпочався в Англії.

Промислова революція дала поштовх урбанізації – збільшенню кількості міст та їхнього населення, поширенню міського способу життя та культури. У містах зосереджувалася наука, мистецтво, вирувало політичне життя, поставали театри та університети. Відбувалися зміни в освіті і традиціях сімейного виховання, у побуті, тривалості життя.

Ускладнюється соціальна структура суспільства. Відповідно до потреб виробництва зростає чисельність найманих робітників (за рахунок колишніх селян або емігрантів). На перші ролі виходить не стара родова аристократія, а заможні, заповзятливі підприємці. Разом із тим широке застосування машин зумовило зниження заробітної плати. Частина працівників втратила роботу, хоча саме на результатах їхньої праці ґрунтувалися могутність та багатство цілих країн.

Основні наслідки індустріальної революції стануть відчутними лише в XIX ст., а у XVIII ст. виявилось головне – перевага фабричного виробництва над мануфактурою, машинної праці над ручною. Індустріальна революція заклала економічний фундамент для нового суспільства, стала одним з найважливіших проявів кризи старого ладу. Усе це зумовило становлення нової, індустріальної, цивілізації.

Панорама
Лондона.
1754 р.

У чому полягали головні зміни, які принесла індустріальна революція в життя суспільства? Чому індустріальна революція вважається переломним етапом у формуванні сучасного світу? Які її наслідки відчутні й сьогодні? Як змінювався соціальний статус людини в умовах технічного прогресу?

Дізнайтеся!

Промисловій революції в ранньомодерний час передувала революція наукова, яка докорінно змінила уявлення людей про світ і своє місце в ньому. Відкриття в астрономії, фізиці, хімії, медицині, механіці стали основою для створення нових технологій, машин і фабрик. Один із провідних музеїв історії науки – Музей Галілея у Флоренції – дає змогу побачити, як виглядали телескопи, глобуси, математичні прилади, навігаційні інструменти й анатомічні моделі XVI–XVIII ст.

Пригадайте матеріал курсу 8 класу або дізнайтеся з додаткових джерел про ідеї та винаходи, пов'язані з іменами Галілео Галілея, Миколая Коперника, Джордано Бруно, Андреаса Везалія. Як гадаєте, наукові винаходи з'являються внаслідок розвитку виробництва й потреб людини чи, навпаки, технології виробництва розвиваються завдяки відкриттям учених? За бажання здійсніть віртуальну подорож Музеєм Галілея у Флоренції.

Уявіть, що вас запросили допомогти створити музей історії раннього нового часу. Які зали ви запропонували би для експозиції? Назвіть їх (наприклад, «Зала географічних відкриттів», «Кімната вченого», «Зала друкарства», «Козацький двір»). Стисло поясніть, що можна побачити в кожній залі.

У 1507 р. картограф Мартін Вальдземюллер створив першу карту світу, на якій з'явилася назва «Америка». Ця карта – не просто географічний артефакт, а символ зміни уявлення про світ, появи глобального простору. Люди почали усвідомлювати себе частиною більшого світу, з'явилася ідея «включеності» територій у світовий контекст. Це перекується із сучасним розумінням громадянської відповідальності в глобалізованому світі. Уперше нанесена назва «Америка» стала кроком до визнання окремих народів і територій у світовій історії, адже йдеться про право на ідентичність – одну з основ громадянськості.

Деталь карти Вальдземюллера
з назвою «Америка»

1. Скільки років тривав період нового часу? За якими подіями визначають межі його окремих етапів?
2. Покажіть на карті країни, у яких у період раннього нового часу формою правління була абсолютна монархія. Які з цих країн зберегли монархічну форму правління дотепер?
3. Визначте основи капіталізму як нового суспільного устрою. Чому він почав формуватися саме в ранній новий час?
4. Порівняйте соціальну структуру феодального та капіталістичного суспільств.

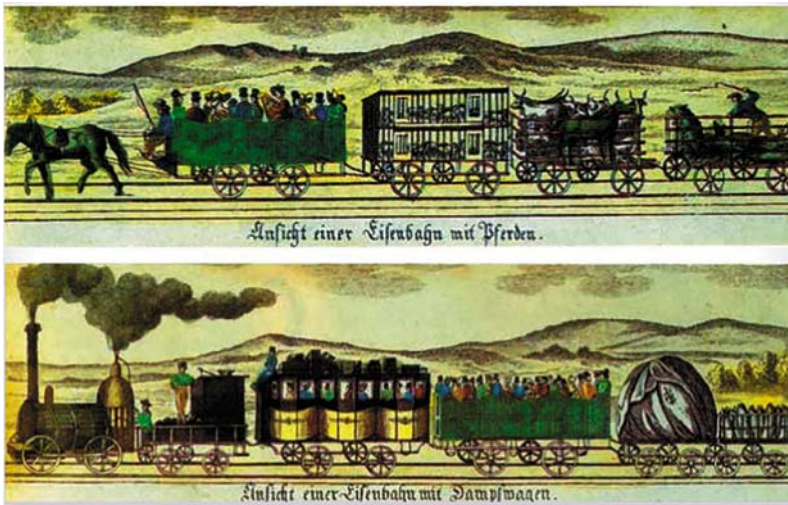
Феодальне суспільство	Капіталістичне суспільство

5. Висловіть ставлення до колоніалізму: європейці принесли народам Нового світу цивілізацію чи поневолення?
6. Обговоріть у загальному колі питання: чому для самоідентифікації суспільства важлива література, написана національною мовою? Як це пов'язано з процесами формування національних держав за ранньомодерної доби?

§2 «ДОВГЕ» XIX ст.

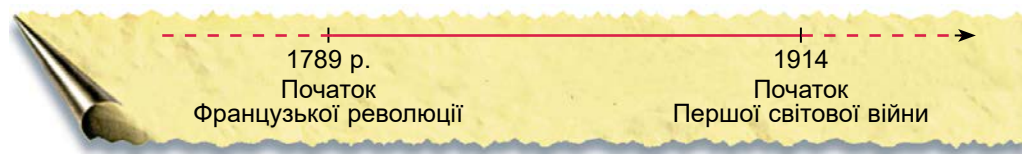
Подумайте!

Роздивіться малюнок. Яким поняттям, відомим вам із курсу історії 8 класу, можна схарактеризувати зображені зміни у транспорті? Чим вони були зумовлені? Припустіть, як це могло вплинути на подальший розвиток людства. Придумайте текстівку до малюнка, яка передавала б суть змін у транспорті XIX ст.

1. Доба революцій. Період нового часу, який вивчатимете цього навчального року, називають «довгим» *XIX століттям*, адже він тривав понад сто років – від початку Французької революції 1789 р. до Першої світової війни. Його хронологічні межі науковці визначили не за календарем, а за спільними політичними і соціально-економічними ознаками, характерними для країн Європи за цієї доби.

Новий (модерний) час

«Довге» ХІХ ст. стало часом революційних зрушень, тобто докорінних змін у суспільстві, які справили значний вплив на різні сфери його життєдіяльності. Насамперед у різних країнах Європи відбулися революційні повстання, що зумовили перехід від абсолютизму до парламентаризму, розширення громадянських прав і свобод, створення нової системи міжнародних відносин. Найсуттєвіші перетворення наведено в таблиці.

Сфера, де проявилися зміни	Сутність змін
Наука і техніка	Розвиток і використання нових знань, технологій, джерел енергії, поява й поширення телефонного зв'язку й електрики.
Індустріальна революція	Перехід від мануфактурного виробництва до фабричного, де людську працю замінила машинна.
Демографія	Стрімке збільшення кількості населення та тривалості його життя. Масовим явищем стала еміграція, передусім до США.
Національне піднесення	«Довге» ХІХ ст. стало етапом формування сучасних політичних націй, їх боротьби за самовизначення та утворення нових незалежних держав.
Урбанізація	Стрімке збільшення кількості та розмірів міст, чисельності їхнього населення, поширення міської культури та світогляду. Вперше в історії міста стали відігравати визначальну роль в економіці держав.
Транспорт	Розширення шляхів сполучення – виникає всесвітня економічна система. Поява докорінно нових транспортних засобів (зокрема, пароплавів, залізниць, автомобілів).
Зброя	Винайдення нових тактик та видів озброєнь (зокрема, гвинтівок, кулеметів, літаків).
Суспільні зміни	На перші ролі в суспільстві вийшли власники капіталів (буржуазія) та наймані працівники, які почали рішуче боротися за свої права.
Культура	Остаточний перехід до світського світогляду, стрімке поширення освіти, друкарської справи (а отже, і поширення інформації); поява фотографії, радіо, телефона, кінематографа.

Всесвітня виставка 1851 р. у Лондоні.
Літографія. 1851 р.

Слід пам'ятати, що зазначені зміни стосувалися великих європейських країн, а також США і частково Японії, яка обрала шлях поміркованої модернізації зі збереженням традиційної культури. Країни Сходу, Африки, території Російської імперії ще тривалий час не мали такого стрімкого прогресу.

Визначте сутність поняття «революція» стосовно впливу на різні сфери людського життя. Яка зі сфер, на вашу думку, зазнала найсуттєвіших перетворень? Чим відрізнявся розвиток країн Заходу та Сходу в новий час?

2. Особливості розвитку держав Європи. Історія країн Європи XIX ст. – це історія двох пов'язаних процесів: *модернізації* та *демократизації*.

Ці процеси в різних країнах Європи відбувалися не одночасно. Промислова революція народилася в Англії, лише пізніше її наздогнали інші країни. Спільним для всіх держав було остаточне становлення капіталізму, подекуди в його крайньому прояві, який ще називають імперіалізмом. Розвиток економіки вплинув і на суспільне життя. Ключову роль тепер відіграють буржуазія та робітники, які в XIX ст. стають рушійною політичною силою.

Будівля парламенту Угорщини. Сучасна світлина

Винахідник телефону
Александр Белл
на відкритті міжміської
лінії з Нью-Йорка
в Чикаго. 1892 р.

У XIX ст. у країнах Європи відбувся перехід від абсолютизму до виборних форм правління – парламентської монархії та республіки. Відбувалося це частіше шляхом революцій, зі зброєю в руках.

Доленосним для європейського континенту став національно-визвольний рух. Саме в період «довгого» XIX ст. відбулося остаточне оформлення національних держав, у результаті чого політична карта Європи протягом століття змінилася. Завдяки об'єднанню розрізнених князівств постали Німецька імперія та Італія. Дедалі більше в загальноєвропейську політику втручалася Російська імперія, тоді як Османська імперія втратила колишній вплив. Серед народів, які не мали власної державності (Греція, Польща, Угорщина, країни Балканського півострова), відбувся національний підйом, який переріс у збройну боротьбу за незалежність.

Тепер війни велися не лише за окремі території в Європі, а й за величезні колоніальні простори. Кожна велика держава прагнула до розширення своєї колоніальної мережі, адже колонії були ринками збуту і джерелом ресурсів.

Які процеси визначали історію Європи в XIX ст.? Як індустріалізація вплинула на економічне та політичне життя європейських країн?

Україна і світ

Схожі процеси відбувалися й на українських теренах, які в той час були розділені між двома імперіями – Російською та Австрійською (з 1867 р. – Австро-Угорською). У Російській імперії в 1860–1870-х роках було здійснено низку реформ, зокрема аграрну,

судову, фінансову, військову та інші, які пожвавили розвиток економіки та підприємництва. Зменшилися привілеї дворянства, стали формуватися нові стани – буржуазія та наймані робітники, а згодом і вільні селяни-фермери. Проте найбільші зміни відбулися у промисловості: завдяки значним інвестиціям, зокрема зарубіжним, у південних і південно-східних українських губерніях було побудовано потужні гірничо-видобувні підприємства, де працювали тисячі робітників. Тобто соціальна структура міського населення поступово змінювалася.

Україна болючою залишалася національна проблема. Не маючи власної держави, українці зазнавали утисків по обидва боки кордону. Разом із тим як у Наддніпрянській Україні, так і на західноукраїнських землях у цей час формується національна інтелігенція. Її діяльність започаткувала процес українського національного відродження, створення політичних партій, громадських організацій, що в подальшому стане основою для відновлення української державності. Рубіж XIX–XX ст. став початком масової еміграції українців (особливо із західних областей) за океан та формування діаспор у різних країнах. 🇺🇦

Поштова марка
до 100-річчя
поселення
українців
у Канаді

У першій половині XIX ст. Велика Британія стала піонером у запровадженні соціального законодавства, спрямованого на захист дітей від експлуатації. У 1833 р. ухвалено перший Фабричний закон, який обмежував дитячу працю й запроваджував обов'язкове навчання. Наступні закони поширили ці норми на інші галузі, зокрема гірничу. Це стало важливим кроком до визнання прав дитини, що згодом поширилося в інших країнах.

3. Формування індустріального суспільства. На початку XX ст. у провідних європейських країнах здебільшого завершується формування індустріального суспільства.

Словник

Індустріальне суспільство – поняття, що позначає одну зі стадій суспільного розвитку, яка виникає внаслідок випереджального розвитку промисловості та створення індустріальної структури економіки.

Для індустріального суспільства, порівняно з традиційним, характерне переважання в господарстві та економіці країни промисловості над сільським господарством.

На завершальних етапах індустріалізації важка індустрія переважала над галузями легкої промисловості. В економіках європейських держав промислове виробництво стає панівним, частка сільського населення та виробництво сільськогосподарської продукції значно зменшуються.

В індустріальному суспільстві відбулися зміни в усіх сферах людського буття – політиці, економіці та виробництві, суспільній структурі, культурі та науці. У громадянській сфері це пов'язано насамперед із формуванням потужного та впливового прошарку буржуазії, робітничим рухом, збільшенням частки міського населення та переходом до парламентських монархій і республік. Було продовжено справу просвітників – урівняно громадянські права, ліквідовано станові обмеження, привілеї духовенства і дворянства.

З'явилися і поступово оформилися у політичні партії нові ідеологічні течії. Усі європейські країни збільшили витрати на освіту, науку, охорону здоров'я. Величезні зміни відбулися й у науковій та культурній сферах. Завдяки науковим відкриттям якісно змінилося повсякденне життя людей. Європейські міста набули звичного нам сьогодні вигляду, що стало втіленням прогресу.

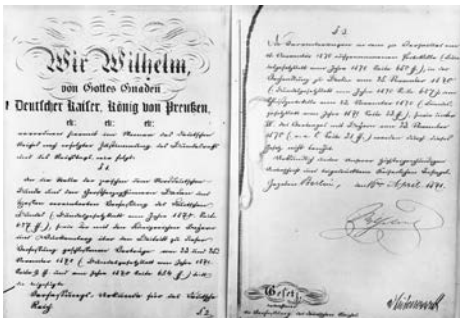

Які зміни в суспільстві засвідчили завершення етапу індустріалізації в європейських державах? У яких сферах суспільного життя індустріалізація мала найпомітніший вплив?

4. Джерела вивчення історії нового часу. Ви вже знаєте: що ближчою до сьогодення є історична доба, то більше існує джерел для її вивчення. Тож порівняно з попередніми періодами історики мають значно більше можливостей для дослідження «довгого» XIX ст. Це велика кількість і офіційних документів (законів, звітів, переписів, дипломатичного листування), і писемних свідчень пересічних людей (листів, щоденників, мемуарів), що пов'язано з поширенням грамотності та розвитком освіти. Завдяки науково-технічному прогресу, зокрема появі фотографії, маємо нагоду вивчати архітектуру, знаємо, як виглядали ті чи ті історичні постаті, можемо досліджувати зміни в повсякденні, краще зрозуміти атмосферу епохи. Неабияке значення для дослідження тогочасної громадської думки має преса та книговидавництво.

Речові джерела	Будь-які предмети, створені людиною. Іноді вважаються найчисленнішою групою історичних джерел.
Писемні джерела	Для модерної доби найбільшу цінність становлять листи та мемуари; наукові, зокрема історичні, праці, креслення; матеріали преси; офіційні документи та багато ін. Проте варто пам'ятати, що саме писемні джерела часто недостовірні.
Усні джерела	Фольклор, легенди й міфи, казки тощо. Спогади теж можна вважати усним джерелом, однак вони можуть бути дуже суб'єктивними та викривленими.
Візуальні джерела	Від модерного часу до нас дійшли твори образотворчого мистецтва, які є не лише шедеврами культури, а й цінними історичними джерелами. Крім того, саме в XIX ст. виникає фотографія та кіно, тож маємо достовірні зображення історичних постатей та подій.

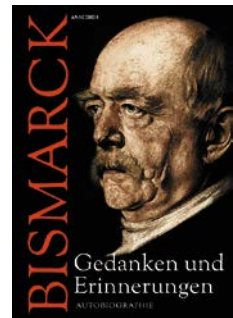
Нерідко про одну й ту саму подію – битву, реформу чи повстання – різні автори з певних причин розповідають по-різному. Щоб з'ясувати об'єктивність джерела, потрібно враховувати причини та обставини його появи, особу й світогляд автора, використовувати інформацію з різних джерел.

Конституція
Німецької імперії
1871 р.

Кайзер
Німецької
імперії
Вільгельм I.
1884 р.

Книга «Роздуми
та спогади» –
автобіографія
німецького
державного діяча
О. фон Бісмарка

Яка група (або групи) історичних джерел, на вашу думку, є найбільш достовірною? Поясніть, чому. Чи варто довіряти лише одному джерелу для формування цілісної картини історичного процесу?

Дізнайтеся!

Минулого року, вивчаючи витоки історії Сполучених Штатів Америки, ви дізналися, хто такі «батьки-засновники» США. Серед них чільне місце посідає Бенджамін Франклін – політик, філософ, просвітник та вчений. Його недарма називають класичним «self-made man» – людиною, яка своїм успіхом зобов'язана лише собі. Поміркуйте над тим, хто могли стати такими людьми в капіталістичному та індустріальному суспільстві. Як вони могли збільшувати капітали та куди їх вкладали? Які якості необхідні для того, щоб досягти успіху самотужки? З курсу

історії у 8 класі пригадайте, які специфічні умови склалися в британських колоніях в Америці та чому саме туди їхали емігранти в пошуках кращої долі.

Роздивіться зображення. Уявіть, що ви подорожуєте часом і опинилися в Дортмунді наприкінці XIX ст. Назвіть три головні відмінності між життям у місті на початку та наприкінці століття. Опишіть, що найбільше вас здивувало в міському побуті, архітектурі, повсякденні його мешканців. Дайте кожному зображенню стислу назву, яка відображає його характер.

Дортмунд на початку та наприкінці XIX ст.

1. Чому «довге» XIX ст. називають «довгим»? Скільки років воно тривало?
2. Які процеси визначали історію Європи в XIX ст.? Поясніть значення понять «модернізація» та «демократизація».
3. Чому, досліджуючи історію «довгого» XIX ст., ми не можемо спиратися на одне джерело інформації?
4. Порівняйте особливості наукової та транспортної революції, які відбувалися у XIX ст.
5. Які суспільні зміни засвідчили завершення етапу індустріалізації у європейських державах?
6. Пофантазуйте, створіть розповідь про подію, яку ви ще не вивчали, за ілюстраціями на с. 17.

ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

§3 ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XVIII ст.

Подумайте!

Роздивіться карикатуру. Як художник за допомогою образів передає соціальну нерівність у Франції? Чому така суспільна система могла спричинити соціальний конфлікт? Чим загрожувала нерівність для стабільності держави?

1. Криза «старого порядку» (французьке суспільство наприкінці XVIII ст.). Наприкінці XVIII ст., коли Європою ширився капіталізм і набирив обертів промисловий переворот, Франція продовжувала жити за «старого порядку» з його незмінною феодально-абсолютистською системою – необмеженою владою короля, розгалуженим бюрократичним апаратом, становою нерівністю, що зумовило гостру політичну, економічну та соціальну кризу.

Карикатура на те, як третій стан несе на собі два перші стани. Кінець XVIII ст.

Причини кризи «старого порядку» та передумови Французької революції

Занепад економіки

Франція вела безперервні війни, що підривало її економіку та збільшувало державний борг. Пишний королівський двір витрачав величезні кошти з казни. Французькі мануфактури не витримували конкуренції з доступними та якісними англійськими товарами і змушені були масово закриватися. Сільське господарство практично не розвивалося. Селяни були лише користувачами земель, які належали дворянам та церкві. Неврожайні роки остаточно підірвали господарства.

Громадянська і станова нерівність

Верхівку суспільства посідали аристократи і дворяни (перший стан) і вище духовенство (другий стан). Вони були звільнені від сплати податків і могли обіймати вищі посади в державі. Водночас третій стан (заможні буржуа, купці, банкіри, власники мануфактур, ремісники, селяни) складав 96 % населення, але політично був майже безправним. Увесь фінансовий тягар лежав на плечах саме третього стану.

Король Франції
Людовік XVI.
Художник
А.-Ф. Калле. 1778 р.

Чинний порядок підважували й ідеї Просвітництва, які поширювалися Францією завдяки вченням Руссо, Монтеск'є і Вольтера. Просвітники критикували абсолютну монархію й закликали до рівності і свобод.

Певні сподівання на поліпшення становища покладалися на молодого короля Людовіка XVI (1774–1792). У 1789 р., з метою схвалення нових позик і податків, уперше з 1614 р. було скликано *Генеральні штати* – парламент із представників трьох станів з різних областей країни. Традиційно під час голосування кожен стан мав один голос. І хоча представників від третього стану було вдвічі більше, їхній голос завжди поступався двом голосам від дворян і духовництва.

Людовік XVI розраховував, що Генеральні штати підтримають його пропозицію щодо чергових позик і запровадження податків. Почувши вимоги короля і розуміючи, що надія на реформи марна, представники третього стану проголосили себе *Національними*, а згодом – *Установчими зборами*, і заявили про намір установити в країні новий лад та ухвалити конституцію. До них доєдналося чимало духівництва і дворян.

Відкриття Генеральних штатів 5 травня 1789 р.
Художник О. Кудер. 1839 р.

У відповідь король наказав стягнути до столиці війська, які переважно склалися з іноземних найманців. На сторону народу перейшли королівські полки. У Парижі спалахнуло повстання. Озброєний натовп і гвардійці захопили арсенал вогнепальної зброї та королівську в'язницю – Бастилію, яка була для французів символом королівського деспотизму. **14 липня 1789 р.**, день, коли пала Бастилія, став початком Французької революції. Сьогодні цей день є національним святом Франції.

Які причини зумовили кризу «старого порядку» у Франції наприкінці XVIII ст.? Що таке Генеральні штати? Чому третій стан був у нерівному становищі? Якою була реакція короля на початок реформ? Які події стали початком Французької революції?

2. Початок революції: від конституційної монархії до республіки. Події в Парижі стали сигналом до революційного вибуху по всій країні. У містах замість органів королівської влади повстали створювали органи місцевого самоврядування (муніципалітети). Під страхом селянських розправ тисячі дворян залишали Францію. Установчі збори перебравли на себе всю повноту влади.

26 серпня 1789 р. Установчі збори ухвалили *Декларацію прав людини і громадянина*. Вона спиралася на обґрунтоване просвітниками положення про природні права людини, під якими розумілися «свобода, власність, безпека і спротив пригніченню». Єдиним джерелом влади проголошувалася воля народу, делегована виборним представникам. Було скасовано поділ суспільства на стани, громадяни отримали рівність перед законом. Остання стаття проголосувала приватну власність «недоторканною і священною».

Декларація прав людини і громадянина заклала основи правової держави у Франції – такої держави, у якій відносини між громадянами і державою ґрунтуються на основі законів, а не традицій чи права сили. Положення Декларації сьогодні містяться майже в усіх конституціях демократичних держав.

Проте невдовзі депутати порушили принцип громадянського рівноправ'я, який самі й декларували. Буржуа не наважилися надати право голосу найбіднішим верствам населення, бо вважали, що ті не здатні свідомо брати участь у державному житті. Виборчі права надавали лише тим французам, які платили державні податки. Жінки не отримали права голосу й ще довго боролися за свої громадянські права.

Декларація прав людини. Художник Ж.-Ж.-Ф. Ле Барб'є. 1789 р.

Революція спричинила надзвичайне піднесення громадянської активності, утворення різноманітних політичних клубів, товариств, газет. Найпопулярнішим із них було Товариство друзів конституції, більш відоме як Якобінський клуб, оскільки його засідання відбувалися в монастирі Святого Якова. Ці клуби стали прообразами сучасних політичних партій. З того часу бере початок традиційний поділ політиків на «правих» (консерваторів) та «лівих» (радикалів, прибічників соціальної справедливості). У залі засідань Установчих зборів депутати різних поглядів займали місця відповідно на правій та лівій сторони.

Велика буржуазія, яка керувала в Установчих зборах, провадила вигідну для себе політику. У 1789–1791 рр. запроваджено єдину систему оподаткування, скасовано внутрішні мита та державну монополію на продаж хліба. Важливою віхою революції став закон, який

дозволяв конфіскувати церковну власність на користь держави. Церква втрачала право реєструвати акти цивільного стану населення (шлюб, народження, смерть). Священники ставали державними службовцями, які отримували за свою роботу заробітну плату. Було здійснено адміністративну реформу (країну поділено на департаменти).

У вересні 1791 р. Установчі збори ухвалили *конституцію Франції*. Країна ставала конституційною монархією, владу короля обмежували конституція та парламент – Законодавчі збори. Поступово першість у парламенті здобули депутати з числа середньої буржуазії, які виступали за глибші політичні та економічні зміни. Їх називали *жирондистами*, за назвою одного з приморських департаментів Франції – Жиронди.

Водночас у Франції поглиблювалась економічна криза, зростали ціни, збільшувалася кількість безробітних. Народ голодував, і у великих містах почастишали виступи бідноти. До складного внутрішнього становища додалася війна з Австрією та Пруссією, які вимагали скасувати конституцію і поновити необмежену владу монарха.

22 вересня 1792 р. Францію було проголошено *республікою*. У новому парламенті – Конвенті – перемогу над жирондистами здобула група монтаньярів (від франц. *гора*) з числа членів Якобінського клубу. Їх очолили відомий публіцист Жан-Поль Марат та один з найвизначніших діячів революції, затятий республіканець Максиміліан Робесп'єр. Саме під тиском монтаньярів короля Людовіка XVI було засуджено до смертної кари, згодом така сама участь спіткала його дружину – королеву Марію-Антуанетту й лідерів жирондистів.

Французька республіка перебувала в полі пильної уваги європейських монархів. Після страти Людовіка XVI до антифранцузької коаліції Австрії та Пруссії долучилися Англія, Іспанія, Росія, італійські та малі німецькі держави. Загроза вторгнення противника, сили якого значно перевищували французькі, ще більше загострила ситуацію.

Портрет
Максиміліана
Робесп'єра.
Невідомий художник.
Близько 1792 р.

Королева
Марія-Антуанетта.
Художниця
Е. Віже-Лебрєн.
1788 р.

Які ідеї закладено в Декларації прав людини і громадянина? Чому цей документ вважають основою правової держави? Декларація проголошувала рівність усіх громадян, але бідняки та жінки виборчих прав не здобули. Як це поєднується з принципом рівності? Чим, на вашу думку, керувалися депутати?

Документ

Прочитайте уривок із Декларації прав людини і громадянина. Як ви розумієте зміст статті 4? Наведіть приклад із сучасного життя, коли свобода однієї людини може обмежуватись заради свободи іншої.

Напишіть есе, у якому поясніть, чому поняття свободи та рівності були революційними для XVIII ст. Наведіть приклад із сучасності, який показує, що ці ідеї залишаються актуальними.

Стаття 1. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах; суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на основі загальної користі.

Стаття 2. Метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини; цими правами є свобода, власність, безпека і спротив гнобленню.

Стаття 3. Джерелом суверенітету (права верховної влади) є нація. Жодна установа, жодна особа не можуть здійснювати владу, якщо вона походить не від нації.

Стаття 4. Свобода полягає у праві робити все, що не шкодить іншому: тобто дотримання природних прав кожної людини обмежується лише межами, які забезпечують іншим членам суспільства користуватися тими самими правами. Ці межі може бути визначено лише законом.

Стаття 5. Закон може забороняти лише дії, які шкодять суспільству. Усе, що не заборонено законом, те дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, що закон не передбачає.

3. Якобінська диктатура і режим Директорії. Скориставшись народним невдоволенням, 2 червня 1793 р. якобінці здійснили державний переворот. Вони встановили в країні *диктатуру* – режим не обмеженої законодавством влади, інструментом здійснення якої був терор.

Словник

Якобінський терор – політика залякування суперників через насилля, масові арешти, страти. За різними даними, загалом у Франції було страчено від 17 до 50 тис. людей.

Попри воєнні успіхи і навіть перехід території Бельгії під контроль французьких революційних військ, спротив терору зростав серед усіх верств. Виникали чвари й у лавах самих якобінців.

9 термідора II року Республіки (або ж 27 липня 1794 р., адже після повалення монархії назви місяців у Франції були змінені, а літочислення велося від початку революції) Робесп'єра під час виступу в Конвенті заарештували, а наступного дня стратили з його соратниками. В історію ця подія увійшла як *Термідоріанський переворот*.

Політика яacobінської диктатури

Скасування феодалних повинностей без жодної компенсації колишнім власникам (французькі селяни першими в Європі безкоштовно отримали землю).

Запровадження загальної військової повинності (армія зросла до 800 тис.). Збільшення виробництва зброї та амуніції. Франції вдалося відкинути загарбників за межі країни.

Запровадження граничних цін на продукти харчування та максимум заробітної плати.

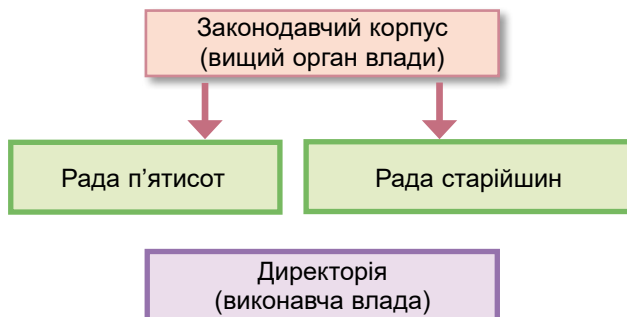
Скасування рабства в колоніях (відбулося не скрізь).

Дев'яте термідора. Художник Р. Монвуазен. 1837 р.

Яcobінську диктатуру було повалено. У серпні 1795 р. термідоріанський Конвент ухвалив нову конституцію та самовільно, без виборів, захопив дві треті місць у новому парламенті.

Період Директорії став часом стрімкого збагачення нової французької буржуазії – багатих промисловців, купців і фінансистів, які наживалися на спекуляціях землею, цінними паперами й постачанні армії. Нова влада дедалі більше асоціювалася з корупцією та спекуляціями.

Підняли голову прибічники відновлення монархії, які прагнули повернення «старого порядку» на чолі з братом покійного короля Людовіка XVI – Людовіком XVIII. Народне невдоволення вилилося в серію масштабних повстань у Парижі. Тривала війна з Англією та Австрією. За такої ситуації буржуазія потребувала сильного лідера, здатного захистити її інтереси. Такою особистістю став молодий генерал родом з Корсики **Наполеон Бонапарт**, який уславився переможними битвами під час французьких революційних війн.

Серед владної верхівки виник план державного перевороту. **18 брюмера VIII року Республіки (9 листопада 1799 р.)**, спираючись на відданих солдатів, Наполеон фактично розігнав Раду п'ятисот, скасував режим Директорії і змусив колишніх депутатів ухвалити закон про передачу влади трьом консулам (правителям), двоє з яких фактично жодної ролі не відігравали. Повновладним правителем Франції зі званням першого консула став 30-річний генерал Бонапарт.

Наполеон у Раді п'ятисот.
Художник Ф. Бушо.
1840 р.

Які зміни запровадили якобінці в період своєї диктатури? Що з цього вважається досягненням, а що – викликало найбільше незадоволення? Чому повалення якобінського режиму отримало назву Термідоріанський переворот? У чому полягали його наслідки для подальшого перебігу революції? Як соціально-економічна ситуація у Франції за часів Директорії сприяла приходу Наполеона до влади?

Під час воєнного вторгнення у Францію Австрії та Пруссії країну охопило могутнє патріотичне піднесення. На заклик Законодавчих зборів до Парижу з'їжджалися тисячі добровольців, аби боронити батьківщину. Їхнім гімном стала «Марсельєза» – революційна пісня, що закликала до збройної боротьби з тиранією. Сьогодні це державний гімн Франції.

Руже де Ліль уперше виконує «Марсельєзу».
Художник І. Пільс. 1849 р.

4. Історичне значення Французької революції. Як відомо, Французька революція розділила модерну добу на два періоди, що свідчить про її значущість для світової історії. Гаслом революції став лозунг Робесп'єра «Свобода, рівність, братерство». І хоча країна була залита кров'ю, можна стверджувати, що ідеї французьких просвітників, зокрема Жан-Жака Руссо, були втілені в життя.

Результатом революції стало постання докорінно нової держави. Громадян було зрівняно в правах, замість провінцій з'явилися великі

Плакат з лозунгом
«Свобода, рівність,
братерство або смерть».
1793 р.

департаменти, що посприяло економічному розвитку. Виникло розуміння належності до єдиної французької нації, що спонукало розвиток єдиної французької мови без регіональних діалектів, з'явився принцип виборності органів влади та посадових осіб.

Французька революція стала визначальною для історії Франції, а закладені нею цінності й нині живуть у суспільстві. Такі принципи, як рівність перед законом, свобода, суверенітет, виборність, лежать в основі політичних систем усіх країн західного зразка.

Нові ідейні течії, які з'являтимуться в XIX ст., політичні та юридичні терміни й поняття, які ми вживаємо щодня, беруть свій початок з подій 1789 р. Французька революція стала зразком та поштовхом до інших революцій, що спалахували по світу в XIX–XX ст.

Які ключові зміни в суспільному й державному устрої Франції відбулися внаслідок Французької революції? Чому саме гасло «Свобода, рівність, братерство» стало символом Французької революції? Чи можна вважати його актуальним сьогодні? Наведіть приклади, як Французька революція вплинула на розвиток ідей, понять, політичних процесів у XIX–XX ст.

Україна і світ

Події Французької революції мали вплив і на українські землі. У Львові її ідеями захоплювалася університетська професура й студентство. На Полтавщині поширювалися публіцистичні твори французьких авторів. Прихильником революційних ідей був Петро Капніст, який, повернувшись із Парижа, заснував «республіку» у своєму маєтку в селі Турбайці Хорольського повіту на Полтавщині. У 1792 р. громадський діяч Олександр Паліцин заснував гурток, який перекладав твори французьких мислителів. Натхнений ідеями Французької революції, Василь Каразін розробляв проекти суспільно-політичних перетворень у Російській імперії, до складу якої належала й частина українських земель. 🇺🇦

Дізнайтеся!

Використавши додаткові джерела інформації, дізнайтеся більше про депутата зборів Жана Жозе Мунье та маркиза Жильбера де Лафаета, які запропонували ухвалити Декларацію прав людини і громадянина. Чому вони наполягали на ухваленні окремого документа, який затверджував би головні права і свободи людини?

Після повалення Якобінської диктатури терор обернувся проти своїх учорашніх прибічників. Від ножа гільйотини – породження Французької революції – загинули Робесп'єр та десятки інших якобінців. Із цього приводу існує вислів, який приписують революціонеру, журналісту та адвокату Камілью Демуллину: «Революція, як свиня, пожирає своїх дітей». Обговоріть у парах цю фразу. Чи можна так сказати, наприклад, про індустріальну революцію? Кого можна назвати «дітьми» революції?

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) проголошення у Франції республіки; 2) ухвалення закону про передачу влади трьом консулам; 3) установлення якобінської диктатури.
2. Покажіть на карті країни, які утворили антифранцузьку коаліцію після повалення у Франції монархії.
3. Чому французька буржуазія в період Директорії потребувала сильного правителя?
4. Порівняйте причини, перебіг і наслідки Англійської революції середини XVII ст. та Французької революції кінця XVIII ст., заповнивши таблицю.

Англійська революція	Французька революція

5. Як, на вашу думку, перша стаття Декларації: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах» поєднувалася з відсутністю виборчого права для жінок?
6. Обговоріть у загальному колі наслідки революції для Франції та всього світу, зокрема України.

§4 КОНСУЛЬСТВО ТА ІМПЕРІЯ У ФРАНЦІЇ

Подумайте!

Назвіть відомі вам імперії, які існували на теренах Європи в стародавні часи, за доби середньовіччя й раннього модерну. Чи можна вважати імперією тільки ту державу, яку очолює правитель із титулом «імператор»? Чи знаєте ви, яка єдина у світі країна до сьогодні зберігає традицію імператорської влади?

1. Наполеон Бонапарт. З початком революції у Франції відбулася така кількість змін, що прихід до влади першого консула Наполеона Бонапарта та встановлення військової диктатури не виглядали доленосними для держави. Однак саме цьому молодому генералу судилося змінити історію не тільки своєї країни, а й усієї Європи.

У своєму правлінні перший консул спирався на підтримку заможної буржуазії, яка отримала назву «нувориші» (франц. – *нові багатії*). Головною ж опорою Наполеона була армія та поліцейські структури.

Бонапарт зосередив у своїх руках командування армією, призначення на вищі військові й цивільні посади, керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою. Він фактично контролював діяльність усіх державних органів. За часів Консульства було скасовано місцеве самоврядування, у департаментах розпоряджалися ставленики першого консула – префекти, а мерів міст і сільських громад призначали чиновниками. При цьому він не зазіхав на основні здобутки революції: знищення феодальних відносин, перерозподіл земельної власності та зміну її характеру.

Корона імператорів
Священної Римської
імперії

Реформи в економіці

Прискорений промисловий переворот

Поява нових робочих місць

Створення Французького банку

Зміцнення грошової одиниці – франка

Щоб закріпити свій престиж серед вірян, у 1801 р. Наполеон уклав договір із Папою Римським Пієм VII, за яким католицизм проголошено «релігією більшості французів». Натомість Папа визнав нових власників земель, конфіскованих у церкви.

У 1802 р. повноваження Бонапарта як першого консула стали довічними, він здобув право затверджувати мирні договори й призначати собі наступника. Це вже був крок до монархії. **18 травня 1804 р.** сенат проголосив Наполеона «імператором французів». Нова конституція 1804 р. затверджувала спадкову монархію.

1 франк із зображенням Наполеона

Наполеон
на імператорському
троні. Художник
Ж. О. Д. Енгр.
1806 р.

Папа Римський Пій VII особисто прибув до Парижа, щоб коронувати нового імператора в соборі Паризької Богоматері у грудні 1804 р. Для церемонії виготовили дві золоті корони, одна з яких нагадувала лавровий вінок Цезаря, друга – утрачену під час революції корону імператора Карла Великого. Наступного року Наполеона було короновано як короля Італії, яку він блискавично завоював під час революційних війн. Бонапарт сам поклав собі на голову залізну корону лангобардів, що колись належала Карлу Великому. У такий спосіб Наполеон прагнув заявити про себе як про нащадка славетного імператора.

На кого спирався перший консул Наполеон Бонапарт у своїй політиці? Які реформи він здійснив в економіці та адміністративній сфері? Як змінився статус Наполеона за конституцією 1804 р.?

2. Кодекси Наполеона. Зміцнюючи державу та особисту владу, Наполеон розумів важливість введення єдиного для всієї країни законодавства. Найкращі юристи країни взяли за основу узагальнювати чинні та запроваджувати нові норми права, які регулювали б майнові, сімейні, спадкові та інші правовідносини. Так було розроблено Торговельний і Кримінальний кодекси – систематизовані зведення правил і законів у певній сфері. Кримінальний кодекс зафіксував рівність усіх громадян перед законом. Ним були введені такі звичні для нас сьогодні поняття, як «гласність», «судочинство», «звинувачення за співучасть у злочині», «суд присяжних», «презумпція невинуватості», «неупередженість суддів».

Найбільше значення мало ухвалення Кодексу цивільного права, який згодом стали називати *Кодексом Наполеона (1804)*. Помітними в цьому документі є чіткість, простота та логічність викладу. Разом із тим багато хто критикував його за громіздкість. Цей збірник законів скасовував становий поділ суспільства та дворянські привілеї, стверджував принцип громадянського рівноправ'я, особистої недоторканності, стояв на сторожі приватної власності й законодавчо закріплював свободу підприємництва. Кодекс закріпив права на володіння майном, здобутим під час Французької революції. Водночас цей основоположний акт залишав жінок фактично безправними. Після заміжжя їм не дозволялося володіти майном, самостійно виховувати дітей у разі розлучення, виступати свідками в суді та багато іншого. Кодекс Наполеона зі змінами та доповненнями і сьогодні лежить в основі законодавства десятків країн світу.

Перше вручення Ордена Почесного легіону.
Художник Ж.-Б. Дебре. 1812 р.

Прочитайте уривок із Кодексу Наполеона. Як ви розумієте вислів «право приєднання»? Які верстви були найбільш зацікавлені в ухваленні Кодексу і чому?

Власність – це право повною мірою користуватися речами за власним розсудом так, щоб це користування не заборонялося законом і регламентом.

Ніхто не може бути змушений поступитися своєю власністю, якщо це не відбувається з причини суспільної користі та за справедливу й попередню винагороду. Власність на майно, як рухоме, так і нерухоме, дає право на все, що це майно виробляє, а також на те, що природно або штучно поєднується в цьому майні. Це право називається «правом приєднання».

Які нові положення були запроваджені у Кримінальний кодекс, ухвалений за правління Наполеона? Чому, попри проголошення рівності, Кодекс Наполеона залишив жінок фактично безправними? У чому значення Кодексу Наполеона для сучасного права?

Ухвалення Кодексу Наполеона стало переломним моментом у розвитку правової культури в Європі. Закон уперше закріпив уніфіковані правила, обов'язки для всіх громадян і перетворив право на засіб упорядкування суспільного життя. Правові норми дедалі більше почали сприймати не як волю правителя, а як основу взаємної відповідальності громадян і держави. Саме така правова основа стала підґрунтям для формування цінностей громадянського суспільства в наступні століття.

3. Наполеонівські війни. Дорогу до імператорського трону Наполеону проклали його військові успіхи – італійський похід та розгром Австрії, приєднання Бельгії, кампанія в Єгипті. У його плани входило підкорення якомога більше європейських теренів. На молодого рішучого імператора ополчилися королівські двори майже всієї Європи, але він і сам прагнув війни.

Ідея «Levée en masse» («Масова мобілізація») стала основою армії Наполеона. Вона передбачала принцип загальної військової повинності, за яким громадянин був не підданим короля, а борцем за державу. Так сформувався новий стандарт громадянської участі – служіння не монарху, а спільній національній справі, за державу і народ.

Вступ добровольців до армії.
Художник Ж.-Б. Лезуер. 1793 р.

Проти Франції виступили армії Австрії та Росії, дрібні середземноморські та німецькі держави. Англія ввела морську блокаду. Вирішальна битва між військами союзників та Наполеоном відбулася у грудні 1805 р. біля містечка Аустерліц у Чехії і завершилася розгромом Росії та Австрії. Наступного року Наполеон розбив пруське військо та повністю вивів Пруссію з війни. Знаменною подією та наслідком наполеонівських війн став розпад Священної Римської імперії. Останній імператор Франц II Габсбург зрікся влади в серпні 1806 р., а на колишніх землях імперії постали нові державні утворення.

На завойованих землях Бонапарт призначав правителів з-поміж своїх братів або маршалів. Тепер він сам оголосив континентальну блокаду Англії, заборонивши всім союзним і залежним від Франції державам торгувати з нею. Втративши надію на військове вторгнення в Англію, Наполеон вирішив «задушити» її економічно, заклавши для неї європейські ринки.

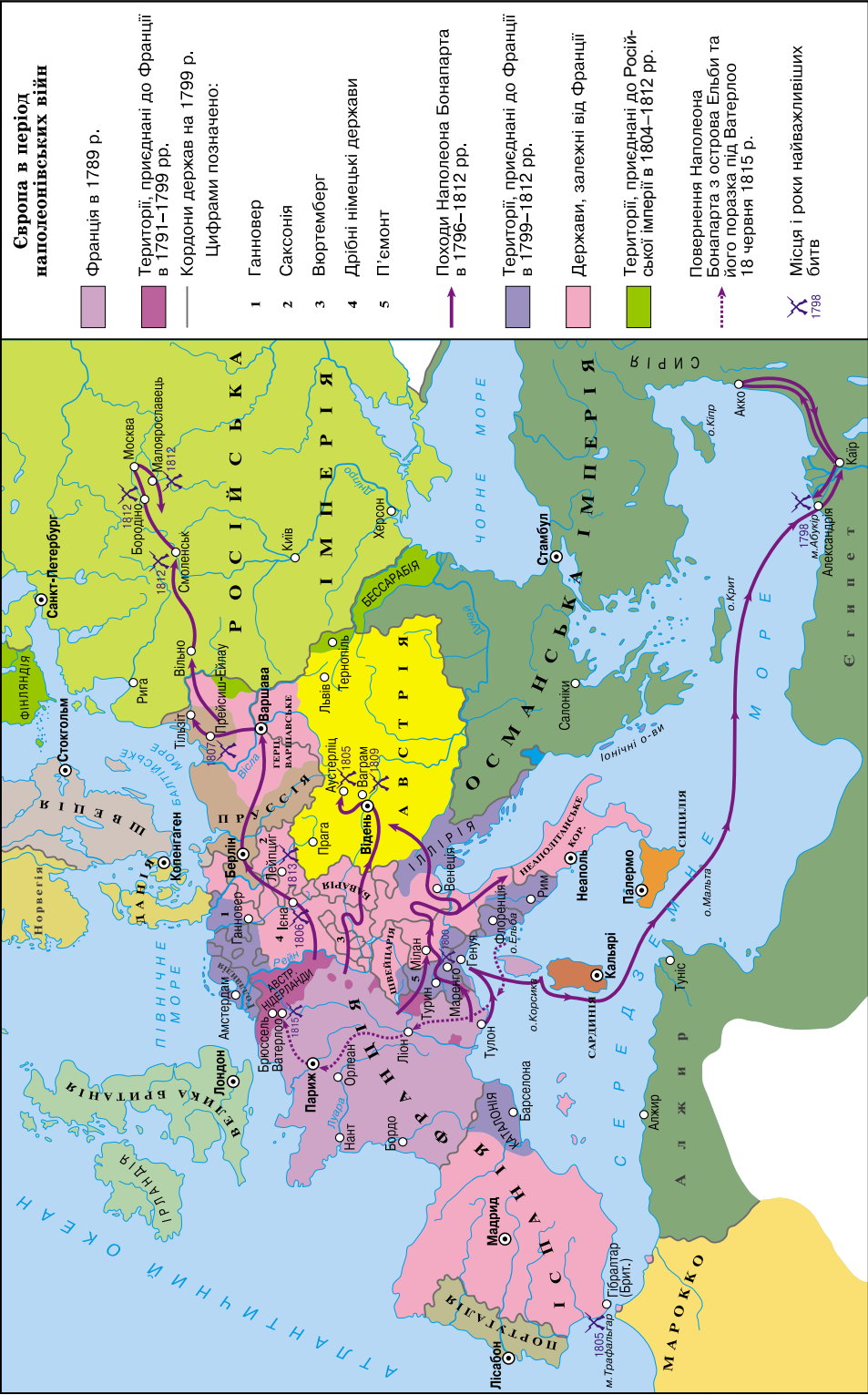
Після військових поразок Росія в 1807 р. змушена була укласти з Францією Тильзитський мир та приєднатися до континентальної блокади. В Іспанії, яка не підкорилася Наполеону, вирувала партизанська війна.

Такі тривалі війни виснажували сили Франції. Щорічні набори до армії викликали невдоволення народу, що зростало, а високі податки на її утримання – обурення буржуазії.

Здавалося, у Європі в Наполеона не залишилося суперників. У 1812 р. імператор Франції з 600-тисячною багатонаціональною армією вирушив у похід на Росію. Головнокомандувач російської армії М. Кутузов вступив у бій із французами на підступах до Москви біля села Бородіно. Російські війська змогли утримати поле бою і завдати французам значних втрат, але Кутузов вирішив відступити й залишити Москву без бою. Французькі війська заволоділи містом, де відразу розпочалися грабунки й зайнялися пожежі. Однак підписувати мирний договір росіяни відмовились.

Наполеон у палаючій Москві. Художник А. Адам. 1841 р.

З часом у французькій армії падав бойовий дух, почалися голод та втечі. Настала зима з лютими, незвичними для європейців морозами. Наполеон чи не вперше змушений був відступати. Залишки колись величної армії він покинув на своїх генералів і повернувся до Парижа.

Зібравши нову армію, Наполеон знову вступив у бій. У жовтні 1813 р. на території Німеччини під Лейпцигом відбулася чотириденна «битва народів». У ній французькій армії протистояли війська Росії, Пруссії, Австрії і Швеції. Наполеона було розгромлено і, втративши половину армії та майже всю артилерію, він відступив.

Після того як союзники, не зустрівши опору, увійшли в Париж, під тиском власного оточення Наполеон зрікся престолу. На вимогу антинаполеонівської коаліції королем Франції проголосили брата страченого Людовіка XVI, який вступив на престол під іменем Людовіка XVIII.

У 1815 р. Наполеону Бонапарту вдалося тріумфально повернутися до влади, однак протримався він при ній рівно 100 днів. 18 червня 1815 р. під містечком Ватерлоо поблизу Брюсселя англо-пруські війська остаточно розгромили наполеонівську армію. Полонений імператор вдруге зрікся престолу, після чого його вислали до Південної Атлантики на острів Святої Єлени, де він і помер у 1821 р. У 1840 р. прах імператора перевезли до Парижа та помістили у величний саркофаг із червоного граніту в Будинку інвалідів.

Після зречення
в палаці Фонтенбло.
Художник П. Деларош.
1845 р.

Будинок інвалідів у Парижі. Сучасна світлина

Які причини зумовили об'єднання європейських держав проти Наполеона? За картою складіть маршрут російського походу 1812 р., позначивши місця вирішальних битв. Чому цей похід став переломним у наполеонівських війнах? Поміркуйте про те, ким був Наполеон – реформатором або диктатором чи загарбником. Відповідь обґрунтуйте.

Україна і світ

Наполеонівські війни зачепили й українські землі. У 1812 р. французькі війська підійшли до кордонів Російської імперії і захопили західні території Волинської губернії. Суспільна думка щодо наслідків вторгнення розділилася. Невелика частина інтелігенції, на яку значний вплив справили ідеї французького Просвітництва та Французька революція, бачила шанс на здобуття Україною автономії та прогресивні перетворення. Інші зберігали лояльність до Росії, побоюючись відродження Речі Посполитої та не бажаючи втратити своїх станових привілеїв. Були сподівання й на відродження козацького стану. На заклик уряду про формування народного ополчення лише на Лівобережжі було сформовано 15 козацьких кінних полків, які, однак, після завершення закордонних походів російської армії було розформовано.

4. Віденський конгрес. Після першого зречення Наполеона його було вислано на острів Ельба в Середземному морі. Однак минула велич імператора вселяла побоювання у європейських монархів. Вони дедалі більше усвідомлювали важливість спільного опору виникаючим загрозам. У 1814 р. у Відні, столиці Австрійської імперії, зібрався конгрес (конференція) держав – учасниць війни з Наполеоном.

Переможці прагнули закріпити здобуту перевагу, захистити Європу від можливості реставрації бонапартистського режиму, відновити втрачені станові привілеї дворянства й абсолютистські режими, а найбільше – перекроїти на свою користь карту Європи.

Учасники Віденського конгресу. Художник Ж.-Б. Ізабе. 1815 р.

Найважливіші рішення на конгресі ухвалювали представники Австрії, Росії, Англії та Пруссії. Скориставшись незгодами між учорашніми союзниками, рівної участі в нарадах домігся й міністр закордонних справ Франції Шарль Моріс Талейран. У розпал суперечок та чвар під час конгресу до Парижа блискавично повернувся Наполеон, однак після стоденного правління був остаточно розбитий.

Основні рішення Віденського конгресу

(18 вересня 1814 – 9 червня 1815 рр.)

Франція повернулася до своїх дореволюційних кордонів.**Австрія** повернула втрачені території (Ломбардію та Венецію і польську частину Галичини).**Пруссія** здобула частину Саксонії, Рейнську область, Вестфалію, західні польські землі.**Англія** отримала Мальту та колишні голландські і французькі колонії (Цейлон і Капська область на півдні Африки).Південні Нідерланди (майбутня Бельгія) і Голландія утворили **королівство Нідерланди**.**Росія** отримала частину Варшавського герцогства та закріпила свої права на Фінляндію і Бессарабію.

Віденський конгрес затвердив принцип рівноваги сил у Європі, що мав не дозволити жодній з держав домінувати на континенті. Так склалася нова – Віденська – система міжнародних відносин.

Які цілі переслідували учасники Віденського конгресу? У чому полягав принцип рівноваги сил, затверджений у Відні, і як він міг вплинути на майбутнє Європи? Створіть інфографіку чи схему про держави – учасниці Віденського конгресу, їхні територіальні здобутки та вигоди.

5. Священний союз. Події 1815 р. показали монархам Європи, яку небезпеку для них може становити Франція в разі відновлення бонапартистського режиму. Ще більше їх лякала можливість розгортання на континенті революційних і національно-визвольних рухів. З ініціативи російського імператора Олександра I у вересні **1815 р.** монархи Росії, Австрії і Пруссії утворили *Священний союз*. Його головною метою стала боротьба проти загрози революцій і визвольних рухів. Водночас він мав гарантувати збереження політичної рівноваги в Європі, «законні» права монархів і співробітництво всього християнського світу. Ключовою в політиці Союзу була ідея про колективну безпеку: якщо в одній із країн-учасниць спалахне революція, то інші країни мають допомогти її приборкати.

Головну роль у створенні Союзу відігравали австрійський канцлер Меттерніх і російський імператор Олександр I. Поступово до об'єднання долучилися всі європейські правителі, крім Папи Римського, султана Османської імперії та короля Англії (хоча країна відігравала помітну роль у рішеннях Союзу).

У 20-ті роки XIX ст., коли Європою прокотилася хвиля революцій і повстань, Священний союз став знаряддям придушення визвольного руху. За його рішенням революційну хвилю в Іспанії приборкала армія французьких Бурбонів, а в Італії – австрійські війська. У 1821 р. черговий конгрес Союзу відмовився підтримати боротьбу Греції за

незалежність, полегшивши Османській імперії розправу над грецькими патріотами. Із часом між головними учасниками Союзу почали загострюватися протиріччя, і на середину 30-х років XIX ст. він фактично перестав існувати.

3 якою метою було створено Священний союз? Яку діяльність провадив Священний союз у 20-х рр. XIX ст.?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/WrIH9MHo> або кодом, перегляньте відео. Завдяки яким заслугам Наполеон Бонапарт вважається найвидатнішим правителем та полководцем XIX ст.? Чому, на вашу думку, Наполеон залишається національним героєм Франції попри те, що в його війнах загинули сотні тисяч французів?

Дізнайтеся! У 1992 р. засновано економічний та політичний союз країн Європи – Європейський Союз. Скориставшись додатковими джерелами інформації, дізнайтеся більше про цю організацію. Чи можна вважати, що Віденський конгрес та утворення Священного союзу були передвісниками виникнення в XX ст. Європейського Союзу?

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) «битва народів» під Лейпцигом; б) створення Священного союзу; в) ухвалення Кодексу Наполеона.
2. Покажіть на карті територіальні зміни в Європі за результатами Віденського конгресу.
3. Чому європейські монархи були проти Наполеона, хоча він за конституцією 1804 р. став «імператором французів»?
4. Проаналізуйте економічні реформи, здійснені Наполеоном Бонапартом на посаді першого консула. У чиїх інтересах були ці перетворення?
5. У чому виявлялося безправне становище жінок відповідно до Кодексу Наполеона?
6. У загальному колі обговоріть фразу Наполеона: «Моя справжня слава не в десятках виграних битв, а в тому, що буде жити вічно, – а це мій Цивільний кодекс».

§5 УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН»

ЗНАЄМО І РОЗУМІЄМО

1. Мислимо просторово. Роздивіться карту «Європа в період наполеонівських війн». Позначте на контурній карті території, що входили до Французької імперії на її піку. Заштрихуйте залежні від Франції держави (наприклад, Варшавське герцогство, Італія, Рейнський союз). Позначте держави, що входили до антифранцузької коаліції. Підпишіть три ключові місця вирішальних битв (Аустерліц, Бородіно, Ватерлоо). Пригадайте, які цілі переслідував Наполеон у своїх війнах.

2. Мислимо хронологічно. Пригадайте події, які, на вашу думку, були найважливішими для історії Європи в кінці XVIII – на початку XIX ст. Запишіть їх у хронологічній послідовності. До кожної події зазначте рік, місце, суть і сферу, на яку вона найбільше вплинула (суспільство, політика, міжнародні відносини, економіка).

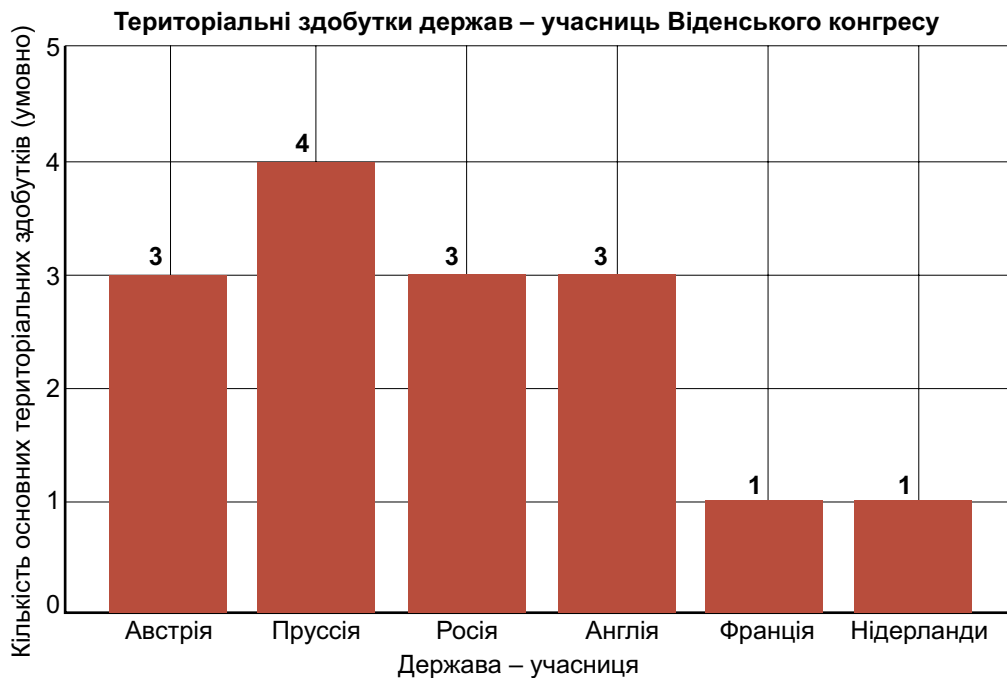
3. Мислимо системно. Запишіть 3–4 приклади змін, пов'язаних із початком модернізаційних процесів (індустріалізація, капіталізм, ідеї Просвітництва тощо), які

вплинули на Французьку революцію та подальші перетворення в Європі. У кожному прикладі вкажіть назву явища, його роль у революційних подіях і значення для інших країн.

ДУМАЄМО ТА АНАЛІЗУЄМО

4. Мислимо критично. Створіть ментальну карту «Ідеї Французької революції та їхні наслідки». У центрі запишіть назву. Навколо розмістіть основні ідеї революції (свобода слова, рівність перед законом, скасування станових привілеїв, виборче право). Від кожної проведіть стрілки із прикладами наслідків та оцінками: позитивні, суперечливі чи негативні.

5. Проєктуємо. Роздивіться інфографіку, яка показує кількість основних територіальних здобутків держав – учасниць Віденського конгресу (в умовних числових значеннях). Порівняйте вигоди, які ці держави отримали. Визначте, хто здобув найбільше, а хто – найменше. Поміркуйте, як це могло вплинути на співвідношення сил у Європі у XIX ст.

ДІЄМО І ВЗАЄМОДІЄМО

6. Мислимо творчо. Уявіть, що вам випала нагода бути присутнім / присутньою на коронації Наполеона. Напишіть повідомлення в газету. Як відбувалася церемонія? Що з побаченого вразило вас найбільше? Що ви думаєте про перспективи нового імператора?

7. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/7rDCKiwP> або кодом, виконайте контрольні тести до теми «Європа в час Французької революції та наполеонівських війн».

ЄВРОПА ТА АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815–1870 pp.)

§6 ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Подумайте!

Роздивіться сатиричну карикатуру, створену 1812 р. у Великій Британії. На ній зображено лідера луддитів – руху робітників (1811–1816), які виступали проти машинізації праці: нищили верстати, підпалювали фабрики, протестували проти безробіття та знецінення ручної праці. Луддити вважали, що машини «забирають хліб з рук». Уряд відповів репресіями: страчували активістів, вводили війська до промислових районів. Що спонукало робітників до такої поведінки? Чому індустріалізація, яка вважалася прогресом, викликала спротив? Чи завжди технічний прогрес означає покращення життя?

Лідер луддитів.
Карикатура. 1812 р.

1. Індустріальна революція у країнах Європи та США. Батьківщиною промислового перевороту стала Англія, яка з кінця XVIII ст. стала на шлях *індустріалізації* – створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства. У XIX ст. вже можемо говорити про індустріальну революцію, адже цей процес зумовив докорінні зміни в житті окремих людей та суспільства загалом.

ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Промисловість

Фабрично-заводське виробництво, засноване на найманій робочій силі, витісняє мануфактурне виробництво промислових товарів. Значно збільшується кількість пролетаріату (робітників).

Сільське господарство

Розвивається товарне виробництво сільськогосподарської продукції. Починає використовуватись машинна техніка, штучні добрива. Розорені селяни переселяються в міста.

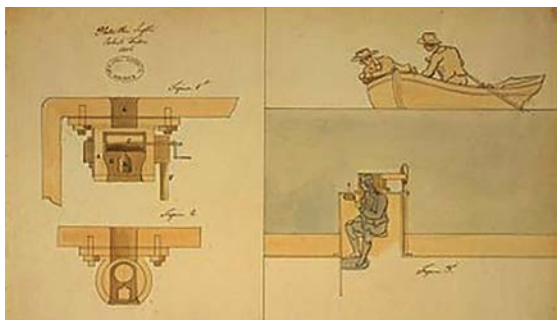
Революція в індустрії полягала у впровадженні у виробничий процес парового двигуна, масовому переході від ремісничої ручної праці до машинного виробництва та виникненні фабрик. Заохочені економічними успіхами Англії, на шлях індустріального розвитку стали Бельгія, Франція, Швейцарія та Німеччина. І вже в 1870-ті рр. вони наздогнали Англію – першу економіку світу. У ті самі роки серйозними конкурентами європейським економікам стали США та дещо пізніше – Японія. У порівняно відсталих країнах Європи, таких як Італія, Португалія, Австро-Угорщина та Російська імперія, процес тривав до початку Першої світової війни.

Промисловий переворот почався з текстильної галузі, але швидкими темпами зростав видобуток кам'яного вугілля і залізної руди, виплавка металу. Західна Європа вступала в еру «пари та заліза».

Залізо і вугілля.
Художник В. Белл. 1855–1860 рр.

Справжня революція відбулася у транспорті та шляхах сполучення. У 1814 р. англійський винахідник Джордж Стефенсон сконструював свій перший паротяг, а 1830 р. перша залізниця з'єднала два важливі промислові центри Англії – Манчестер і Ліверпуль. У 1832 р. залізниця з'явилась і у Франції. Розвиток залізничного транспорту став важливим чинником промислового зростання, адже сприяв швидшому транспортуванню сировини, сполучав місця її переробки та збуту готової продукції. У 1807 р. американський винахідник Роберт Фултон випробував перший пароплав на р. Гудзон, а за кілька років у Англії почалося широке застосування парових кораблів.

Проект підводного човна
Р. Фултона. 1806 р.

Паротяг «Ракета»
Дж. Стефенсона. 1830-ті рр.

? У чому суть індустріальної революції? Які країни стали на шлях індустріалізації у другій половині XIX ст.? Яке значення мала поява залізниць для економічного розвитку?

2. Наслідки промислової революції. Індустріальна революція остаточно знищила систему феодального суспільства. Буржуа – власники фабрик, заводів, шахт і залізниць – швидко багатіли й поступово перетворювалися на найвпливовішу верству суспільства. Остаточно сформувалася ще одна потужна верства – пролетаріат. Позбавлені засобів до існування, люди масово переселялися із села в місто, прискорився процес урбанізації. Народилося нове – індустріальне – суспільство.

Промислово розвинуті держави, зосередивши в себе левову частку промислового виробництва, встановили своє економічне панування у світі. Першість у промисловості, а отже, і в економіці, здобула Велика Британія, завоювавши звання «майстерні світу».

В Англії, Франції, Пруссії і США з'явилися оснащені верстатами заводи й фабрики, на яких працювали сотні й тисячі найманих робітників. Поступово машини стали виготовляти інші машини. Машинобудування дозволило розпочати механізацію сільського господарства (зокрема, на селі з'явилися парові сівалки та молотарки).

Машини «виривали» з рук людини роботу, виконуючи її набагато швидше та ефективніше. Кількість вільних робочих рук набагато перевищувала потреби промисловості. Цим охоче користувалися підприємці, наймаючи робітників практично за безцінь. Тривалість робочого дня, що не обмежувалася законом, нерідко сягала 14–16 годин на добу. На підприємствах використовували працю жінок і дітей, яким платили набагато менше, ніж чоловікам. Це загострювало конфлікти в суспільстві, спонукало пролетаріат об'єднуватися задля захисту спільних інтересів. Так на підприємствах виникали перші *профспілки* – громадські організації, створені робітниками для захисту своїх прав і поліпшення умов праці.

? Які верстви населення стають провідними в добу індустріального суспільства? Поміркуйте, чому робітники обирали колективний захист своїх прав, а не індивідуальний. Чи актуальні профспілки сьогодні?

Малюнок
зі статті в
«Літературній
газеті», який
зображує
дитячу працю
в Англії.
1844 р.

Україна і світ

На українських землях початок промислового перевертання припав на кінець 30-х – початок 40-х рр. XIX ст. У 1824 р. в селі Трощин Канівського повіту Київської губернії побудували перший цукровий завод. Згодом з'явилося 200 цукроварень, а цукроваріння стало провідною галуззю промисловості. Уже в 1840-ві роки починається широке впровадження машин та парових двигунів. У Києві, Луганську, Кременчуці, у промислових центрах Донеччини, Катеринославі створюються перші машинобудівні заводи. Справжній індустріальний прорив на українських землях припадає на другу половину XIX ст.

Індустріальні страйки XIX ст. показують, що робітники почали усвідомлювати себе як громадяни, спроможні на колективний вплив. Вони виходили на протести, створювали перші профспілки, вимагали восьмигодинний робочий день, справедливую оплату, заборону дитячої та дискримінаційної праці. У Великому залізничному страйку США 1877 р. страйкували понад 100 тис. працівників, тоді як влада відповіла військовим розгоном. Це була боротьба за гідність праці, економічну справедливість та громадянське право на протест.

Шостий Мерілендський полк пробивається через Балтимор, штат Меріленд, під час Великого залізничного страйку 1877 р.

3. Способи осмислення нової дійсності. Індустріальна революція зумовила демократизацію суспільного й політичного життя, хвилі прогресивних реформ, поступового росту рівня життя, боротьби працівників, жінок, національних меншин за свої права. Поступово сформувалися нові ідейні течії, які відповідали вимогам та викликам свого часу.

У першій половині XIX ст. в Західній Європі, де існували парламенти й порівняно вільна преса, остаточно сформувалися три провідні ідеології: консервативна, ліберальна й соціалістична.

Словник

Ідеологія – система ідей та поглядів (політичних, правничих, філософських, релігійних тощо), яка відображає ставлення людини до навколишньої дійсності.

Консерватизм – ідейна течія, зорієнтована на збереження і підтримання чинних форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Лібералізм – ідейна течія, яка проголошує права і свободи кожної людини найвищою цінністю і визначає їх основою суспільного й економічного порядку.

Соціалізм – ідейна течія, яка обстоює встановлення соціальної рівності, суспільної власності та контроль над майном і природними ресурсами, передбачає ліквідацію приватної власності на засоби виробництва.

Сутність *консерватизму* (від лат. *conservo* – *зберігати*) полягала в прагненні зберегти минулі, усталені порядки, повернутися до колишніх часів, які здавалися більш справедливими. Традиційно цю течію підтримували «верхи» суспільства та церква. Історичне коріння консерватизму сягає епохи Контрреформації та католицького віровчення про спасіння душі лише через віру та церкву.

Поміrkований
консерватизм

- поширився у Британії та США
- повага до традицій свого народу при розумінні, що реформи необхідні для відвернення революцій

Крайній
консерватизм

- поширився в континентальній Європі
- відкидалися демократичні права і свободи
- традиційний устрій вважався незмінним, даним Богом, а всі біди нібито були наслідком прогресу та бажання людей змінити непорушний лад

Основними цінностями *лібералізму* (від лат. *liberalis* – *вільний*) вважали свободу й рівність. Передували лібералізму ідеї реформаторів-кальвіністів та просвітників (зокрема, Лока і Монтеск'є) про громадянське суспільство та правову державу. На основі цієї течії виникло багато суспільно-політичних рухів – за розширення виборчих прав, зокрема для жінок, за національне та релігійне рівноправ'я, свободу слова і друку тощо.

З ліберального вчення виокремився й *аболіціонізм* – громадський рух за скасування рабства й работоргівлі, расової дискримінації, за надання колишнім рабам рівних прав і свобод.

Едмунд Берк –
ідейний засновник
консерватизму.
Художник
Дж. Норткот.
1770-ті рр.

Ігнатіус Санчо – британський композитор, актор і письменник, перший відомий афробританець, який голосував на британських виборах, символ аболіціонізму.

Художник Т. Гейнсборо. 1768 р.

Проголошення скасування рабства у французьких колоніях, 27 квітня 1848 року.
Художник Ф.-О. Біар. 1849 р.

Позитивні риси

Ліберали обстоювали рівність громадян перед законом, демократію, захищали приватну власність, свободу підприємництва й торгівлі від державного втручання; виступали проти станових привілеїв, рабства чи кріпацтва.

Негативні риси

Вважали, що виборчого права гідні лише чоловіки – власники капіталів.

Дуже популярною та впливовою ідеологією XIX і XX ст. став *соціалізм* (від лат. *socialis* – *суспільний*) – соціально-економічна теорія, яка вимагає встановлення суспільної власності та контролю над майном і природними ресурсами. Він став відповіддю на виклики ранньо-індустріального суспільства з його протиріччями.

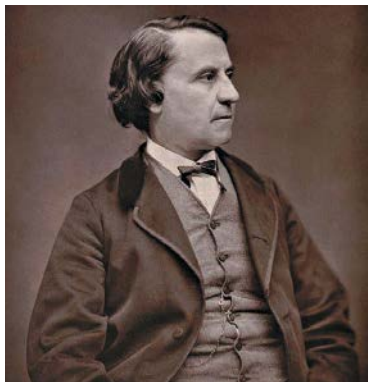
Ідеологи соціалізму єдиним засобом подолання поділу суспільства на багатих і бідних вважали скасування приватної власності та заміну її на колективну. Адже саме приватна власність, на думку соціалістів, поділила людей на класи: тих, хто володіє або ні. Між ними триває постійна класова боротьба, у той час як у безкласовому суспільстві кожен працює на загальне благо, а суспільство тримається на рівності між людьми.

Поміrkований соціалізм

Ідеолог – Луї Блан.
Створення спільних виробничих асоціацій на основі суспільної власності. Як внесок у власність асоціації підприємці надаватимуть гроші, а робітники – свою працю. За допомогою держави виробничі асоціації мають витіснити приватні фірми, і в суспільстві утвердиться колективна власність.

Револьюційний соціалізм

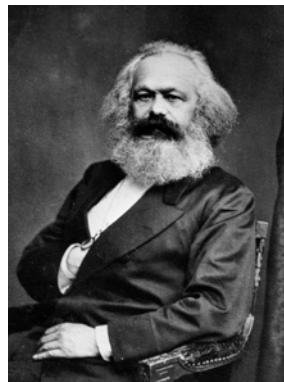
Найвідоміші теоретики – Карл Маркс та Фрідріх Енгельс.
Засуджували капіталізм за експлуатацію людини людиною, вбачали єдиний шлях до звільнення трудящих у революції пролетаріату, адже саме наймані працівники здатні боротися за перетворення приватної власності на суспільну.

Луї Блан.
Близько 1877 р.

Фрідріх Енгельс.
1879 р.

Карл Маркс.
1875 р.

Джон Стюарт Мілля, есе «Про свободу». 1859 р.

Може здатися, що свобода слова й публікації думок підпадає під інший принцип, оскільки вона належить до тієї сфери поведінки індивіда, яка стосується інших людей. Але маючи майже таке ж важливе значення, як і свобода самої думки, і значною мірою базуючись на тих самих підвалинах, вона практично від неї невід'ємна. По-друге, цей принцип вимагає свободи смаків і занять, свободи оформлювати план нашого життя, що відповідає нашому характеру, свободи робити те, що ми хочемо, і приймати можливі наслідки – без жодних перешкод із боку собі подібних, доки те, що ми робимо, не шкодить їм, навіть якщо наша поведінка здається їм дурною, збоченою чи хибною. По-третє, із цієї свободи кожного індивіда випливає свобода (у тих самих межах) будь-якої сукупності індивідів, – свобода об'єднуватися з будь-якою метою, що не завдає шкоди іншим. При цьому маємо на увазі, що особи, які утворюють спілку, є повнолітніми й не зазнають примусу чи ошуканства.

Жодне суспільство, де немає цих свобод загалом, не є вільним, хоч би якою була його форма правління; і не є повністю вільним жодне суспільство, де вони не існують в абсолютній і безумовній формі. —

Які основні ідейні течії сформувалися в Європі на середину XIX ст.? Визначте сутність консерватизму. Які цінності покладені в основу лібералізму? Як Джон Стюарт Мілля розуміє свободу думки, свободу смаків і занять, свободу об'єднань? Яку з ідеологій могли підтримати різні групи тогочасного суспільства: власники фабрик, робітники та політична або інтелектуальна еліта? Відповідь обґрунтуйте.

4. Націоналізм – національна ідея. Величезної сили та популярності з кінця XVIII ст. набув *націоналізм* – ідейна течія, в основі якої лежить уявлення про те, що головним об'єднувальним фактором для людей є належність до певної нації. Одним із видатних представників течії, хто обґрунтував ідею сучасної національної держави, був німецький просвітник Йоганн-Готфрід Гердер.

Словник

Нація (від лат. *natio* – *плем'я, народ*) – історична спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, географічним та етнічним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей.

Наполеонівські війни та послаблення імперій пробудили пригнічені народи. Розвиток національної самосвідомості в поневолених народів Європи та їхня боротьба за національну незалежність, розпад традиційного аграрного суспільства, урбанізація сприяли поширенню націоналізму. У той самий час створення національних ринків та грошових одиниць, покращення шляхів сполучення, єдина система освіти, служба в національній армії зміцнювали нації зсередини. У XIX ст. формується прошарок національної інтелігенції, яка була провідником духовних цінностей народу.

Позитивні риси	Негативні риси
Базується на патріотизмі, національних почуттях небайдужих до долі власного народу, обстоює право націй на самовизначення.	У крайніх проявах характеризується нетерпимістю та ворожістю до представників інших народів.

Війна Греції
за незалежність
від Османської імперії.
Художник Т. Врізакіс.
1830 р.

На яких засадах базується націоналізм? Розподіліть чинники, що сприяли поширенню націоналізму в Європі в XIX ст., за трьома групами: соціальні, політичні та економічні. Наведіть приклади до кожної групи.

Дізнайтеся!

Використовуючи додаткові джерела інформації, дізнайтеся більше про ідеологів революційного соціалізму К. Маркса та Ф. Енгельса. Висловіть думку, чому марксистська ідеологія набула широкого поширення в XIX та особливо в XX ст.

Візьміть участь в імітаційній грі. Ваш клас бере участь у мітингу в англійському Манчестері XIX ст. Привід – будівництво великої текстильної фабрики. Виступають представник консервативної партії, ліберал та радикальний соціаліст. Усі мають групи підтримки. Висловіть позицію кожного щодо будівництва фабрики, враховуючи інтереси людей, економіки та довкілля. Визначте, чия думка отримала найбільшу підтримку серед учасників мітингу.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) перша залізниця з'єднала Манчестер і Ліверпуль; б) американський винахідник Роберт Фултон випробував перший пароплав на р. Гудзон; в) у селі Трощин Канівського повіту Київської губернії побудували перший цукровий завод.
2. Покажіть на карті країни «другого ешелону» процесу індустріалізації.
3. На яких ідеях базується аболіціонізм?
4. Порівняйте погляди лібералів та поміркованих соціалістів. Що в них є схожим, а що кардинально відрізняється?
5. Як ви розумієте поняття «право націй на самовизначення»?
6. Обговоріть у загальному колі питання: до яких наслідків може призвести масове переселення людей до міст?

§7 ВЕЛИКА БРИТАНІЯ – МАЙСТЕРНЯ СВІТУ

Подумайте! У першій половині XIX ст. Велика Британія стрімко перетворювалася на найпотужнішу промислову державу світу. Саме тоді художник Джон Ліч опублікував у журналі «Панч» карикатуру «Капітал і праця» (1843). На ній зображено два світи: нагорі багатії насолоджуються розкішшю, а внизу діти у шахті тягнуть візок з вугіллям; між ними зачинені двері з написом «Надія». Яке протиріччя втілив художник? Як гадаєте, чому він розмістив два світи саме так, один над одним?

Капітал і праця.
Художник
Дж. Ліч. 1843 р.

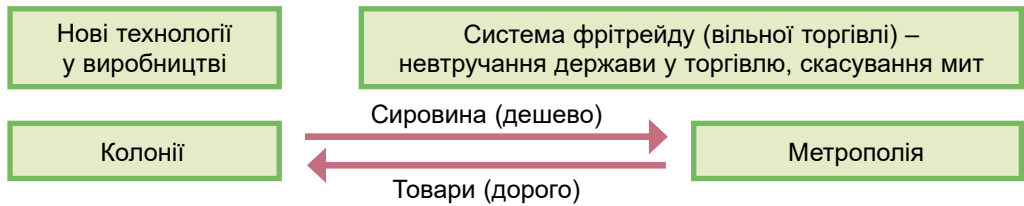
1. Велика Британія в першій половині XIX ст. У 1801 р. на політичній мапі світу постало Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії – могутня держава, що володіла десятками колоній по всьому світу та посідала першість у економічному і промисловому розвитку.

Ставши батьківщиною індустриального перевороту, невелика за площею та населенням Велика Британія надовго випередила інші країни в розвитку.

Тоді ж у країні остаточно сформувалася парламентська монархія. Король був очільником держави та затверджував закони, реальна влада належала двопалатному парламенту. Членство у верхній палаті – палаті лордів – було спадковим, а до нижньої палати – громад – обирали шляхом голосування. Партія, що перемогла на виборах, формувала уряд, а її лідер ставав прем'єр-міністром. Водночас інша партія йшла в опозицію, критикуючи урядову політику та пропонуючи власні рішення.

Центр економічного життя перемістився із села до міста, де поступово зросла найпотужніша у світі фабрична промисловість. У першій половині XIX ст. обсяг промислового виробництва Великої Британії виріс у 4 рази, що становило на той час майже половину загальносвітового. Країна вкрилася мережею залізниць, а могутній флот перетворив її на «володарку морів».

Причини економічного розквіту Великої Британії

При цьому становище населення було вкрай неоднорідним, соціальний розкол поглиблювався. Аграрна революція призвела до зuboжіння селян, змушених переселятися до міст у пошуках заробітку. 1834 р. було ухвалено закон про примусове переміщення бідняків у робітні будинки. Умови перебування там були жахливими, але простолюд змушений був за безцінь влаштовуватися на роботу. Ця сумна сторінка історії Англії блискуче зображена в романі Чарльза Діккенса «Пригоди Олівера Твіста».

Години дозвілля.
Художник Дж. Харді. 1855 р.

Дитяча праця на цегельному заводі.
Малюнок із журналу 1871 р.

Нарівні з чоловіками працювали жінки й діти, чию працю, зокрема, використовували на шахтах, де висока доросла людина не могла пересуватися по тунелю, але їхній заробіток був ще меншим.

У 1837 р. на британський престол зійшла юна королева Вікторія. Її 64-річне правління отримало назву «вікторіанська епоха» і стало часом найвищої могутності Сполученого Королівства. Ця доба позначилася авторитетом Великої Британії на світовій арені, відсутністю революційних потрясінь, розширенням прав і свобод, виваженими реформами, твердим політичним курсом.

У чому полягала суть парламентської монархії? Що сприяло перетворенню Великої Британії на «майстерню світу»? Визначте характерні ознаки «вікторіанської епохи». Виділіть одну значущу подію, створіть до неї сенсаційний газетний заголовок у стилі журналіста XIX ст.

Королева Вікторія.
Художник
Ф. Вінтергальтер.
1859 р.

Велика Британія стала першою країною у світі, яка випустила поштову марку. У 1840 р. з'явився так званий «чорний пенні» – за кольором марки та її номіналом в 1 пенс, із зображенням королеви Вікторії. Ідея марок народилася після впровадження єдиного тарифу на поштові послуги, який мав би сплачувати відправник. Того ж року з'явилися й передплачені штепелні конверти. У наступні роки ідею британців підхопили у Швейцарії, Бразилії та інших країнах.

Перша марка
«Чорний пенні».
1840 р.

2. Парламентські реформи. У Британії існували дві великі політичні партії – консерватори (земельна аристократія) і ліберали (заможна промислова буржуазія). У парламенті представників цих партій називали відповідно – *торі* і *вігі*.

Тривале перебування торі при владі значною мірою пояснювалося застарілою виборчою системою, яка збереглася у країні ще з часів середньовіччя. За традицією депутатів до палати громад висували графства (області) і міста. Проте у графствах для виборців і кандидатів установили високий майновий ценз, що дозволяло бути обраними лише найбагатшим дворянам. А в містах виборча система була вкрай невпорядкована. Тоді як великі промислові центри (Манчестер, Бірмінгем, Лідс, Шеффілд) з численним населенням не мали права представництва в парламенті, виборчі права зберігали мешканці старих середньовічних містечок, багато з яких за століття збезлюдніли та

Засідання Палати громад.
Гравюра. 1808 р.

Старий Сарум.
Художник Дж. Констебл. 1834 р.
«Гниле» містечко без жодного
мешканця, яке обирало
двох депутатів парламенту

залишалися просто цятками на карті. Депутатів від таких «гнилих» містечок фактично призначав місцевий лендлорд, на землі якого вони були розташовані.

Поступово у країні посилювалися вимоги щодо проведення виборчої реформи, які особливо підтримувала англійська буржуазія. Рух за парламентську реформу очолили лідери угруповання вігів, сподіваючись відновити втрачену популярність і повернутися до влади.

Реформи

- 1824 р. – дозвіл на діяльність тред-юніонів (профспілок).
- 1828 р. – дозвіл неангліканам обіймати державні посади.
- 1832 р. – перша парламентська (виборча) реформа: «гнилі» містечка з населенням менше ніж 2 тис. осіб позбавлено права представництва в парламенті.
- Зменшення майнового цензу для виборців – промислова буржуазія здобула політичну владу.
- 1830-ті рр. – скасування рабства у британських колоніях.
- Трудові закони – покращення умов роботи дітей та підлітків.
- 1840-ві рр. – перехід до політики фрітрейду. Зокрема, у 1846 р. було скасовано «хлібні закони», які забороняли ввезення дешевого хліба з Європи.
- 1867 р. – друга парламентська реформа – виборчі права отримали всі чоловіки, які володіли житлом або орендували його, тож кількість виборців збільшилася до 2 млн осіб (за чисельності населення країни 26 млн людей).

Чому в Англії необхідно було провести парламентську реформу? Які групи населення були зацікавлені в її проведенні? Від імені цієї групи поясніть, чому для вас важливо було проведення цієї реформи і що саме вона могла змінити у вашому становищі.

Дворівнева структура парламенту та поява партійної системи у Великій Британії стали важливим кроком до сучасної демократії: вони дали змогу громадянам брати участь у виборах і контролювати владу. Парламентські реформи 1832 і 1867 рр. відкрили представництво новим соціальним групам, особливо міським виборцям. Так утверджувалася ідея, що влада має бути результатом волі громадян, а не спадковим правом еліт. Водночас демократична система залишалася неповною: вибори були відкритими, вплив багатіїв зберігався, а більшість населення – включно з жінками – не мала права голосу.

3. Чартизм. Головною метою новостворених робітничих організацій стало проведення нової парламентської реформи. Адже тільки за умови, що представники верстви найманих робітників будуть присутні в парламенті, їхнє становище могло покращитися завдяки ухваленням законів.

Манчестерська бійня. Художник Р. Карлайл. 1819 р.

У 1836 р. Лондонська асоціація робітників, яку очолював столяр Вільям Ловетт, розробила своєрідну політичну програму англійського робітничого руху, яка передбачала шість головних вимог:

- загальне виборче право для дорослого чоловічого населення;
- скасування майнового цензу для виборців;
- рівні виборчі округи;
- таємне голосування;
- щорічне переобрання членів парламенту;
- оплату праці членів парламенту.

Учасники Лондонської асоціації та інших робітничих організацій подали до парламенту петицію (подання) зі своїми вимогами, яка отримала назву Народна хартія (від англ. charter). Саме тому увесь рух за надання виборчих прав робітникам і полегшення їхнього становища отримав назву *чартизм*.

У 1840 р. виникла загальнобританська Національна чартистська асоціація – перша в історії робітничих політичних партій. Чартисти тричі направляли петиції до парламенту, однак той відмовлявся навіть розглядати їх.

Чартистський рух супроводжувався демонстраціями, страйками, нападами на поліцейські дільниці по всій країні. Однак через неуповноваженість парламенту і недостатню організованість робітники не досягли своїх цілей і до середини XIX ст. рух занепадав. Багато чартистів було заарештовано, кинуте до в'язниць або вислано в колонії.

Мітинг чартистів. Художник Г. Рузерфорд. 1960-ті рр.

Проте 20-річна боротьба робітників за свої громадянські права та поліпшення становища не минула марно. 1847 р. в Англії, у першій з європейських країн, було встановлено 10-годинний робочий день для жінок і дітей. Як наслідок, фактична тривалість робочого дня для чоловіків теж у цілому скоротилася.

Із занепадом чартизму провідна роль у британському русі робітників перейшла до мирних тред-юніонів (профспілок), які обмежилися вимогами підвищення заробітної платні та скорочення тривалості робочого дня. Після зняття заборони на діяльність профспілок у 1824 р. їхня кількість та вплив швидко зросли.

Акт, що обмежує години праці підлітків і жінок на фабриках. 1847 р.

З першого липня 1847 р. жодна з осіб, молодша 18 років, не буде працювати на фабриці більше 11 год на день або більше 63 год на тиждень.

З 1 травня 1848 р. жодна з осіб, молодша 18 років, не буде працювати на фабриці більше 10 год на день або більше 58 год на тиждень.

Обмеження, що встановлюються цим актом стосовно праці осіб, які не досягли 18 років, будуть поширюватись і на жінок віком від 18 років.

Які вимоги до парламенту було сформульовано в робітничій програмі 1836 р.? Які пільги для робітників були включені до Акту 1847 р.? Що з того, до чого прагнули чартисти, реалізувалося, а що залишилося поза увагою влади?

4. Зовнішня і колоніальна політика Великої Британії. Британську імперію XIX ст. слушно називали «імперією, над якою ніколи не заходить сонце». Це була найбільша за площею держава у світовій історії.

Девізом зовнішньої політики Великої Британії XIX ст. були слова знаменитої патріотичної пісні: «Прав, Британіє, морями». Один із визначних політичних діячів, лорд Пальмерстон, чітко сформулював принципи зовнішнього курсу: «У Британії немає ані вічних союзників, ані постійних друзів. Вона має лише постійні інтереси». Керуючись цим правилом, усі англійські уряди, ліберальні й консервативні, уникали укладання міждержавних союзів. Свою мету вони бачили в послабленні політичних суперників та усуненні конкурентів із зовнішніх ринків.

Після поразки Наполеона британці дотримувалися принципу політичної рівноваги, не допускаючи посилення Франції, Росії, Австрії, Пруссії. На противагу їм Велика Британія підтримувала всі революційні рухи в Європі та Латинській Америці. Головна ж діяльність корони була зосереджена на розширенні колоніальної системи. Її промисловості були необхідні дешева сировина, ринки збуту, порти та дороги по всій земній кулі. Британські політики вбачали в розширенні імперії запоруку стабільності та добробуту всередині Сполученого Королівства.

Найважливішою у Британській колоніальній імперії, «перлиною британської корони», була Індія. Основним знаряддям експансії в першій половині XIX ст. залишалася Ост-Індська компанія. У 1840-х рр. метрополія провела кілька виграшних війн, приєднавши до британських володінь низку індійських князівств, та придушила повстання сипаїв – індійських солдатів на службі в англійців. Після того британський уряд запровадив у Індії пряме правління.

Ганебною сторінкою в історії британського колоніалізму стали Опіумні війни в Китаї, за підсумками яких було захоплено Гонконг, а Китай охопила небувала хвиля наркоманії.

У Новій Зеландії чисельність місцевих жителів – маорі – унаслідок винищувальних війн скоротилася втричі. В Австралії і на острові

Королева Вікторія
проголошується
імператрицею Індії.
Карикатура. 1876 р.

Британське бомбардування Кантона.
Художник Е. Годжес. 1841 р.

Тасманія колонізатори відтісняли корінне населення в посушливі райони й цим прирікали на вимирання.

Безжалісно придушуючи найменший опір у колоніях, де основне населення становили корінні жителі, англійський уряд ішов на поступки там, де переважали білі переселенці, – приміром, у Канаді, Австралії та Новій Зеландії. Проте суті колоніального володарювання це не змінювало.

Окрема трагічна історія відносин у Великій Британії склалася з Ірландією. Захоплення цього острова розпочалося ще в XII ст. Після приєднання до Сполученого Королівства в 1801 р. парламент Ірландії було розпущено, майже всі землі захопили англійські лендлорди, ірландці стали безправними орендарями. Великі землевласники постійно збільшували орендну плату, без жалю зганяли дрібних орендарів із землі за несплату, прирікаючи на голодну смерть. Ситуація ускладнювалася релігійним розбратом, адже ірландці залишалися католиками. Через голод і хвороби в Ірландії гинули сотні тисяч селян, не менше емігрували за океан.

Емігранти покидають Ірландію.
Художник
Г. Е. Дойл. 1868 р.

Чому в XIX ст. Велика Британія підтримувала всі революційні рухи в Європі та Латинській Америці, але жорстоко придушувала опір у власних колоніях? Як проявилася колоніальна політика Британії в Ірландії? До чого вона призвела?

Україна і світ

З курсу історії середньовіччя ви знаєте, що поряд із зовнішньою колонізацією існувала внутрішня – освоєння та заселення вільних земель усередині країни. Саме такий процес розпочався наприкінці XVIII ст. на теренах Південної та Правобережної України після ліквідації Запорозької Січі та приєднання в 1783 р. Кримського півострова до Російської імперії. Уряд роздавав землі поміщикам, чиновникам та офіцерам, давав дозвіл на поселення вихідцям з інших українських теренів та Росії. Тут знаходили прихисток й іноземні колоністи, частина з яких (бо тут були й німці) втікала від гніту Туреччини (болгари, греки, серби, молдовани), які в майбутні роки сформували унікальну етнічну мозаїку українського Півдня.

У південноукраїнських степових районах швидко розвивалося сільське господарство: вирощування зернових культур, степове тваринництво. Продукти направляли як на внутрішні ринки Російської імперії, так і на експорт. Засновували також промислові підприємства: ливарний завод у Миколаєві (там виготовлялися гармати та ядра), верфі в Миколаєві і Херсоні, де будували військові кораблі і торговельні судна. У 1898 р. на Херсонщині було засновано заповідник «Асканія-Нова», де на недоторканих степах у природних умовах існували рідкісні рослини та тварини. 🇺🇦

Дізнайтеся!

Скориставшись пошуком в інтернеті, дізнайтеся, у яких галузях економіки Великої Британії XIX ст. найбільше використовували дитячу працю. У яких умовах працювали діти? Як держава реагувала на це явище?

Перші публічні музеї з'явилися в Європі в 1820-ті рр. у 1857 р. королева Вікторія в Лондоні урочисто відкрила новий музей декоративно-ужиткового мистецтва. Він був названий на честь правлячої монархині та її чоловіка – принца Альберта. Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/wrIK71zg>, перегляньте відео про Музей Вікторії та Альберта – один із найвідвідуваніших у світі – та поділіться враженнями. Чи існують музеї у вашій місцевості? Які експонати там представлено? Зробіть невеликі презентації про ваш місцевий музей.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) перша парламентська (виборча) реформа; б) створення Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії; в) дозвіл на діяльність тред-юніонів (профспілок); г) Акт про обмеження годин праці підлітків і жінок.
2. Покажіть на карті головні колонії Великої Британії.
3. Чому чартистський рух у Великій Британії не досяг успіху?
4. Порівняйте положення першої та другої парламентських реформ у Великій Британії. Які групи населення виграли від цих реформ?
5. У чому суть колоніальної політики Великої Британії?
6. У загальному колі обговоріть британський зовнішньополітичний принцип: «У Британії немає ані вічних союзників, ані постійних друзів. Вона має лише постійні інтереси». Наскільки він актуальний сьогодні?

§8 ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД РЕСТАВРАЦІЇ БУРБОНІВ І ЛИПНЕВОЇ МОНАРХІЇ

Подумайте!

Роздивіться карикатуру. На ній зображено короля Франції Карла X, який намагається розкусити більярдну кулю з написом «Хартія». Пригадайте, які здобутки принесла французькому суспільству революція кінця XVIII ст. Як гадаєте, чи могло їм загрожувати повернення Франції до монархічного правління? Відповідь обґрунтуйте.

1. Франція в період Реставрації. Після повторного зречення Наполеона Бонапарта в 1815 р. у Франції було повністю відновлено правління королівської династії Бурбонів на чолі з королем Людовіком XVIII. Відбулася *Реставрація* (від лат. *restauratio* – *відновлення*) – відновлення колись поваленого державного ладу або монархічної династії, що правила раніше.

Ухвали Віденського конгресу зобов'язували Людовіка XVIII не порушувати основи суспільного ладу, що сформувався в часи Республіки та Імперії. Тому новий король ще в 1814 р. визнав громадянську рівність усіх своїх підданих, затвердив права нових власників на майно, здобуте в період революції. У Франції залишилися чинними наполеонівські кодекси, зокрема цивільний.

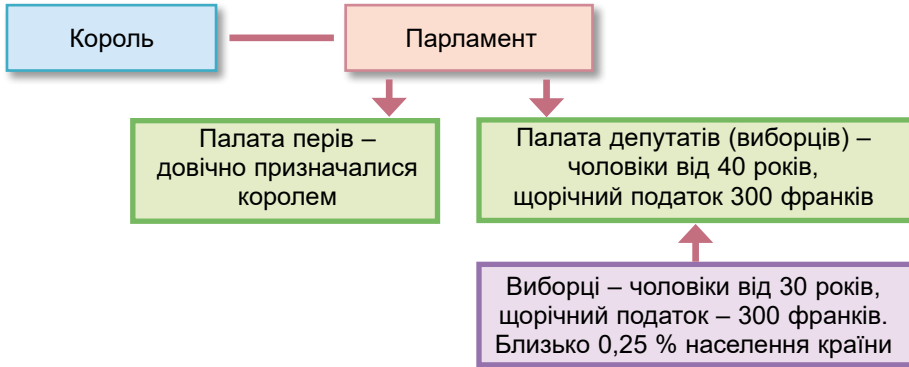
У країні частка сільського населення значно переважала, адже одним із головних досяг-

Великий Лускунчик
25 липня,
або Безсила кінська
щелепа. Карикатура.
1904 р.

нень революції стало надання селянам права власності на земельні ділянки. У своєму промисловому розвитку Франція суттєво відставала від Англії. На політичній арені того часу за вплив та місця в парламенті сперечалися монархісти, республіканці та ліберали.

Король Людовік XVIII ухвалив нову конституцію – «Хартію 1814 р.», за якою Франція ставала конституційною монархією.

3 «Хартії 1814 р.»

Французи рівні перед законом, якими б не були їхні титули і чини.

Вони несуть усі без розрізнення і пропорційно своєму майну державні повинності.

Вони однаково допускаються до цивільних і військових посад.

Кожен сповідує з рівною свободою свою релігію і користується однаковою охороною свого віросповідання.

При цьому, однак, католицька апостольська римська релігія є релігією державною.

Французи мають право оприлюднювати й друкувати свої думки, узгоджуючись із законами, які повинні переслідувати зловживання цією свободою.

Усі види власності недоторканні, не виключаючи так званої національної: закон не робить жодної різниці між ними.

До Франції почали масово повертатися аристократи, вимушені тікати за кордон під час Французької революції. Вони рішуче не сприймали втрату своїх позицій і статків. Після смерті Людовіка XVIII в 1824 р. престол посів Карл X, який відверто ненавидів усе, що було пов'язане з революцією чи Наполеоном, та отримав прізвисько «король емігрантів». На вимогу дворян парламент ухвалив закон про виплату компенсацій колишнім емігрантам за втрачені під час революції маєтки та майно, а пресу поставили під повний контроль уряду. У той час про Бурбонів справедливо казали, що за 25 років вигнання «вони нічого не навчились і нічого не забули». І знову країна опинилася в ситуації 1780-х рр., коли застарілі порядки протистояли капіталістичному устрою, а це неминуче вело до нового революційного спалаху.

Прочитайте уривок з «Хартії 1814 р.». Які права вона гарантувала громадянам? Чому, попри ці гарантії, Франція знову опинилася на порозі революції?

2. Липнева революція 1830 р. Почалося все з наміру Карла X розпустити нижню (виборну) палату парламенту, запровадити цензуру, урізати виборчі права та громадянські свободи. У результаті 27 липня 1830 р. в Парижі спалахнуло збройне повстання, ініціаторами якого стали прибічники республіки.

У ньому брали участь робітники, студенти, ремісники, дрібні торговці. Захопивши палац Тюїльрі, повсталі підняли над ним триколірний прапор революції. Карл X був змушений зректися престолу на користь свого онука й утік до Англії. Владарювання династії Бурбонів, яка правила країною з XVI ст., добігло кінця.

Протягом «трьох славетних днів» – **27–29 липня 1830 р.** – Липнева революція перемогла, але через слабкість і неорганізованість республіканців результатами народної перемоги скористалися ліберали, які понад усе боялися проголошення республіки та втручання народу в державні справи. За підтримки французьких банкірів палата депутатів затвердила намісником держави Луї-Філіппа Орлеанського – представника великої буржуазії, могутнього фінансиста і землевласника, успішного гравця на фондовій біржі. Король Луї-Філіпп (1830–1848), якого називали «королем буржуа», особисто став утіленням нової Франції.

Здобутком Липневої революції стала остаточна перемога буржуазії над дворянством, фінансової аристократії над земельною. Революція спричинила збройне повстання та здобуття незалежності Бельгією. А от повстання польських патріотів, натхнених подіями у Франції, було жорстоко придушено російськими військами.

Свобода, що веде людей.
Художник Е. Делакруа. 1831 р.

Король Луї-Філіпп –
єдиний французький
монарх, чия світлина
збереглася від часів
правління. 1842 р.

Назвіть причини Липневої революції. Як і чому називали короля Луї-Філіппа? Які наслідки мала Липнева революція? Чому Липневу революцію вважають перемогою буржуазії, а не вулиці?

3. Липнева монархія (1830–1848). Луї-Філіпп вступав на престол на основі нової конституції – «Хартії 1830 р.». Законодавчі права парламенту розширили, а спадкові звання перів скасували. Проте майновий ценз для виборців зменшили несуттєво. Виборчі права поруч із землевласниками здобула лише верхівка французької буржуазії – фінансисти, біржовики, власники залізниць і шахт.

Липневу монархію (1830–1848) називали «царством банкірів». Державний бюджет перетворився на джерело доходів фінансистів, які отримували через нього великі субсидії і позики. Банкіри заробляли на кредитах державі, постачанні армії. Використовуючи особисті зв'язки з урядовцями, вони разом з королем успішно грали на фондовій біржі, спекулюючи державними облігаціями та акціями приватних компаній. Такий стан справ обурював усі верстви населення та прибічників різних політичних течій. У країні виникло багато таємних опозиційних угруповань, які іноді діяли дуже рішуче – на короля Луї-Філіппа було вчинено сім невдалих замахів. Особливої популярності набули соціалістичні ідеї.

Повстання ткачів у Ліоні в 1831 р.
Малюнок XIX ст.

Французька промисловість стрімко розвивалася, а у виробництві шовку навіть випереджала Англію. Однак плодами Липневої революції користувалися буржуа, а не робітники. У 1831 р. відбулося велике повстання ткачів у Ліоні – другому за значимістю місті Франції. Лозунгом повсталих було «Жити, працюючи, або померти, борючись!». У 1834 р. робітники знову вийшли на вулиці з вимогами не лише покращення умов праці, а й повернення до демократичної республіки. Обидва повстання були жорстоко придушені армією та поліцією. У зовнішній політиці Липнева монархія позначилась завоюванням Алжиру, який до 1962 р. залишався французькою колонією.

Проаналізуйте внутрішню політику Липневої монархії. У чиїх інтересах вона здійснювалася?

4. Революція 1848 р. у Франції. Наприкінці 1840-х рр. криза у Франції, як і в решті країн Західної Європи, значно загострилась. Неврожаї 1845–1847 рр. призвели до масового голоду, безробіття досягло нечуваних розмірів. Поглиблювався розбрат у суспільстві. Усе це робило нову революцію невідворотною.

Серед опозиційних кіл поширилась така форма спротиву, як бенкетти. І от королівська влада вирішила заборонити ці зібрання. 24 лютого 1848 р. в Парижі спалахнуло потужне повстання. Луї-Філіпп одразу ж зрікся влади й утік до Англії, ставши таким чином останнім королем у французькій історії.

На сходах паризької ратуші 25 лютого.
Художник А. Ф. Е. Філіппото. 1848 р.

Влада перейшла до Тимчасового уряду, сформованого з республіканців, демократів і соціалістів. 25 лютого 1848 р. Францію було вдруге проголошено республікою.

Тимчасовий уряд провів низку реформ:

- запроваджено загальне виборче право для чоловіків віком від 21 року;
- створення національних майстерень з метою забезпечення всіх громадян роботою;
- скорочення робочого дня на 1 годину;
- збільшення прямих податків на 45 %, що завдало удару по французьких селянах.

У національних майстернях працювало близько 100 тис. людей, але невдовзі влада закрила їх, що спричинило чергове повстання в Парижі, яке було потоплене урядом у крові. Стало очевидним, що французька буржуазія потребує сильного лідера, здатного боротися з революційним рухом.

Виборча кампанія
1848 р. Карикатура.
Середина XIX ст.

Що спричинило революцію 1848 р.? У чиїх інтересах були проведені реформи Тимчасовим урядом? Які верстви населення підтримували Луї-Наполеона і чому?

Після Лютневої революції 1848 р. Тимчасовий уряд Франції визнав працю невід'ємним правом кожного громадянина. Було створено національні майстерні для безробітних, запроваджено скорочення робочого дня. Це стало першим прикладом надання соціальних прав як складової громадянського статусу. Коли ці права були скасовані, це спричинило нову хвилю протестів. Цей досвід засвідчив, що громадянство включає не лише політичну участь, а й боротьбу за збереження соціальних гарантій.

Наполеон III
у формі бригадного
генерала у своєму
кабінеті в Тюїльрі.
1861 р.

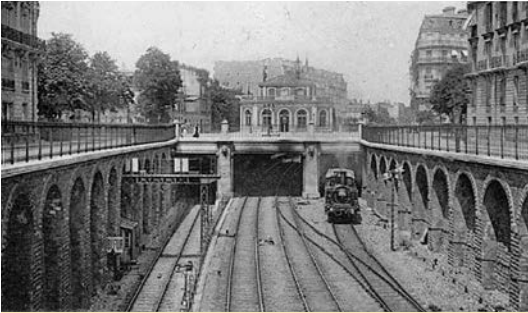
5. Франція в роки Другої імперії. 2 грудня 1851 р., у річницю коронації Наполеона I та переможної битви біля Аустерліца, Луї-Наполеон Бонапарт здійснив державний переворот. Законодавчі збори розпустили, а супротивників президента заарештували.

Водночас, аби заспокоїти громадськість, президент поновив загальне виборче право (для чоловіків). Через рік, 2 грудня 1852 р., президент проголосив себе імператором Наполеоном III. Так у Франції встановилася *Друга імперія (1852–1870)*.

Імператор Наполеон III у своїй політиці намагався враховувати як інтереси великої промислової буржуазії, так і фінансової аристократії, що панувала за часів Липневої монархії. Його влада спочатку мала необмежений характер, але з 1860-х рр. режим став поміркованим: було дозволено страйки, запроваджено свободу друку та зборів, розширено повноваження парламенту.

Економіка в цей час розвивалася досить стрімко. Індустріальна революція в цілому завершилася, зокрема відбувалася механізація сільського господарства.

У ті роки було створено потужний військово-морський флот. Розширювалася французька колоніальна мережа – було захоплено Сенегал та Камбоджу, зростала французька присутність у Китаї та Японії. А от вторгнення в Мексику (1862–1867) стало катастрофічним. Воно забрало життя 6 тис. французів та мільйони франків із казни. Це остаточно налаштувало французький народ проти імперії.

Паризька залізниця.
XIX ст.

Площа мистецтв та ремесел.
Париж. 1877 р.

Схарактеризуйте зовнішню політику Франції в період Другої імперії. Які ознаки мала внутрішня політика Другої імперії? Як змінився характер влади Наполеона III у 1860-х рр.? Чому частина французького суспільства розчарувалася в імперії?

Україна і світ

У Франції XIX століття знали про Україну, її культуру та традиції. Так, наприклад, автор знаменитої новели «Кармен» Проспер Меріме був істориком за покликанням та захоплювався минувшиною України. Його ґрунтовні розвідки «Козаки України та їхні останні гетьмани», «Богдан Хмельницький», драма «Початки одного авантюриста» розповідають про українське козацтво, його обряди та звичаї. З'явилися ці твори не дарма, адже саме в той час починалася війна на чорноморському узбережжі Російської імперії, відома згодом як Східна, або Кримська. Досліджуючи козацтво, Проспер Меріме настільки захопився цією епохою, що в одному з листів писав: «Ви знаєте, по-моєму, я сам козак». 🇺🇦

Дізнайтеся!

Цьогоріч на уроках зарубіжної літератури ви будете вивчати твори видатного французького письменника, чиє ім'я пов'язане з Україною. Він багато подорожував Україною і навіть вінчався в бердичівському костелі. До творчого доробку письменника належать такі шедеври літератури, як «Батько Горіо», «Шагренева шкіра», «Гобсек» та багато інших. Дізнайтеся, про кого йдеться та як його доля пов'язана з Україною.

За правління Наполеона III зростали й розквітали великі міста – Париж, Ліон, Бордо, Марсель. Саме тоді постала звична нам сьогодні панорама Парижа з його широкими проспектами та розлогими парками

(а це сильно ускладнило б зведення барикад у разі чергового повстання парижан). Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/drI07D8l> або кодом, перегляньте відео. Попрацюйте в парах. Один / одна знаходить аргументи на користь такої забудови, другий / друга – аргументовано критикує. Найцікавіші думки висловіть на загал.

1. Визначте, яка подія відбулася раніше за інші: а) Францію було вдруге проголошено республікою; б) у Франції встановлено Другу імперію; в) Липнева революція.
2. Покажіть на карті великі промислові центри Франції: Ліон, Бордо, Марсель.
3. Чому французька буржуазія після революції 1848 р. потребувала сильного лідера?
4. Порівняйте основні статті таких документів, як «Хартія 1814 р.» та «Хартія 1830 р.». Які верстви виграли від ухвалення «Хартії 1830 р.»?
5. Про що може свідчити еволюція влади в Другій імперії від необмеженої до поміркованої?
6. Прокоментуйте фразу Проспера Меріме, який захоплювався історією козацтва: «Ви знаєте, по-моєму, я сам козак».

§9 АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ДОБИ КЛЕМЕНСА ФОН МЕТТЕРНІХА

Подумайте! По завершенні наполеонівських війн у Європі склалася віденська система міжнародних відносин, відома як «Європейський концерт». Пригадайте, що вам відомо про принцип балансу сил за цією системою. З якою метою було створено Священний союз? Які країни входили до його складу? Як вони зобов'язувалися діяти в разі революційного вибуху в одній із них?

Віденський конгрес.
Карикатура.
1815 р.

1. Австрійська імперія першої половини XIX ст. Після проголошення Франції імперією на чолі з Наполеоном Бонапартом останній імператор Священної Римської імперії Франц II Габсбург у **1804 р.** запровадив спадковий титул імператора Австрії, яким і проголосив себе під іменем *Франца I* (1804–1835). Так на політичній карті Європи постала *Австрійська імперія*.

Програвши Наполеону всі битви, Австрія, утім, опинилася серед переможців наполеонівських війн. Сталося так завдяки хитрому політичному ходу – заміж за Бонапарта віддали австрійську принцесу Марію-Луїзу. Завдяки цьому Габсбурги зберегли всі території та політичну самостійність. До складу імперії входила власне Австрія, а також Угорщина, Чехія, Словаччина, національні області Хорватія та Славонія, Сербська Воеводина, Трансильванія та західноукраїнські землі, італійські Ломбардія та Венеція. Формально в різних частинах імперії зберігалися місцеві органи станового представництва (на Галичині це були сейми), однак реальної ваги вони не мали.

Державу очолював імператор, він же був правителем усіх окремих територіальних одиниць. Проте внутрішню і зовнішню політику імпе-

рії упродовж першої половини XIX ст. фактично визначав її незмінний канцлер *Клеменс фон Меттерніх*.

Князь Клеменс фон Меттерніх (1773–1859) – міністр закордонних справ і фактичний голова австрійського уряду в 1809–1821 рр., канцлер імперії в 1821–1848 рр. Меттерніх був противником об'єднання німецьких князівств, крім того, прагнув завадити посиленню Росії в європейській політиці. Уславився під час Віденського конгресу 1815 р., у якому відіграв ключову роль, а також став одним із організаторів Священного союзу. Саме Меттерніх запровадив такі поняття, як «політика рівноваги в Європі» та «політика європейської безпеки». Відомий своїми вкрай консервативними поглядами, канцлер керувався принципом «нічого не змінювати в стані усталених справ». У внутрішній політиці намагався не допустити революційних і національних виступів, зберегти засади абсолютизму і владу дворянства.

Клеменс фон Меттерніх. Художник Т. Лоуренс. 1815 р.

Подробиці

Як і коли утворилася Австрійська імперія? Які країни та землі належали до її складу? Схарактеризуйте зовнішню політику канцлера Клеменса фон Меттерніх. Чому добу першої половини XIX ст. в Австрійській імперії іноді називають «епохою Меттерніх»?

2. Соціально-економічний розвиток. У XIX ст. Австрійська імперія залишалася аграрною країною, де 70 % населення працювало в сільському та лісозаготівельному господарстві. Зберігалися станові привілеї, цехова система, численні внутрішні податки та митниці, розгалужений бюрократичний апарат. У східних областях зберігалося кріпосне право, селянам доводилося відробляти панщину на користь землевласників. Загалом же кількість населення імперії стрімко зростала, на відміну від його добробуту.

Промисловий розвиток імперії значно відставав від західноєвропейського. Так, наприклад, за імператора Франца I у Відні було заборонено будівництво великих заводів і фабрик, щоб уникнути скупчення

Роздача їжі в Сяноку. Художник Я. Гневош. 1847 р.

великої кількості робітників. Індустріальна революція розпочалася з Нижньої Австрії та Чехії. Залізниць в імперії було вкрай мало, а от харчова промисловість випереджала навіть деякі країни Західної Європи. Особливо активно розвивалося цукроваріння, вважалося, що Австрія годує цукром усю Європу. Модернізаційні процеси вимагали значних коштів, тож у 1840-х рр. з'явилися перші банки, які фінансували нову буржуазію.

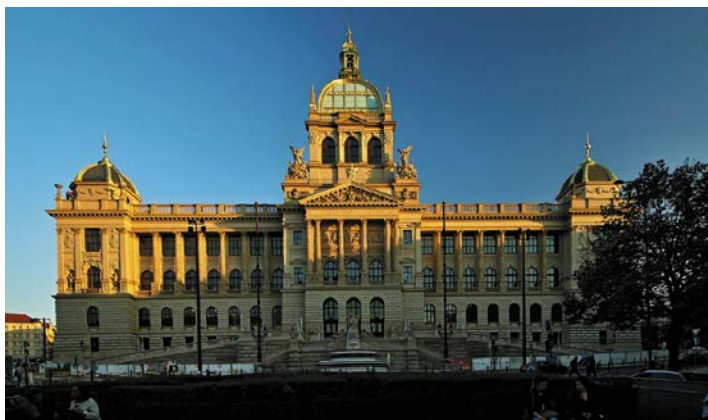

Чому промисловий розвиток Австрійської імперії значно відставав від західно-європейського? Які наслідки для населення мало збереження кріпосного права та станових привілеїв? У яких галузях Австрія мала успіхи? Чим це можна пояснити?

В Австрії за доби Меттерніха діяла безжальна цензура, будь-які розмови про конституцію рішуче заборонялися. Попри це у Відні й інших містах поширювалася заборонена література, зокрема преса з Великої Британії та Франції, де існувала свобода друку. У 1840-х рр., коли ціни на продукти харчування стали захмарними, віденські робітники почали виходити на вулиці й нищити крамниці. Хоча виступи були стихійними і слабо організованими, певні зрушення вони дали. У 1842 р. було ухвалено перший закон про обмеження експлуатації дитячої праці, зокрема заборонено працю в нічні зміни. Також дітей віком 9–12 років дозволялося наймати на роботу тільки за умови, що вони провчилися у школі хоча б три роки.

3. Національне питання в Австрійській імперії. Національний склад Австрійської імперії був надзвичайно строкатим, даремно за країною закріпилася назва «кляпчикова ковдра». Лише 20 % її населення становили австрійські німці, а решту – слов'яни (поляки, словенці, серби, хорвати, українці), угорці, італійці, румуни та інші народи. За такої кількості різних національностей імперський уряд силою підтримував установлений порядок, усіляко протидіював прагненню окремих народів до незалежності. Для цього Меттерніх не гребував використовувати політику національного розбрату й підбурювання одного народу проти іншого.

Національний музей у Празі, заснований 1818 р.
на тлі національного піднесення. Сучасна світлина

Влада вживала заходів насильницького понімення. Мова й культура поневоленних народів не мали рівного значення з німецькими. Подібна ситуація склалася і в церковному житті – офіційним віросповіданням імперії був католицизм.

Гострі національні та соціально-економічні проблеми до кінця 1847 р. переросли в загальне невдоволення, яке під впливом лютневих подій у Франції 1848 р. вилилося в революцію.

Чому Австрійську імперію порівнювали з «клаптиковою ковдрою»? Які методи використовував уряд Меттерніха, щоб утримати під контролем багатонаціональну імперію? Чим політика насильницького понімення загрожувала розвитку мов і культур народів імперії?

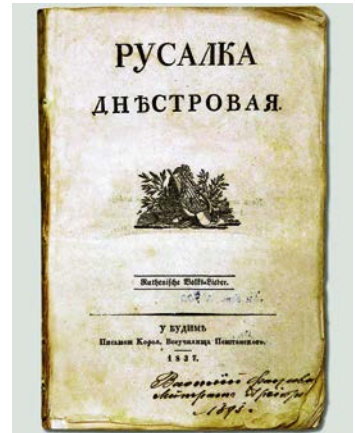
Австрійська імперія доби Меттерніха була однією з найбільш багатонаціональних держав Європи. Прагнення до національного самовизначення, яке сьогодні є визнаним міжнародним правом, тоді проявлялося у вимогах ширшої автономії та права самим визначати умови свого життя. Тож багатонаціональність Австрії стала і її силою, і головним викликом, що поставив на порядок денний питання свободи та рівноправності народів.

Україна і світ

Унаслідок поділів Польщі та війн із Османською імперією до складу Австрійської імперії увійшли Галичина, Буковина та Закарпаття. Основою економіки тут традиційно було сільське господарство – вирощування харчових і технічних культур (зернові, буряк, льон, тютюн, картопля), тваринництво і скотарство у гірських районах. Технічний рівень такого господарства був украй низьким. Не сприяла розвитку й панщина та численні податки, які сплачували селяни на користь дідичів (поміщиків). Джерелом прибутку місцевих умільців були ремесла. Перші підприємства, що виникли тут, займалися обробкою сировини (лісозаготівля, солеваріння, виплавка заліза).

На початку XIX ст. на українських землях у складі Австрійської імперії з новою силою розгорнувся рух опришків. Загони селян-утікачів нападали на панські маєтки, роздаючи захоплене майно нужденним. У 1840-х рр. лідером селянського опору став Лук'ян Кобилиця, обраний 1848 р. депутатом парламенту у Відні.

На той період припадає національне піднесення, рушійною силою якого стало греко-католицьке духовництво. *Будителями* називали громадських і політичних діячів, які ставили своєю метою пробудження серед українців національної свідомості, упровадження освіти рідною мовою, збереження народних традицій. 🇺🇦

Обкладинка альманаху «Русалка Дністрова» – першого часопису на західноукраїнських землях, виданого народною мовою. 1837 р.

Дізнайтеся! Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/Lr9Usp2Q> або кодом, перегляньте проморолик від Національного музею у Празі, заснування якого припадає на час, коли країна перебувала у складі Австрійської імперії. Головна зала музею має назву Пантеон. Тут вшановують діячів культури як символ єдності народу та збереження історичної пам'яті. Створіть свій «символ пам'яті» (малюнок, знак, стислий напис), який міг би нагадувати про прагнення народів Австрійської імперії до самовизначення.

Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, дізнайтеся про архітектурні пам'ятки, які постали на українських землях за доби Австрійської імперії. Підготуйте повідомлення (слайд, картку з фото й підписом) про одну з пам'яток. Створіть у класі спільну карту-маршрут, розмістивши ці об'єкти. Обговоріть, чому такі пам'ятки можна вважати частиною української історичної та культурної спадщини.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) Віденський конгрес; б) ухвалено перший закон про обмеження експлуатації дитячої праці, в) поява альманаху «Русалка Дністрова»; г) проголошення Австрійської імперії.
2. Покажіть на карті країни та території, які належали до складу Австрійської імперії.
3. Які форми спротиву владі виникали на українських землях у складі Австрійської імперії? Чим вони були спричинені?
4. Заповніть таблицю, зазначивши, які суперечності могли виникати в різних сферах суспільного життя багатонаціональної Австрійської імперії.

Економічні	Соціальні	Релігійні	Національні

5. Як цензура в Австрійській імперії впливала на права громадян? Як влада обґрунтовувала її запровадження? Яке ваше ставлення до цієї політики?
6. Дайте оцінку діяльності Клеменса фон Меттерніха. Які його рішення можна вважати успішними, а які мали негативні наслідки? Спробуйте знайти аргументи «за» і «проти» його політики.

§10 «ВЕСНА НАРОДІВ» 1848–1849 рр. У ЗАХІДНІЙ І ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ

Подумайте! Роздивіться карикатури на с. 67, на яких зображено втечу канцлера Австрійської імперії Клеменса фон Меттерніха з Відня в 1848 р. Як художник передає ставлення суспільства до Меттерніха? Які деталі та символи дають змогу зрозуміти не лише образ особи, а й політичну ситуацію в імперії? Поясніть, чому карикатури можна розглядати не тільки як сатиру на людину, а й як метафору епохи. Спрогнозуйте розвиток подій в Австрійській імперії, які могли привести до втечі канцлера Меттерніха.

1. Революція в Німеччині. У 1848–1849 рр. революційна хвиля охопила не лише Францію, а й Австрійську імперію, роздроблені німецькі та італійські землі. До революцій призвели неврожаї та голод 1840-х рр., які змусили розорених селян шукати кращої долі в містах. Світова промислова криза, що розгорілася 1847 р., довела до краю невдоволення робітників. Дедалі голосніше лунали заклики до змін з боку буржуазії, яка вимагала політичної влади.

Карикатура «Кожна конституція вимагає фізичних вправ». Художник А. Зампіс. 1848 р.

Карикатура на втечу Меттерніха в березні 1848 р.

Словник

«Весна народів» – революційні виступи 1848–1849 рр. у країнах Західної і Центральної Європи. Повстанці вимагали політичних реформ, громадянського рівноправ'я, демократичних прав і свобод, подекуди – національного самовизначення.

У цей час Німеччина являла собою союз десятків незалежних монархій і вільних міст. За лідерство в Німецькому союзі змагалися Австрія та Пруссія. Хоча формально в об'єднанні діяв представницький орган – *бундестаг*, його рішення не поширювалися на всіх членів союзу.

Під впливом Лютневої революції у Франції в березні 1848 р. почалося повстання в Берліні, столиці Пруссії. На вулиці вийшли представники майже всіх верств населення. Під їхнім тиском король Фрідріх-Вільгельм IV пообіцяв ухвалити конституцію і скликати парламент. Було сформовано ліберальний уряд. У травні 1848 р. у Франкфурті-на-Майні розпочав роботу перший загальнонімецький парламент – *Національні збори*. Більшість його депутатів становила ліберальна буржуазія та інтелігенція, які обстоювали ідею об'єднання німецьких земель навколо Пруссії.

У березні 1849 р. парламент ухвалив конституцію, за якою німецькі держави об'єднувалися в єдину імперію на чолі зі спадковим монархом та двопалатним парламентом (рейхстагом). Конституція, в основі якої лежала Декларація прав людини і громадянина, проголошувала громадянські права і свободи, рівність перед законом, скасовувала феодальні порядки та станові привілеї. При цьому, однак, від поземельних повинностей селяни мали відкуповуватися самостійно. Проте монархи німецьких держав не погодилися визнати владу центральних органів, які створювалися на основі конституції. Пруський король відмовився від імператорської корони.

Силами пруської армії народні виступи було придушено, а Національні збори розігнано. Тож, попри певну демократизацію суспільного життя, об'єднати Німеччину революційним шляхом не вдалося.

На берлінських барикадах,
березень 1848 р.
Невідомий художник

Франкфуртські національні збори.
Художник Л. фон Елліотт.
1848 р.

Які економічні, соціальні і політичні чинники привели до революцій 1848–1849 рр. у Європі? З'ясуйте, з яких адміністративних одиниць складався Німецький союз у 40-х рр. XIX ст. Визначте головне питання, яке мали вирішити франкфуртські Національні збори.

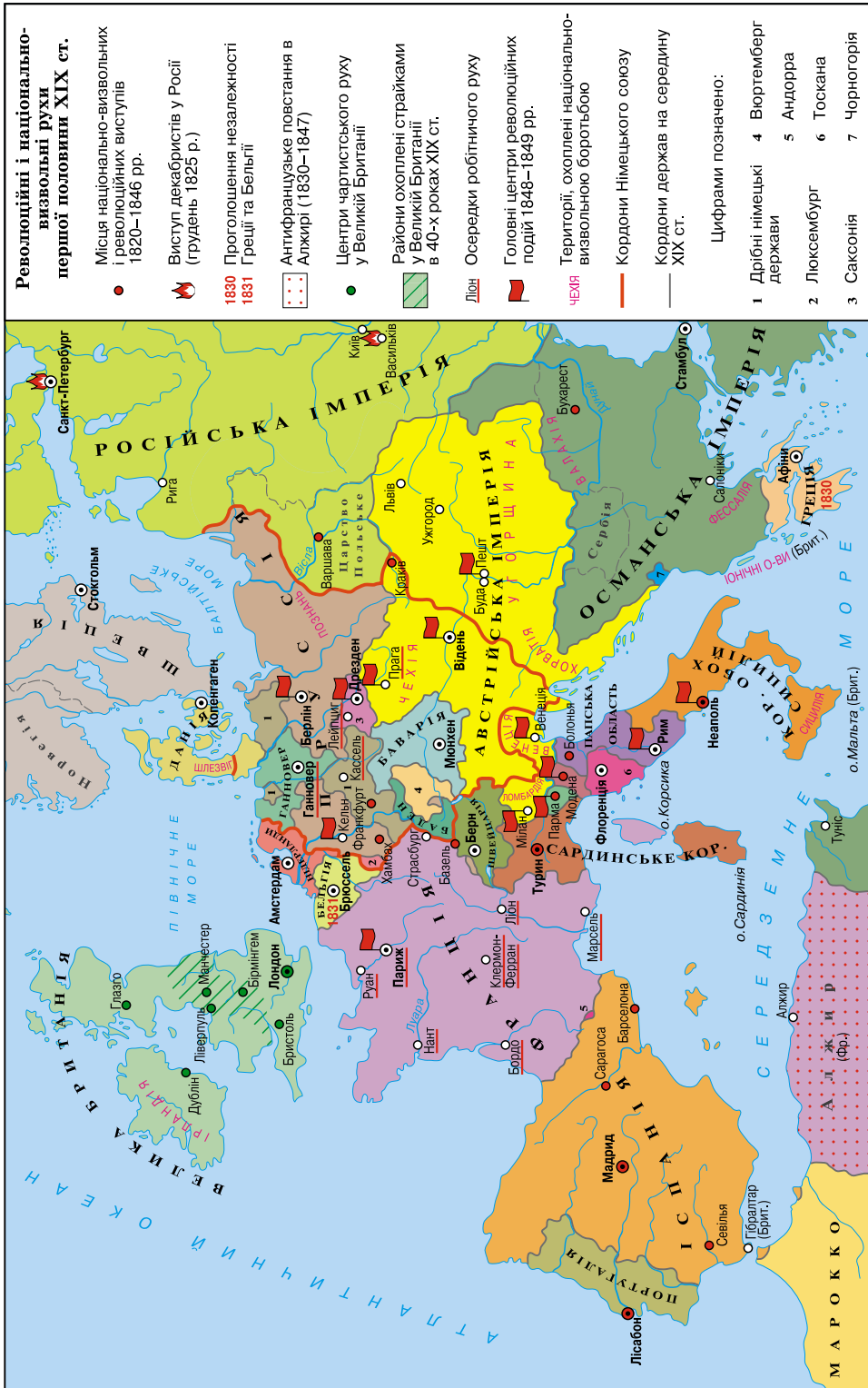
2. Революційні події в Італії. Як і Німеччина, роздробленою залишалася й Італія. Наполеону Бонапарту вдалося ненадовго об'єднати розрізнені італійські землі, однак рішенням Віденського конгресу країну було розділено на вісім королівств і герцогств, а Ломбардо-Венеційську область на півночі приєднано до Австрії.

Полум'я революції загорілося на острові Сицилія, який входив до складу Неаполітанського королівства, і звідси розійшлося всією Європою. У січні 1848 р. під гаслами здобуття незалежності розпочалося повстання в сицилійському Палермо. Неаполітанський король Фердинанд II був змушений «дарувати» країні конституцію, відповідно до якої Сицилія здобувала обмежену автономію, формувався двопалатний парламент.

Невдовзі революційний рух, у якому переплелися боротьба за звільнення від австрійського панування, прагнення демократичних перетворень і об'єднання Італії в єдину державу, перекинувся на Неаполь, а далі – на Апеннінський півострів. Навесні 1848 р. в усіх частинах Італії, крім півдавстрійських, ухвалено конституції та сформовано ліберальні уряди. У березні 1848 р. проголосила республіку Венеція, згодом – Мілан. На хвилі патріотичного піднесення король П'ємонт Карл Альберт під гаслом об'єднання країни оголосив Австрії війну, однак зазнав поразки. Дещо довше трималися оборонці Мілана та Венеції, однак улітку й вони капітулювали.

Наприкінці 1848 – на початку 1849 р. відбулося повстання в Римі, у результаті чого скасовано владу Папи Римського і проголошено республіку. Започатковано демократичні реформи: націоналізовано майно католицьких монастирів, школу відокремлено від церкви, запроваджено прибутковий податок тощо.

На заклик Папи Римського проти Римської республіки виступили війська Австрії, Франції, Іспанії та Неаполітанського королівства.

У червні 1849 р. почалася облога міста, а вже наступного місяця Римська республіка пала.

Після придушення революції ліберальні осередки залишилися лише в Сардинському королівстві (П'ємонті). Згодом звідти поширився рух за об'єднання Італії. Події 1848–1849 рр. пробудили інтерес італійців до власної культури і традицій.

Назвіть головні напрями революційного руху в Італії 1848–1849 рр. Які демократичні реформи були здійснені в Римській республіці? Уявіть себе журналістом або журналісткою революційної Італії. Напишіть гасло або новину від імені повстанців у Венеції чи Мілані. Додайте повідомлення про демократичні реформи Римської республіки. Завершіть номер газети заміткою про наслідки революційних подій.

3. Революція в Австрійській імперії. Суспільно-політичне становище в Австрійській імперії наприкінці 1840-х рр. визначали такі обставини: абсолютизм за фактичного правління канцлера фон Меттерніха, економічна і промислова відсталість, національні проблеми. Усе це призвело до затяжної кризи й революційної ситуації.

13 березня 1848 р. у Відні почалося повстання. На барикади вийшли робітники, ремісники, студенти, які вимагали ухвалення конституції та відставки Меттерніха. Імператор Фердинанд I пообіцяв скликати парламенти всіх провінцій імперії для розробки конституції. Канцлеру довелося залишити пост і втекти до Англії.

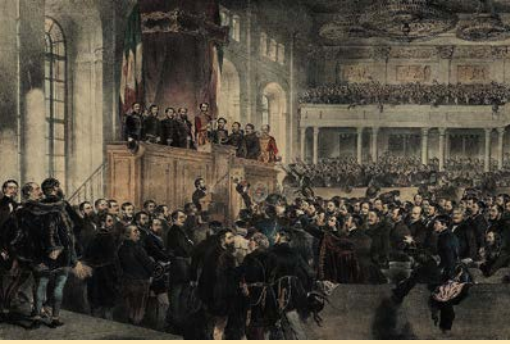
До травня 1848 р. уряд підготував проєкт конституції, який передбачав створення в Австрії двопалатного парламенту. Однак виборче право обмежувалося високим майновим цензом, а імператор міг накладати вето на всі його ухвали. Австрійський парламент – *рейхстаг* – розпочав роботу в липні 1848 р., ключову роль у ньому відігравали австрійські депутати. Було ухвалено закон про скасування кріпацтва й панщини, але оброк та земельні ділянки підлягали викупу.

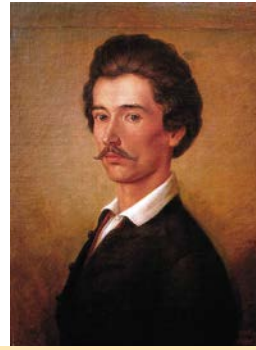
Імператор
Франц-Йосиф I.
1910 р.

Революція поступово згасала. 1 листопада 1848 р. після запеклого штурму урядові війська захопили повсталу столицю. На початку грудня імператор Фердинанд I зрікся престолу на користь 18-річного небожа. Новий імператор *Франц-Йосиф I* (1848–1916) розпочав правління з розпуску парламенту. У березні наступного року він «дарував» Австрії нову конституцію, але через два роки її скасували.

Владу непокоїла бунтівна Угорщина, де ще в березні 1848 р. розпочалося повстання на чолі з поетом *Шандором Петефі*. Угорці домоглися створити власний уряд і парламент, ухвалити закони про фінансову й військову самостійність країни, скасувати кріпацтво й податкові привілеї дворянства. При цьому питання національних прав підвладних Угорщині народів не порушувалося. Угорці завдали кількох нищівних ударів урядовим військам. Допомогу Францу-Йосифу I надав російський імператор Микола I, відправивши 200-тисячне військо. Попри запеклий опір, у серпні 1849 р. угорська

Відкриття засідання
парламенту Угорщини в 1848 р.
Художник Й. Боршош. 1848 р.

Шандор Петефі.
Художник Ш. Орлай Петрич.
1840-ві рр.

армія капітулювала. Керівників повстання стратили, багато учасників революції зазнали репресій.

Складіть перелік проблем, які свідчили про кризу в Австрійській імперії напередодні революції. Які з них були спільними для всієї Європи, а які – характерними лише для імперії? Яких змін домоглися угорці під час революції 1848–1849 рр.? Як завершилася революція в Австрійській імперії та якими були її наслідки для народів, які її населяли?

4. Національні рухи слов'янських народів. Після наполеонівських війн утворене на території Варшавського герцогства Царство Польське було приєднано до Росії, за Пруссією зберігалися Сілезія та Помор'я, за Австрією – Західна Галичина і Краків. Поступово під впливом поширення ідей націоналізму і лібералізму в середовищі патріотично налаштованої шляхти, містян та інтелігенції визрівали плани відновлення польської державності, поштовхом до чого була революція в Німеччині.

Продовженням «Весни народів» стало Великопольське повстання, яке вибухнуло в березні 1848 р. в м. Познань. Завдяки вдалій організації повстанцям вдалося здобути низку перемог над пруським військом, однак зрештою їм довелося капітулювати.

Визвольний рух у Чехії та Словаччині в XIX ст. очолила інтелігенція та національна буржуазія. У Празі в березні 1848 р. почалося збройне повстання. Проте через розбрат у лавах повсталих за кілька місяців виступ придушили австрійські війська. Водночас «Весна народів» прискорила розвиток капіталізму і промисловості (вугільної, харчової, порцелянової, текстильної) на чеських землях. У Словаччині на протести масово виходили селяни й ремісники, що прискорило проведення аграрної реформи.

Чимало слов'янського населення проживало й на теренах угорської частини Австрійської імперії – у Сербській Воєводині, Хорватії, Славонії, на Закарпатті. Ці народи мали культурну автономію та свободу віросповідання, а от фінанси перебували в руках угорського дворянства, що викликало загальне невдоволення. Тут уряд уміло використовував національні рухи на противагу угорському піднесенню.

Із послабленням Османської імперії зросло прагнення південно-слов'янських народів до визволення. Наприкінці XVIII ст. фактично незалежною стала Чорногорія, з початку XIX ст. розгортається національно-визвольна боротьба в Сербії, яка не без допомоги Росії здобула автономію в 1830 р. Особливо важким залишалося становище Болгарії, де у відповідь на постійні повстання турецькі війська знищували цілі міста й села.

Україна і світ

Більшість населення Галичини у складі Австрійської імперії становили селяни, переважно – українці. Рівень їхнього життя був украй низьким, що спричиняло неодноразові повстання. Найбільшим із них був виступ галицьких селян узимку 1846 р. Тоді повсталі розгромили сотні польських садиб, часто не шкодуючи власників та управителів.

Революція 1848 р. в Австрійській імперії не обійшла Галичину стороною. 2 травня у Львові створено Головну руську раду – політичну організацію галицьких українців (русинів). У маніфесті від 10 травня 1848 р. Головна руська рада заявила про єдність усього 15-мільйонного українського народу у складі Австрійської імперії і підтримала національні прагнення всіх поневолених народів. За кілька днів у місті був піднятий синьо-жовтий прапор. Того ж року відбувся перший з'їзд русинських учених і письменників, були здійснені спроби створити військові формування. Після відновлення абсолютистської монархії Головна руська рада поступово згорнула свою діяльність, а в 1851 р. була розпущена.

Схарактеризуйте становище слов'янських народів у складі Австрійської імперії. Чому слов'янські національні рухи австрійська влада використовувала проти угорського підйому? Як розвивався український національний рух у Галичині в період «Весни народів»?

Поява 1848 р. у Львові газети «Зоря Галицька» стала знаковим моментом: це було перше українськомовне періодичне видання в Австрійській імперії. Газета виходила як друкований орган Головної руської ради й уже в першому номері заявила, що галицькі українці є частиною великого українського народу. Видання стало не лише інструментом інформування, а й засобом захисту права на національну ідентичність. Це перегукується із сучасним принципом свободи преси – правом кожного народу та кожної громади мати доступ до інформації рідною мовою й відкрито висловлювати свої інтереси.

Дізнайтеся!

Використовуючи додаткові джерела інформації або інтернет, довідайтеся, як події «Весни народів» утілено у творах світової літератури, мистецтва або кінематографа. Підготуйте презентацію за результатами своєї пошукової роботи і презентуйте її у класі.

Завітавши до бібліотеки або скориставшись пошуком в інтернеті, прочитайте уривки з поезій Шандора Петефі «До свободи» та Тараса Шевченка «Заповіт». Визначте спільні мотиви, що звучать у творах обох поетів. Поясніть, чому Петефі в Угорщині та Шевченко в Україні стали символами боротьби за свободу. Доберіть вислів, який міг би об'єднати двох поетів.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) початок роботи австрійського парламенту; б) проголошення республіки у Венеції; в) повстання на Сицилії; г) Національні збори у Франкфурті-на-Майні, парламент ухвалив конституцію. Поясніть, яка з них, на вашу думку, найбільше вплинула на подальший перебіг революцій.
2. Покажіть на карті центри революційного руху 1848–1849 рр. у європейських країнах. У яких регіонах боротьба була найактивнішою?
3. За Російською імперією ХІХ ст. закріпилася назва «жандарм Європи». Як ви розумієте цей вислів? Доберіть приклади з подій 1848–1849 рр., які підтверджують або спростовують цю характеристику.
4. Порівняйте зміст конституцій та реформ, ухвалених у період «Весни народів» у Німеччині, Австрійській імперії та Римській республіці.
5. Яка ідейна течія була провідною під час революційних подій 1848–1849 рр. і в чому вона проявлялася? Наведіть конкретні факти, що засвідчують її вплив у різних країнах.
6. Назвіть приклади з перебігу подій «Весни народів» 1848–1849 рр., які можуть бути корисними для сучасних суспільств. Поясніть, чому саме цей досвід варто враховувати сьогодні.

§11 ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

Подумайте!

Роздивіться карикатуру з німецького журналу «Ойленшпігель» (1848), на якій зображено «німця Мішеля» упродовж року революції. Опишіть, як змінюється вигляд Мішеля від «весни» до «пізньої осені». Які настрої німців хотів передати автор карикатури? Чому саме кашкет став символом революції 1848 р.?

Розвиток Німеччини у рік революції
(інша назва: «Німець Мішель і його кашкет»). Карикатура. 1848 р.

1. Німеччина на шляху до об'єднання. Священна Римська імперія перестала існувати в 1806 р. Під час наполеонівських війн імператору Бонапарту вдалося об'єднати низку дрібних німецьких князівств у Рейнський союз, що стало переломним моментом в історії Німеччини. Після розгрому Наполеона, величезну роль у якому відіграли Австрія та Пруссія, прагнення до об'єднання серед німців посилювалося.

За рішенням Віденського конгресу створено Німецький союз, до якого ввійшли німецькі князівства і вільні міста. За першість у ньому

від початку боролися Австрія та Пруссія. Стали очевидними переваги об'єднання, насамперед з огляду на економічну доцільність. Першим кроком до цього стало утворення в 1834 р. Митного союзу та відміна торговельних мит для більшості німецьких держав. Поступово формувався єдиний внутрішній ринок.

Металургійний завод. Художник А. Менцель. 1875 р.

Ліквідація митних обмежень. Карикатура. 1834 р.

Для розвитку Німеччини в першій половині XIX ст. характерні:

- зростання кількості населення (майже вдвічі за 50 років);
- прискорена урбанізація;
- зростання кількості пролетаріату;
- застарілі феодально-кріпосницькі відносини у східних землях;
- стрімкий розвиток металургії та будівництва залізниць.

Ідею об'єднання Німеччини підсилювало й поширення ідеології націоналізму. Створення національної держави, здатної захиститися від іноземних зазіхань, ставало нагальною потребою всього німецького

суспільства. Ви вже знаєте, що роздроблені німецькі держави не вдалося об'єднати революційним шляхом під час «Весни народів» 1848–1849 рр.

У 50–60-х роках XIX ст. завершується індустріальна революція. За обсягами виробництва німецькі землі загалом посіли третє місце серед провідних держав світу. Провідною галуззю промисловості стало машинобудування. Великими промисловими центрами стали Рейнська область, Вестфалія, Берлін і Саксонія.

Схарактеризуйте розвиток Німеччини в першій половині XIX ст. Що підштовхувало німецькі держави до об'єднання? Розглянувши карикатуру «Ліквідація митних обмежень», визначте, як у ній відображено економічні вигоди об'єднання.

2. Пруське королівство. Чільне місце серед німецьких держав посідала Пруссія – потужна промислова держава, яка після наполеонівських війн формально зберігала абсолютну монархію. Революційні події 1848–1849 рр. принесли суспільству демократичні зміни, розширивши повноваження виборних органів, права і свободи. Ліберально-демократичний рух набирив обертів.

Берлін – столиця Пруссії – став потужним торговельно-промисловим центром, де зосереджувалося близько 2/3 металургійного виробництва країни. Розвивалася гірнича справа, машинобудування, хімічна галузь, впроваджувалися нові технології. Оновлена система освіти дозволяла готувати фахівців для розвитку індустрії з числа самих німців. Протяжність залізниць Пруссії у 1850 р. сягнула 7 тис. км.

Залізнична фабрика.
Художник К. Е. Бірманн. 1847 р.

«Гарматний король» Альфред
Крупп із родиною. 1869 р.

Змінювалася соціальна структура населення. Кількість робітників Пруссії на середину століття становила близько 3 млн. Зросла кількість учених, підприємців, фінансистів. Набували впливу окремі родини, які володіли великими підприємствами, – Круппи, Стіннеси, Штумми. Їхньому становленню посприяли державні замовлення, зокрема на озброєння.

Ще в 1807 р. було скасовано кріпосне право, однак землю колишні кріпаки могли здобути за відкуп. Безземельні селяни вимушено

наймалися до великих поміщиків. У Пруссії склалася своєрідна економічно-господарська система – юнкерське сільське господарство. Юнкерами називали аристократів, чиї земельні угіддя обробляли наймані працівники. Великі господарства такого типу були високопродуктивними і стали важливою частиною економіки Пруссії. До того ж юнкери мали вплив у пруському парламенті – ландтазі, на відміну від буржуазії.

Маєток Зеллендорф. Художник А. Дункер.
Близько 1860 р.

Із середовища юнкерства вийшла й людина, якій судилося відіграти вирішальну роль в історії Німеччини, – «залізний канцлер» *Отто фон Бісмарк* (1815–1898).

Отто фон Бісмарк народився в родині юнкера та дочки професора, яка мріяла, щоб її син став дипломатом. Тому Бісмарк вступив на юридичний факультет Геттінгенського університету, а закінчив уже Берлінський. Його служба в судовому відомстві не була вдалою, адже Бісмарка завжди вирізняли неврівноваженість, різкість і прямота характеру, через що замолоду він дістав прізвисько Скажений Юнкер. Ці якості відлякували навіть короля Фрідріха-Вільгельма IV, який дізнався про Бісмарка, коли той прибув у Берлін разом із селянами свого маєтку для придушення повстання 1848 р.

Дипломатична кар'єра Бісмарка склалася вдаліше. У Франкфурті-на-Майні він добре вивчив таємниці австрійської політики, яка була націлена на здобуття переваги над Пруссією. Пізніше він був у складі дипломатичних місій у Петербурзі та Парижі, але своє майбутнє бачив лише вдома, у Німеччині.

Отто фон Бісмарк.
Художник
Ф. фон Ленбах.
1890 р.

У 1861 р. королем Пруссії став Вільгельм I з династії Гогенцоллернів. Він вважав, що «той, хто хоче правити Німеччиною, мусить її завоювати». Однак Законодавчі збори, де були сильні позиції ліберал-демо-

кратів, не підтримували ідею збільшення військових видатків. Для посилення своїх позицій король призначив на посаду міністра закордонних справ і міністра-президента Пруссії Отто фон Бісмарка.

Із виступу Отто фон Бісмарка в парламенті 30 вересня 1862 р.

Німеччина дивиться не на прусський лібералізм, а на її силу; Баварія, Вюртемберг, Баден привітні до лібералізму для того, аби Пруссія мала на них менший вплив; Пруссія має зосередитися та зберегти власну силу для сприятливого моменту, який вже не раз був утрачений; установлені Віденськими угодами кордони для нормального існування держави непридатні; великі питання часу вирішуватимуться не розмовами і резолюціями більшості – це була велика помилка 1848 та 1849 років, – а залізом і кров'ю.

Назвіть галузі прусської економіки, що забезпечили її швидкий розвиток у середині XIX ст. Визначте, які нові соціальні верстви сформувалися у Пруссії в цей період. Прочитавши уривок із промови Отто фон Бісмарка (1862), поясніть, чому саме він був призначений міністром-президентом Пруссії.

3. Утворення Північнонімецького союзу. У своїх державницьких прагненнях Бісмарк вдався до політики «заліза і крові», тобто агресивних дій, використовуючи як засоби дипломатії, так і військову силу. У 1864 р. Пруссія спільно з Австрією розпочала війну проти Данії за німецькі герцогства Шлезвіг і Гольштейн. У підсумку Данія змушена була поступитися цими територіями. Пруссія заволоділа районом Шлезвіг, а Австрія – Гольштейном. Поділ завойованих земель спричинив конфлікт між державами-переможницями. Бісмарк вирішив скористатися ситуацією, щоб покінчити з впливом Австрії у Німецькому союзі.

У червні 1866 р. Пруссія розпочала війну з Австрією, яку підтримали кілька великих німецьких князівств. На боці Пруссії виступили невеликі німецькі міста, а також Італія, яка прагнула скористатися ситуацією задля власного об'єднання, адже Ломбардо-Венеційська область продовжувала перебувати під контролем Австрії.

Битва під Садовою. Художник Г. Бляйбтрой. 1869 р.

Австрійській армії було завдано нищівного удару, що стало можливим, зокрема, завдяки кращому залізничному сполученню та використанню швидкозарядних гвинтівок. Ця перемога приголомшила Європу. Уже в серпні 1866 р. між Пруссією та Австрією було укладено перемир'я.

Німецький союз розпався.

Створено нове державне об'єднання – *Північнонімецький союз* (без участі Австрії).

Пруссія приєднала Шлезвіг, Гольштейн, Ганновер, Кургессен, Нассау і Франкфурт-на-Майні.

Італія отримала Венеційську область.

На чолі Північнонімецького союзу стояв президент, якого призначав прусський король. Був тут і парламент, і Союзна рада, що складалася з міністрів і представників усіх держав-учасниць. Провідну роль у союзі відігравала Пруссія.

Учораšní противники Бісмарка – ліберали-демократи – відтепер стали його головними союзниками в парламенті. У квітні 1867 р. рейхстаг ухвалив конституцію Північнонімецького союзу. Відтепер єдині економічна система і кримінальне законодавство, відсутність міжнімецьких кордонів були закріплені законодавчо.

За межами Північнонімецького союзу залишалися південнонімецькі землі. Їхнє приєднання до союзу, а отже, його посилення не могла допустити Франція. Війна Пруссії за південні німецькі держави та остаточне об'єднання Німеччини залишалися питанням часу.

Що мав на увазі Бісмарк, говорячи про «залізо і кров»? Як ця формула втілювалася в його політиці в 1860-х рр.? Яке значення мали війни 1864 і 1866 рр. для посилення Пруссії серед німецьких держав? Які особливості устрою Північнонімецького союзу свідчили про провідну роль Пруссії в цьому об'єднанні?

Україна і світ

Наприкінці XIX ст. у Німецькій імперії з'явилися плани використати український фактор у майбутній конфронтації з Росією. Канцлер Отто фон Бісмарк і філософ Едуард Гартман розробили проєкт створення Київського королівства – самостійної української держави під протекторатом Німеччини або Австрії. За задумом, Росія мала бути поділена на три частини, з яких одна обіймала б українські й білоруські землі. Ідея Бісмарка та Гартмана знайшла відгук серед українських інтелектуалів, зокрема в публікації Василя Пачовського 1913 р., який наголошував, що українська незалежність стає одним з найважливіших питань європейської політики початку XX ст.

У 1889 р. Німеччина першою у світі запровадила державну програму пенсійного страхування. Її метою було не лише допомогти літнім людям та людям з інвалідністю, а й зменшити вплив соціалістичних ідей. Пенсійні виплати фінансували спільно працівники, роботодавці та держава. Разом зі страхуванням від хвороб (1883) і нещасних випадків (1884) ці закони створили першу комплексну систему соціального захисту.

Дізнайтеся! Ідеї та переконання Отто фон Бісмарка лягли в основу політики і дипломатії, яка спирається на владу й реальні умови та можливості, так звану Realpolitik (з нім. – *реальна політика*). Використовуючи додаткові джерела інформації або інтернет, дізнайтеся більше про цей політичний курс. Чи є в ньому місце моралі та етиці? Пригадайте, хто з мислителів доби раннього нового часу допускав політичну безпринципність.

Спробуйте уявити альтернативний сценарій об'єднання Німеччини. Опишіть, які риси мав би інший лідер, щоб об'єднати країну. Подумайте, які методи він міг би використати замість «заліза і крові». Зробіть висновок, чи було б таке об'єднання реальним і яким воно могло б бути.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) війна Австрії і Пруссії проти Данії; б) утворення Митного союзу; в) ухвалення конституції Північнонімецького союзу; г) початок війни між Австрією та Пруссією.
2. Покажіть на карті землі, які ввійшли до складу Північнонімецького союзу.
3. Які переваги мала Пруссія порівняно з Австрією в боротьбі за лідерство в процесі об'єднання Німеччини?
4. Назвіть головні риси устрою Північнонімецького союзу. Як у них виявлялася провідна роль Пруссії?
5. Поміркуйте, чому депутати-ліберали всіляко підтримали Бісмарка після перемоги над Австрією.
6. Складіть стислу характеристику Отто фон Бісмарка (його походження, риси характеру, політичні методи). Які з них допомогли йому об'єднати Німеччину?

§12 ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

Подумайте! Роздивіться картину «Алегорія Венеції, яка прагне приєднатися до Італії». На картині зображено жінку – уособлення Італії та лева – символ Венеції. Поміркуйте, чому художник обрав саме такі символи. Як можна пояснити прагнення Венеції «приєднатися» до Італії? Пригадайте, чи існувала до XIX ст. єдина держава під назвою «Італія». Яким було становище італійських земель?

Алегорія Венеції (лев),
яка прагне приєднатися
до Італії (жінка).
Художник А. Аппіані.
XIX ст.

1. Шляхи до об'єднання. Після того як революція 1848–1849 рр. завершилася в Італії поразкою, її учасники зазнали репресій і переслідувань. Абсолютистські режими було відновлено майже в усіх італійських державах, крім Сардинського королівства, до якого належали острів Сардинія та материкова частина П'ємонт. Тут король Віктор-Еммануїл II, побоюючись повторення революції, зберіг конституційний устрій та ліберальні порядки. Головою уряду П'ємонту в 1852 р. став граф *Камілло Кавур*, лідер поміркованих лібералів, обережний і розсудливий політик, вроджений дипломат.

Камілло Кавур.
Художник А. Чизері.
1859 р.

Джузеппе Мадзіні.
Рік невідомий

За підтримки ліберальної більшості в парламенті Кавуру вдалося нейтралізувати тиск реакційних сил на короля і зміцнити конституційний порядок у країні. У П'ємонті розгорнулося будівництво залізниць, каналів, портів, створено сприятливі умови для розвитку текстильної промисловості, металургії, сільського господарства й торговельного флоту.

З кінця 50-х років XIX ст. в Італії активізувався рух за національну незалежність та об'єднання країни. У ньому виокремилися дві течії.

Револьюційні демократи	Помірковані ліберали
• спиралися на ремісників, селян, інтелігенцію • обстоювали революційний шлях об'єднання країни в єдину демократичну республіку	• представляли інтереси ліберального дворянства й буржуазії • орієнтувалися на об'єднання під владою конституційного монарха

Крило поміркованих лібералів очолював Кавур, а от лідером тих, хто прагнув об'єднання і реформ революційним шляхом, став карбонарій *Джузеппе Мадзіні*. Будучи в еміграції у Франції, він заснував революційну організацію «Молода Італія», яка вела боротьбу за демократичну та єдину Італійську республіку, проти австрійського панування та папської влади. Пізніше з «Молодої Італії» сформувалася політична сила – Партія дії.

Словник

Карбонарії – члени таємних революційних організацій, що виникали в Італії на початку XIX ст. і виступали за об'єднання країни та визволення від іноземного панування. Після Віденського конгресу до їхньої програми додалася також заміна абсолютистського режиму конституційним.

Які течії існували в русі за національну незалежність та об'єднання Італії в середині XIX ст.? Уявіть, що вам пропонують долучитися до однієї з течій руху за об'єднання Італії: революційних демократів чи поміркованих лібералів. До кого ви приєдналися б? Поясніть, що саме вас приваблювало в ідеях цієї течії. Назвіть лідера, з яким ви асоціювали б свою позицію.

Джузеппе
Гарібальді.
1861 р.

2. Піднесення визвольного руху. Кавур не вірив у швидке об'єднання Італії, зосередившись на відокремленні Ломбардо-Венеції від Австрії і приєднанні цих областей разом із Пармою, Моденою і Тосканою до Сардинського королівства. Він потребував сильних союзників. Заради цього Сардинське королівство в 1853 р. приєдналося до Франції та Англії, які підтримали Османську імперію у війні проти Росії (Східній, або Кримській). Тоді ж Кавур уклав договір з імператором Наполеоном III, за яким той погоджувався виступити у війні королівства проти Австрійської монархії за умови, що до Франції будуть приєднані Савоя та Ніцца.

Під час війни проти Австрії П'ємонту вдалося заручитися підтримкою добровольців з усієї Італії, яких очолив *Джузеппе Гарібальді*, нині національний герой країни.

Джузеппе Гарібальді народився 1807 р. в Ніцці в родині моряка. Як і його батько, він з ранньої молодості ходив у морські походи. На півдні Європи, де він часто бував, після Віденського конгресу вирували революційні настрої. Особливе враження на Гарібальді справило знайомство із засновником «Молодої Італії», до лав якої він вступив. Після невдалої спроби перевороту в Генуї Гарібальді перебрався до Франції, а звідти – до Латинської Америки. Там він приєднався до місцевих революціонерів, вступив до партизанського загону у Бразилії, а в Уругваї організував італійський легіон. Слава сміливого та відчайдушного моряка й полководця сягнула Італії, де зростало невдоволення владою. У 1847 р. Гарібальді повернувся до Європи, а наступного року усявився участю в революційних подіях в Італії.

Перша зустріч Гарібальді та Мадзіні у штаб-квартирі «Молодої Італії» в 1833 р. Невідомий художник. 1850 р.

У червні 1859 р. франко-сардинські війська на чолі з Наполеоном III завдали австрійцям нищівної поразки і заволоділи Ломбардією. Невдовзі союзні війська вщент розгромили австрійців у битві при Сольферіно, одній з найкривавіших у XIX ст. Тим часом у самій Італії ширився визвольний рух. Патріотичні сили домоглися звільнення від австрійських військ Тоскани, Парми й Модени.

Однак через політичну зраду Наполеона III за результатами мирних переговорів до складу Сардинського королівства перейшла лише Ломбардія, Венеція залишалася за Австрією, а до інших регіонів поверталися проавстрійські правителі, вигнані під час повстання.

Протестний рух охопив усю Італію. Обрані в Тоскані, Пармі, Модені Національні збори висловилися за приєднання областей до П'ємонт. У березні 1860 р. було скликано перший італійський парламент.

У травні 1860 р. Гарібальді зібрав невелику армію, так звану «тисячу червоносорочечників» (більшість була вдягнена в червоні сорочки), і відправився з Генуї на Сицилію, де під його прапор почали сходиться добровольці. Вирішальна битва відбулася під Калатафімі, де загонам Гарібальді вдалося розбити значно переважаючі війська суперників.

Улітку 1860 р. гарібальдійці висадилися на материковій частині Італії та швидко дісталися Неаполя. 7 вересня Гарібальді урочисто вступив у столицю Королівства Обох Сицилій. Проголосивши себе «диктатором від імені Віктора-Еммануїла II», Гарібальді скасував численні привілеї дворянства й духовництва, конфіскував майно монастирів, знищив ненависний селянам податок на помел зерна, а головне — обіцяв усім, хто долучився до повстання, землю після перемоги.

Гарібальді та Кавур
створюють Італію.
Карикатура. 1861 р.

В'їзд Гарібальді в Неаполь
7 вересня 1860 р.
Невідомий художник.
1860 р.

Плебісити 1860 р., проведені в Тоскані, Пармі та Модені, стали важливим інструментом в об'єднанні Італії. Саме завдяки їм місцеві громади підтвердили своє бажання приєднатися до П'ємонт, що надало процесові легітимності. Таке народне голосування перегукується із сучасною практикою референдумів, коли громадяни висловлюють свою позицію з ключових питань державного розвитку. Водночас високий майновий ценз у XIX ст. обмежував участь більшості населення, що переконує: справжня демократія потребує рівних прав для всіх виборців.

У лютому 1861 р. зібрався загальноіталійський парламент, а вже наступного місяця в Турині було проголошено Італійське королівство, до складу якого увійшов П'ємонт і приєднані до нього землі. Королем став Віктор-Еммануїл II. Також діяв виборний двопалатний парламент, але через високий майновий ценз кількість виборців була мізерною.

Проголошення Італійського королівства. Художник Дж. Індуно. 1861 р.

Віктор-Еммануїл II. Художник А. Бестігі. 1860 р.

Завершити об'єднання Італії допомогли події за її межами. У результаті австро-прусської війни італійці повернули собі Венеційську область. Що ж до Папської області, то її продовжували боронити французькі війська, які дали відсіч спробі Гарібальді захопити Рим.

У 1870 р. у Франції розгорілася чергова революція, яка поклала край Другій імперії на чолі з Наполеоном III. Італійські війська безперешкодно зайняли Папську область, зробивши Папу Римського «заручником» Ватикану. «Вічне місто» – Рим оголосили столицею Італійського королівства. Так завершилося об'єднання країни.

Як діяв К. Кавур задля зміцнення Сардинського королівства та перетворення П'ємонту на центр боротьби за об'єднання країни? У чому виявилася роль Дж. Гарібальді як військового лідера та реформатора на звільнених землях? Які зовнішні події сприяли завершенню об'єднання Італії?

Після битви під Сольферіно 1859 р. швейцарець Анрі Дюнан, ставши свідком страждань багатьох поранених солдатів, написав книгу «Спогад про Сольферіно» (1862), у якій запропонував створити незалежну організацію для допомоги пораненим під час війни. У 1863 р. в Женеві засновано Міжнародний комітет допомоги пораненим, що згодом отримав назву Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ). Його діяльність затвердила Женевська конвенція 1864 р., яка гарантувала нейтралітет медичних працівників і визнала червоний хрест на білому тлі міжнародним символом гуманітарної допомоги. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Османська імперія відмовилася використовувати цю символіку через її християнське походження і запровадила червоний півмісяць на білому тлі. У 1929 р. МКЧХ офіційно визнав цей символ, і відтоді Червоний Хрест і Червоний Півмісяць мають рівний статус у міжнародному гуманітарному русі. Так зародився міжнародний рух милосердя, що поєднав досягнення медицини з новим моральним ідеалом доби – захистом людської гідності.

Україна і світ

Джузеппе Гарібальді був пов'язаний і з Україною. У 1824 р. на борту бригантини «Констанца» молодий юнга Гарібальді прибув до берегів Одеси, згодом – до Євпаторії. На зворотному шляху

до Одеси «Констанца» перевозила вантаж, призначений купцю Сарторіо. П'єтро Сарторіо, один з найзаможніших мешканців Одеси, крім іншого, цікавився культурним життям міста. Його зусиллями в Одесі діяла італійська опера, де виступали співаки із самої Італії.

В Одесі Гарібальді дізнався про боротьбу грецького народу проти османського панування. Це відіграло важливу роль у формуванні його суспільно-політичних поглядів, допомогло відчутти прагнення своїх співвітчизників у боротьбі за свободу. Востаннє шлях Гарібальді через Одесу пролягав у 1834 р., коли він як член «Молодої Італії» тікав від переслідувань на батьківщині. 🇺🇦

Дізнайтеся!

У 1862 р. Джузеппе Гарібальді дістав важке поранення в ногу. Від втрати кінцівки його врятував талановитий лікар, засновник військово-польової хірургії, Микола Пирогов. Використовуючи додаткову літературу або інтернет, дізнайтеся більше про відомого лікаря, його роль у розвитку медицини та освіти на українських теренах. Поділіться інформацією, яка справила на вас найбільше враження, у загальному колі.

Національний рух італійського народу за об'єднання держави отримав назву Рісорджименто (італ. – *відродження*). Серед його прихильників був видатний композитор та палкий патріот Італії, член першого парламенту Італійського королівства Джузеппе Верді. Під час війни за незалежність діячі руху опору в окупованій Ломбардії та Венеції залишали на стінах будівель графіті зі словами «Viva VERDI!», приховуючи за цим своє гасло «Viva Vittorio Emanuele – ReD'Italia!» – «Хай живе Віктор-Еммануїл – король Італії!»

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/Rr9Ud3B0>, послухайте фрагмент із опери Верді «Бал-маскарад», яка стала символом вільної Італії, у виконанні симфонічного оркестру Львівської національної філармонії. Які емоції викликає у вас цей твір? Які з відомих вам музичних творів українських композиторів створені на історичні сюжети, зокрема присвячені темі боротьби народу за національне визволення?

Джузеппе Верді.
Художник
Дж. Болдіні. 1886 р.

1. Складіть ланцюжок подій, які привели до об'єднання Італії: а) Віктора-Еммануїла проголошено королем Неаполітанського королівства; б) скликано перший італійський парламент; в) франко-сардинські війська заволоділи Ломбардією; г) Гарібальді урочисто вступив у столицю Королівства Обох Сицилій.
2. Покажіть на карті центри боротьби італійського народу за об'єднання країни.
3. Які умови визначали позицію Франції щодо об'єднання Італії?
4. Порівняйте основні течії в русі за об'єднання Італії (на які верстви населення спиралися, які завдання ставили, які методи боротьби використовували).
5. Чому демократичний шлях до об'єднання Італії виявився менш успішним, ніж конституційно-монархічний?
6. Які внутрішні та зовнішні чинники ускладнювали процес об'єднання Італії?

§13 РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Подумайте! Роздивіться карикатуру, опубліковану у французькому журналі «Ле Шаварі» (1854). Вона містить підпис «Північний ведмідь, найнеприємніший з усіх відомих ведмедів». Поміркуйте, які символи використав художник, щоб показати Російську імперію. Чому, на вашу думку, карикатурист назвав російського ведмедя найнеприємнішим з усіх? Що ця карикатура може розповісти про уявлення європейців щодо Російської імперії в середині XIX ст.?

Північний ведмідь, найнеприємніший з усіх відомих ведмедів.
Художник О. Дом'є.
Карикатура. 1854 р.

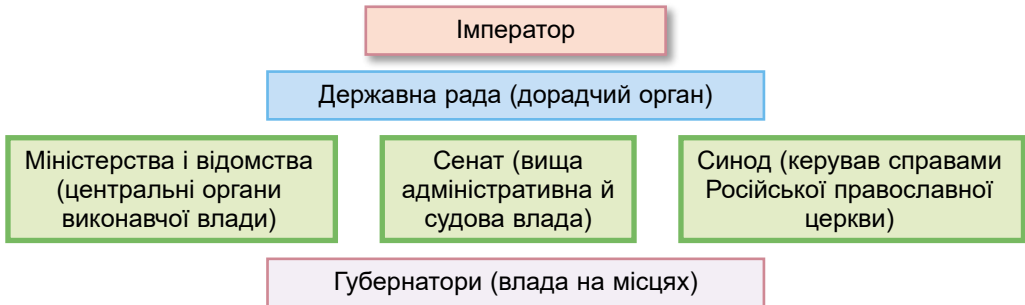
1. Російська імперія на початку XIX ст. Російська імперія ще наприкінці XVIII ст. стала однією з найбільших держав світу. Тут проживали десятки народів, більшість із яких потрапила до складу імперії внаслідок завоювань. Влада всіляко обмежувала їхні права, здійснюючи політику національно-культурної асиміляції.

Промисловий переворот у Росії почався значно пізніше, ніж у розвинутих країнах Європи. Держава мала аграрну економіку, сільське господарство було основним заняттям населення. При цьому кількість поміщиків-дворян, які володіли величезними земельними площами, була незначною. Основним джерелом їхнього прибутку була праця селян-кріпаків. Крім поміщицьких селян, були ще державні (казенні) та удільні (належали імператорській сім'ї). Духівництво й купецтво мали становище привілеї, але кріпаками не володіли.

Російський присілок.
Художник В. Поленов.
1889 р.

У містах імперії проживало всього близько 5 % населення, та й самі міста були невеликими. У XIX ст. формується прошарок буржуазії з числа розбагатілих поміщиків, купців і містян. Відповідно збільшувалася й кількість найманих працівників і так званих різночинців – дрібних чиновників, лікарів, учителів тощо.

У березні 1801 р. вбито імператора Павла I. Престол посів його старший син *Олександр I* (1801–1825). Його правління відзначилося проведенням низки реформ в аграрній сфері. Так, державні селяни здобули право купувати землю, заборонено продаж кріпосних без землі, «Указом про вільних хліборобів» дозволено звільнення селян із землею за викуп. Олександр I уславився перемогою над Наполеоном Бонапартом і вирішальною роллю в перебудові системи міжнародних відносин. У новій, Віденській, системі і Священному союзі Росія зайняла помітне місце. У 1815 р. Царству Польському, утвореному з частини Варшавського герцогства, що перейшло під контроль Російської імперії, було даровано конституцію, подібні проекти розроблялися для всієї імперії.

За часів правління Олександра I було здійснено реформу освіти, яка ставала чотирирівневою: початкову освіту надавали *парафіяльні школи* (для нижчих верств населення) і *повітові училища* (для дітей купців, містян, ремісників, службовців), середню освіту забезпечували *гімназії*, а вищу – *університети*. Водночас існували навчальні заклади, програми яких були наближені до університетських, – *ліцеї, вищі гімназії*. Університети ставали центрами розвитку науки. З Казанським університетом пов'язане ім'я математика Миколи Лобачевського; розвитку хімії прислужився Микола Зінін; помітний внесок у дослідження астрономії здійснив Василь Струве. Значних успіхів досягнуто в географії – було здійснено першу російську навколосвітню подорож, а експедиція під керівництвом Фабіана Готтліба фон Беллінсгаузена відкрила в 1820 р. Антарктиду.

До середини XIX ст. сформувався звичний сьогодні образ північної столиці імперії – Петербурга, коли постав Ісаакіївський собор, було перебудовано Адміралтейство, а в Москві тоді ж було зведено Великий театр і Манеж.

Адміралтейство. Художник А. Барт. Літографія. 1810-ті рр.

Великий театр. Гравюра. 1840-ві рр.

Як була організована система влади в Російській імперії? Схарактеризуйте державну політику щодо приєднаних народів, навівши приклади з історії України. Чому сільське господарство залишалося основою економіки Російської імперії у першій половині XIX ст.?

2. Повстання декабристів. Після десятиліття правління Олександр I проявляв уже менше лібералізму і прагнень до модернізації, ніж на початку. Найбільш наближеним до нього став воєнний міністр Олексій Аракчєєв, відомий запровадженням у країні жорсткого поліцейського режиму.

У той час у країну поверталися учасники військових походів 1813–1814 рр. до Європи, де вони ознайомилися з прогресивними ідеями та пересвідчилися в разючих відмінностях між західноєвропейською і російською дійсністю. Молоді офіцери почали засновувати таємні політичні спілки, які ставили своєю метою модернізацію, розширення прав і свобод, навіть більше – повалення самодержавства.

У 1821–1822 рр. створено дві таємні організації – *Південне товариство* в Україні на чолі з Павлом Пестелем і *Північне товариство* в Петербурзі, найвпливовішим керівником якого був Микита Муравйов.

Панорама Петербурга.
Художник А. Тозеллі. 1820 р.

У листопаді 1825 р. помер імператор Олександр I, що й прискорило розвиток подій. Змовники вирішили вивести віддані їм гвардійські частини на Сенатську площу в Петербурзі 14 грудня, у день інавгурації нового імператора (ним мав стати брат покійного імператора Микола). Вони планували змусити членів Державної ради оприлюднити підготовлений напередодні «Маніфест до російського народу», у якому виклали основні вимоги. Проте в поспіху повстання було погано підготовлене й зазнало цілковитої поразки.

Учасників цих подій називали *декабристами*, оскільки повстання відбулося у грудні (від рос. «декабрь»).

Повстання декабристів.
Художник К. Кольманн. 1830 р.

Новий імператор *Микола I* (1825–1855) особисто очолив слідство у справі декабристів, до якого було притягнуто близько 600 осіб. Розправа була жорстокою: п'ятьох найактивніших лідерів повстання стратили, багатьох учасників відправили на заслання до Сибіру. Це був чи не перший у Росії відкритий протест проти самодержавства і застарілих порядків.

Назвіть передумови повстання декабристів і схарактеризуйте їхні основні вимоги. Чому вони були небезпечними для самодержавної влади? Поясніть, чому виступ декабристів зазнав поразки.

На початку XIX ст. в Російській імперії зароджувалися перші форми громадянського суспільства. Освічені офіцери, чиновники та діячі культури прагнули не лише особистих привілеїв, а й суспільних змін. Вони об'єднувалися у гуртки та товариства, обговорювали нові ідеї. Ці кроки стали першим проявом прагнення громадян впливати на державну політику.

3. Суспільні рухи у 30–50-х роках XIX ст.

Новий імператор Микола I з дитинства готувався до військової кар'єри, що позначилося на його поглядах та манері управління державою. Він рішуче захищав самодержавство, а після придушення виступу декабристів прагнув знищити будь-які зародки опозиційних рухів.

Імператор особисто контролював діяльність політичної поліції, створивши Третє відділення імператорської канцелярії з особливим корпусом жандармів на чолі з генералом А. Бенкендорфом. В імперії запровадили сувору цензуру друкованих видань, обмежили доступ до освіти вихідців з простого народу та автономію університетів.

Микола I.
Художник
Ф. Крюгер.
1851 р.

Незважаючи на реакційну політику, 30–50-ті роки XIX ст. були часом нового піднесення громадської думки. Уже в 30-х роках прогресивна російська молодь об'єднувалася в гуртки, учасники яких прагнули реформ і засуджували кріпосний лад, але шляхи вирішення питань бачили по-різному.

Західники	Слов'янофіли
Прихильники західноєвропейського шляху розвитку, які виступали за обмеження самодержавства, здійснення реформ, зокрема скасування кріпацтва; заперечували революційну тактику боротьби.	Прихильники російської «самобутності», які протиставляли Росію Заходу, вважали патріархальну сільську громаду гарантією від соціальних потрясінь.

Із «Записок» відомого слов'янофіла, публіциста і суспільного діяча О. Кошелєва

Ми зовсім не бажали відродити Давню Русь, не ставили на п'єдестал селянина, не поклонялися йому і аж ніяк не мали на меті себе та інших перетворити на нього. Усе це – наклепи, які не мають під собою жодних підстав. Але в цій первісній російській людині ми шукали те, що властиво саме російській людині, чого вона потребує і що слід у ній розвивати. Ось чому ми так цінували збирання народних пісень і казок, вивчення народних звичаїв, повір'їв, прислів'їв тощо. Чудово, що те, про що ми тоді говорили і стверджували, що викликало обурення і глузування західників, тепер стало думкою і поглядом майже всіх і кожного. Хто тепер не за зв'язок зі слов'янами? Хто тепер не за вивчення російської старовини, звичаєвого народного права та інших особливостей нашого народного побуту? Хто тепер не визнає в них глибокого сенсу і великого для нашого майбутнього значення?

Яких заходів ужив Микола I для посилення контролю над суспільством? Чому в 30–50-х рр. XIX ст. виникли гуртки інтелігенції? Які питання хвилювали їх найбільше? Порівняйте погляди західників і слов'янофілів, визначте спільні та відмінні риси.

Підросійська частина Польщі – Царство Польське мало свою армію, яку очолював брат імператора Олександра I великий князь Костянтин, і конституцію, яку постійно порушували. У 1830 р. в Царстві Польському спалахнуло повстання проти російської влади. Повсталі вимагали відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Російські війська придушили повстання, автономію Царства Польського було суттєво обмежено. Масовими стали репресії та еміграція за кордон, передусім до Франції.

Партизанський загін Емілії Плятер.
Художник Я. Б. Розен. 1850 р.

4. Зовнішня політика імперії. Зовнішня політика Росії, як і раніше, вирізнялася агресивною, загарбницькою спрямованістю. У першій половині XIX ст. до імперії було приєднано Грузію, Азербайджан, північну частину чорноморського узбережжя Кавказу, що супроводжувалося тривалими війнами з Іраном і Туреччиною.

На середину XIX ст. Російська імперія стала однією з найбільших держав світу, яка, підкоривши численні народи Європи й Азії, прагнула подальшого територіального розширення. Водночас економічна відсталість, кріпосницькі порядки зробили її слабким конкурентом у боротьбі за вплив на Балканах і Близькому Сході. Ця слабкість виявилася під час *Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.*

Микола I прагнув установити контроль над чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли, які перебували під контролем Османської імперії. Формальним приводом до війни стала вимога отримати доступ до християнських святинь у Палестині, які перебували під османським контролем.

На той час в Османській імперії загострилася криза, пожвавилися національні рухи слов'янських народів, яких традиційно підтримувала Росія. Цим і задумав скористатися Микола I, вторгнувшись улітку 1853 р. в залежні від султана Молдову і Волощину. Османська імперія оголосила Росії війну. Воєнні дії розгорнулися також на Кавказі та Чорному морі. Великий морський бій відбувся в Синопській бухті, де росіяни під командуванням адмірала Нахімова розгромили турецьку ескадру.

Синопська битва.
Художник І. Айвазовський.
1853 р.

Висадка французів
біля Євпаторії. Художник
Ф.-Ж. Барріа. 1859 р.

У 1854 р. у війні на сторону османів стали Англія та Франція, занепокоєні російським наступом. Згодом до них приєдналося Сардинське королівство. Бойові зіткнення відбувалися на Балтійському та Білому морях, у Тихому океані. У вересні 1854 р. війська союзників висадилися у Криму та розпочали блокаду Севастополя – військової бази російського Чорноморського флоту. Спроби росіян деблокувати місто були безуспішні. Не надали Росії очікуваної підтримки Австрія і Пруссія. Російська імперія програла війну.

За Паризьким миром 1856 р. Росія втрачала право мати військовий флот і фортечні укріплення на узбережжі Чорного моря, хоча й повернула зайняті союзниками міста Севастополь, Євпаторію, Балаклаву, Керч. Вона також була змушена відмовитися від претензій на Молдову, Волощину та Південну Бессарабію.

Україна і світ

У боях у Криму й безпосередньо в обороні Севастополя брали участь багато українців, зокрема військові частини, сформовані з дунайських козаків, серед яких були колишні задунайці і чорноморці. Тисячі поранених евакуювали до південних регіонів України, по українських хатах було розквартировано військовослужбовців. Прикордонні українські губернії були основними постачальниками продовольства і фуражу для російських військ, із місцевих жителів формувалося ополчення. Для селян це стало додатковим тягарем та спровокувало в 1855 р. так звану Київську козацчину.

Значно збільшилися обсяги промислового виробництва. Київський Арсенал, Шосткинський казенний пороховий завод та Луганський ливарний завод відіграли величезну роль у забезпеченні армії боеприпасами. Майже всі судна, на яких служили матроси й офіцери – чорноморці, були збудовані в Миколаївському адміралтействі.

Які народи та території було приєднано до Російської імперії в першій половині XIX ст.? Поясніть, що стало приводом до початку Східної (Кримської) війни. Чому Микола I прагнув контролювати протоки Босфор і Дарданелли? Які обставини зумовили поразку Росії у Східній війні? Опишіть участь українців у війні. Які наслідки вона мала для населення українських губерній?

Дізнайтеся!

Під час битви під Інкерманом поблизу Севастополя (листопад 1854 р.) лейтенант Марк Вокер (1827–1902) із 30-го Кембриджширського полку проявив виняткову мужність. Коли його частина опинилася під загрозою знищення, він повів солдатів у контратаку, змусивши ворога відступити. У червні 1855 р. Вокер був тяжко поранений біля Севастополя, втратив руку. Його мужність стала однією з підстав для заснування Хреста Вікторії – найвищої британської військової нагороди.

Скориставшись додатковими джерелами інформації, з'ясуйте, коли було засновано Хрест Вікторії і що є підставою для нагородження цією відзнакою. Поясніть, чому ця нагорода залишається символічною для Великої Британії й сьогодні.

Хрест
Вікторії

Марк Вокер. 1860 р.
Національний музей армії (Лондон),
галерея «Конфлікт у Європі»

Прочитайте уривок із поеми Тараса Шевченка «Кавказ» (1845). Поясніть, як ці рядки відображають становище поневолених народів у Російській імперії першої половини XIX ст. Чому поет звертається до теми боротьби саме в контексті війни? Використовуючи знання з курсу історії України, обговоріть тему значення поезії Шевченка для формування опозиційних настроїв у середині XIX ст.

«Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!»

- Зіставте події і дати.

А Підписання Паризького мирного договору	1 1815 р.
Б Царству Польському даровано конституцію	2 1825 р.
В Повстання декабристів у Петербурзі	3 1856 р.
- Використовуючи карту, схарактеризуйте зовнішню політику Російської імперії в першій половині XIX ст.
- Поясніть, чому Російську імперію називають «тюрмою народів».
- Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/rVdrlEt> або кодом, порівняйте положення «Руської правди» П. Пестеля і «Конституції» М. Муравйова. Яка з програм була реалістичніша для тодішньої Російської імперії?
- Чи мали суспільні рухи в Росії 30–50-х рр. XIX ст. ідейний зв'язок з європейськими ідеологіями? Відповідь обґрунтуйте.
- У загальному колі спрогнозуйте розвиток подій в Російській імперії за умови перемоги повстання декабристів.

§14 ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА У США І РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІВДНЯ

Подумайте!

Роздивіться світліну, на якій зображено смолоскип та частину руки Статуї Свободи, що експонувалися на всесвітній виставці 1876 р. у Філадельфії, організованій до сторіччя проголошення Декларації незалежності США. Чому, на вашу думку, саме смолоскип було представлено першим? Які надії й очікування міг викликати цей образ у людей, що святкували важливу для історії країни дату? Як цей фрагмент пов'язаний із майбутньою роллю Статуї Свободи – зустрічати іммігрантів і уособлювати для них цінності свободи та демократії?

1. США в першій половині XIX ст.
Наприкінці XVIII ст. на світову арену вийшла могутня країна нового зразка – Сполучені Штати Америки. Вона мала демократичну конституцію, федеративний устрій, величезну територію, багаті надра, сприятливий клімат та умови для розвитку економіки в усіх галузях.

З початку XIX ст. в США, як і в інших розвинутих країнах, стався демографічний

Фрагмент
Статуї Свободи.
Близько 1876 р.

вибух. Це загостило потребу в розширенні території. Тому фактично вся історія США XIX ст. – це історія експансії на Південь і Захід.

Словник

Експансіонізм (від лат. *expansio* – *розширення, поширення*) – політика розширення сфер впливу, що здійснюється економічними, дипломатичними, військовими та іншими методами.

Експансія відбувалася двома шляхами: загарбання територій інших держав на Американському континенті та витіснення корінного населення з їхніх земель. У результаті в XIX ст. США займали територію вздовж усього континенту – від Атлантичного океану до Тихого, яка в період 1803–1867 рр. збільшилася в 4 рази.

Вожді корінних американців.
1865 р.

Підписання угоди
про продаж Аляски.
Художник Е. Лойце. 1867 р.

Територіальна експансія США

Землі корінних народів	Землі, які належали іншим державам		
З великими племенами уряд США укладав угоди, лишаючи їм частину земель. Індіанців виселяли у спеціально відведені райони, так звані резервації. Часто експансія відбувалася військовим шляхом та супроводжувалася загибеллю тисяч індіанців.	1803	Луїзіана	Придбано у Франції
	1821	Флорида	Відвойовано в Іспанії
	1845	Техас	Відвойовано в Мексики
	1846	Орегон	Передано Британією
	1848	Нью-Мексико, Каліфорнія	Відвойовано в Мексики
	1867	Аляска	Придбано в Росії

Сполучені Штати всіляко намагалися послабити вплив європейських держав у Новому світі і стати лідером обох Америк. Основні принципи зовнішньої політики було викладено в посланні президента Джеймса Монро до Конгресу 2 грудня 1823 р. Згідно з доктриною Монро, Американський континент не міг бути об'єктом колонізації для європейських держав. США визнавали існуючі колонії європейців, але заявляли, що не допустять заснування нових так само, як і втручання європейських держав в американські справи. У газетах ці принципи були сформульовані гаслом «Америка для американців!», але насправді це означало «Америка – для США».

Населення країни стрімко збільшувалося (близько в 4 рази впродовж 1800–1850 рр.) також за рахунок притоку іммігрантів. Здебільшого це були селяни й ремісники, гнані злиднями та безробіттям. У пошуках кращого життя сюди також приїздили високоосвічені європейці, які привозили із собою передові знання й технології.

У США швидкими темпами розвивалася промисловість (текстильна, важка, машинобудівна). Відбувалася справжня транспортна революція. Протяжність залізниць була найбільшою у світі, водні канали сполучали цілі економічні райони. У 1807 р. на Гудзоні випробували перший у світі пароплав Фултона.

Одна з найцікавіших сторінок американської історії – це освоєння «Дикого Заходу» (у США його називають «фронтиром» – порубіжжям). Історія США розпочалася з вузької смуги перших 13 колоній на східному узбережжі. З часом найбільш відчайдушні переселенці (їх називали піонерами або скватерами) просувалися на захід, углиб материка, на складні в освоєнні та небезпечні території. Тут новим викликом для них був складний клімат і конфлікти з корінними народами. Після звістки про відкриття в Каліфорнії покладів золота розпочалася «золота лихоманка». Тисячі людей вирушили сюди в пошуках багатства, а деяким золотошукачам удалося заробити величезні статки.

Реклама туру в Каліфорнію.
1850 р.

Подорож Деніела Буна
до Кентуккі. Художник
Дж. К. Бінгем. 1851 р.

Поясніть термін «експансіонізм» на прикладі історії США першої половини XIX ст. Як доктрина Монро відображала основні цілі зовнішньої політики США? Чому Америка приваблювала іммігрантів з Європи саме в цей час? Як відбувалось освоєння «Дикого Заходу» і які труднощі виникали в переселенців?

Україна і світ

У першій половині XIX ст. на Півдні України склалися сприятливі умови для господарського освоєння регіону. Родючі ґрунти, хороші погодні умови, переважання найманої праці, застосування сучасної техніки і близькість до морських портів відкривали перспективи для розвитку торгівлі і промисловості. Подібно до Америки доби «золотої лихоманки» Степова Україна приваблювала переселенців з інших українських земель і віддалених регіонів імперії. «Наплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, створив особливу суспільну атмосферу на Півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком», – зазначає український історик Я. Грицак.

2. Південь і Північ – два шляхи розвитку. Історично американські Північ та Південь ішли різними шляхами. Між ними виникли земельні протиріччя під час освоєння «Дикого Заходу». До того ж плантатори Півдня не погоджувалися з принципами зовнішньої політики США (доктриною Монро) та активно створювали приватні військові загони. Але конфлікт насамперед проявився в економіці, поширившись на всі сфери розвитку суспільства.

Економічні відмінності Півночі і Півдня

Північ	Південь
- Розвинута промисловість - Фермерське сільське господарство - Механізація сільського господарства - Підтримували ввізні мита на європейські товари, зокрема машини й механізми, адже самі були їх виробниками	- Плантаційне сільське господарство - Рабовласництво - Основа економіки – вирощування бавовни, цукрової тростини, тютюну - Не підтримували ввізні мита – іноземні технології давали б можливість збільшувати врожайність

Населення Півдня вважало себе справжньою старою елітою і зневажливо ставилося до промислової буржуазії Півночі. Такий розкол країни та відсталість рабовласницької економіки Півдня загрожували позиціям США на світовій арені.

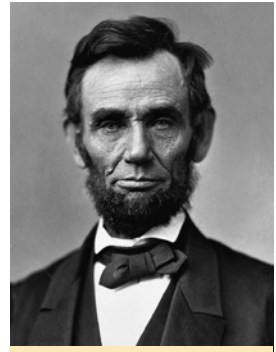
На ґрунті спільних інтересів фермерів і плантаторів 1828 р. було створено *Демократичну партію США*. У 1854 р. виникла *Республіканська партія*, яка представляла інтереси промислової буржуазії та

Раби на плантації
Південної Кароліни.
Художник (імовірно) Дж. Роуз.
Близько 1790 р.

виступала за обмеження або скасування рабства, сильну центральну владу. У листопаді 1860 р. відбулися президентські вибори. Перемогу на них здобув республіканець, син бідного фермера, який завдяки самоосвіті став адвокатом, *Авраам Лінкольн* (1861–1865).

На Півдні це сприйняли як загрозу існуванню рабовласництва. Південні штати почали виходити із союзу Сполучених Штатів Америки, а в лютому 1861 р. утворили власну державу – Південну Конфедерацію у складі 11 штатів, на чолі зі своїм президентом Джефферсоном Девісом. Військовий конфлікт між Північчю і Півднем ставав неминучим.

Авраам Лінкольн.
1863 р.

Чому плантаційна система господарства робила Південь залежним від рабства та впливала на його політичні позиції? Порівняйте, на які верстви населення спиралися Демократична і Республіканська партії. Чим відрізнялися їхні програми? Що стало причиною військового конфлікту між Північчю та Півднем?

На 1860 р. у США проживало близько 4,5 млн чорношкірих невольників. У 30–40-х рр. на Півдні почастішали виступи рабів, тут же лютували суди Лінча, коли чорношкірих знищували без суду і слідства. На Півночі в 1830-ті рр. розпочався аболіціоністський рух за негайне скасування рабства. У 1838 р. аболіціоністи заснували Товариство підземної залізниці, яке допомагало афроамериканським рабам утікати з південних штатів до північних. До лав аболіціоністів належали знамениті письменники Генрі Лонгфелло та Марк Твен.

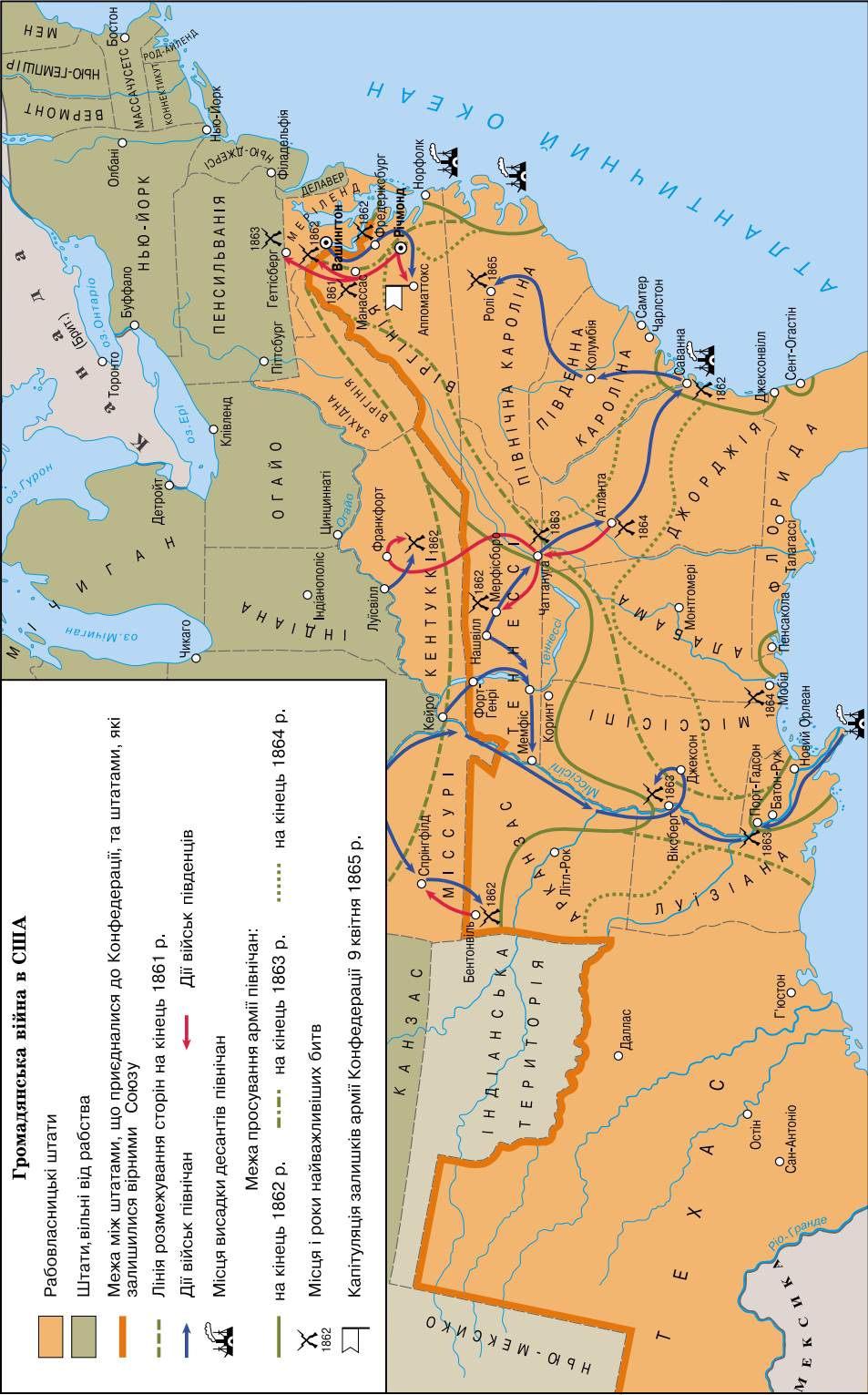
Підручниця

3. Громадянська війна у США (1861–1865). Після інавгурації Лінкольна у квітні 1861 р. війська конфедератів захопили форт Самтер поблизу узбережжя Південної Кароліни. Це стало приводом до війни між Північчю і Півднем.

Північні штати мали більше населення, розвинутішу економіку, потужнішу промисловість і краще залізничне сполучення. Однак початок війни склався для них невдало. Своєму успіху Південь зобов'язаний талановитим генералам, пам'ять про яких шанують донині, насамперед – генералу Роберту Едварду Лі. Значну матеріальну допомогу Конфедерації надавав англійський уряд. Рабовласницький Південь був головним постачальником бавовни британській текстильній промисловості, та й розкол США давав змогу англійцям посилити свої позиції в Північній Америці.

Критична ситуація на фронті спонукала президента Лінкольна до рішучих кроків. Було запроваджено загальну військову повинність, а 20 травня 1862 р. ухвалено *закон про гомстеди* (гомстед – місце для поселення), за яким кожен американець, зокрема іммігрант, міг безкоштовно отримати з державного фонду земельну ділянку площею 160 акрів (близько 40 га), сплативши лише 10 доларів, а через 5 років стати її повноправним господарем.

Нарешті президент Лінкольн видав прокламацію про звільнення всіх рабів з 1 січня 1863 р.

Прокламація про звільнення рабів. 22 вересня 1862 р.

Я, Авраам Лінкольн, президент Сполучених Штатів, владою головнокомандувача армії і флоту Сполучених Штатів під час фактичного збройного повстання проти влади та уряду Сполучених Штатів, і як належний та необхідний воєнний захід для придушення цього повстання, 1 січня 1863 р. і відповідно до моїх намірів так вчинити, публічно оголошених за сто днів до зазначеного дня, наказую та визнаю штатами та частинами штатів, населення яких відповідно перебуває цього дня у стані повстання проти Сполучених Штатів, а саме... *(перераховуються штати, що повстали)*

Наказую та оголошую, що всі особи, які утримуються як раби в зазначених штатах і частинах штатів, віднині й у майбутньому вільні; і що виконавча влада Сполучених Штатів... буде визнавати й охороняти свободу таких осіб.

І цим я наказую народу, оголошеному вільним, утримуватися від будь-якого насильства, окрім випадків необхідної самооборони; і рекомендую їм у тих випадках, коли це можливо, сумлінно працювати за розумну плату.

Гомстед-акт і звільнення від рабства забезпечили президентові приголомшливу підтримку та кількісну перевагу над військом конфедератів. Водночас корінні американці, навпаки, підтримували армію Конфедерації.

Улітку 1863 р. солдати Півночі під командуванням генерала Улісса Гранта розпочали наступ і до весни 1865 р. зайняли більшу частину південних штатів. 9 квітня 1865 р. армія Конфедерації під командуванням генерала Лі капітулювала. Єдність Союзу було відновлено. У громадянській війні загинуло більше американців, ніж у всіх разом узятих конфліктах, у яких США коли-небудь брали участь.

15 квітня 1865 р. Америку сколихнула звістка про вбивство президента Лінкольна. У театрі у Вашингтоні його застрелив актор та палкий прихильник конфедератів Джон Бут. Під час затримання нападника було вбито, попри наказ взяти його живим. Тасмницю смерті Бута так і не було розкрито.

Прочитайте уривок із вірша Волта Вітмена «О капітан! Мій капітан!» (O Captain! My Captain!) (1865). Поясніть, кого поет називає «капітаном» і чому. Чим корабель схожий на США після громадянської війни? Уявіть, що ви журналіст чи журналістка 1865 р. Який заголовок ви дали б у газеті, щоб передати емоції вірша?

О капітане! Батьку! Страшна скінчилась путь!
Всі бурі витримав наш корабель, сміливців лаври ждуть.
Вже близько причал, і радо кричать нам люди, і дзвони дзвонять,
І дивляться всі на могутній кіль, на бриг одважний і грізний.
Але... О серце! Серце! Серце!
О кров червона! Кров!
Де батько впав на палубі,
Упав і захолов! (Переклад Василя Мисика)

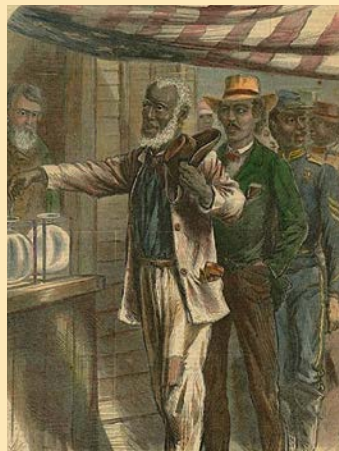
Чому англійський уряд під час громадянської війни у США надавав допомогу конфедератам? Які урядові закони допомогли посилити армію Півночі? Як було відновлено єдність країни? Чому рішення Лінкольна зробили його символом боротьби за свободу в США?

4. Реконструкція Півдня. Перемога Півночі у громадянській війні сприяла зміцненню демократії і конституційного ладу в США. Вона забезпечила додаткові умови для розвитку вільної ринкової економіки в країні, залучення південних штатів до сфери капіталістичних відносин.

Після завершення війни настав період, який в історії США називають *Реконструкцією Півдня* (1865–1877). Це був час перебудови південних штатів та відновлення державної єдності. Забезпечити успіх Реконструкції мали частини армії Союзу, що залишилися на Півдні після завершення бойових дій.

У грудні 1865 р. Конгрес США ухвалив 13-ту поправку до конституції, яка узаконила проголошене Лінкольном скасування рабства. У колишніх конфедераційних штатах земельні ділянки продавали за пільговою ціною, їх могли придбати звільнені раби. Поступово на Півдні формувалося фермерське господарство. Улітку 1866 р. ухвалено 14-ту поправку до конституції, яка надавала афроамериканцям чоловічої статі право голосу. Вони розширили політичні права, але їхній реальний захист довго залишався неповним через дискримінаційні практики на Півдні. Ще в 1865 р. виник ку-клукс-клан – терористична організація, спрямована проти чорношкірого населення та демократичних перетворень.

Перше голосування. Обкладинка журналу «Гарперс». 1867 р.

Процес Реконструкції не був швидким і простим. Плантаційне господарство не змогло існувати за рахунок найманої праці. Економічна криза 1873 р. болюче вдарила по афроамериканцях США і проявила непослідовність державної політики, яка проголошувала певні свободи і права, але не могла їх забезпечити. Республіканська партія вимушено пішла на компроміс із демократами Півдня, що поклало край процесу Реконструкції.

Як відбувалася Реконструкція Півдня? Хто сприяв цьому процесу, а хто протидіяв? Чому ухвалення 13-ї та 14-ї поправок до конституції США стало важливим етапом у розвитку демократії? Як діяльність ку-клукс-клану впливала на життя звільнених рабів і на політику Реконструкції? Чому Реконструкція завершилася компромісом і які наслідки це мало для афроамериканців?

5. Утворення незалежних держав у Латинській Америці. *Латинська Америка* – таку загальну назву мають ті країни Американського континенту, які після відкриття європейцями стали колоніями Іспанії та Португалії.

Ослаблення Іспанії після наполеонівських війн стало сигналом до початку війни за незалежність іспанських колоній. Провідну роль у ній відіграв талановитий полководець *Симон Болівар*. Після низки перемог над іспанськими військами 1819 р. було утворено незалежну республіку Велика Колумбія, а згодом і нову державу – Болівію, названу на честь полководця.

У 1824 р. незалежність здобула Мексика, а через два роки в Південній Америці склали зброю останні іспанські залоги.

Своєрідним був шлях до незалежності португальської Бразилії. Після окупації Португалії армією Наполеона королівський двір було перенесено до столиці Бразилії – Ріо-де-Жанейро. У 1822 р. португальський принц Педро проголосив незалежність Бразильської імперії від метрополії, уникнувши кровопролитної війни та зберігши територіальну цілісність. Це рішення правитель ухвалив завдяки пораді своєї дружини, майбутньої імператриці Бразилії, Марії-Леопольдіни.

У результаті національно-визвольного руху в Латинській Америці утворилося 20 незалежних держав, серед яких найбільшими за територією і чисельністю населення були Бразилія, Мексика й Аргентина. Було проголошено стану й расову рівність, однак рабство існувало до середини ХІХ ст. Влада опинилася в руках заможної аристократії та військових, що зумовило весь подальший розвиток регіону. За рівнем економічного розвитку країни Латинської Америки значно поступалися передовим західноєвропейським державам і США.

Симон Болівар.
Художник
А. Мікелена. 1895 р.

Які події в Європі й Америці сприяли початку національно-визвольного руху в Латинській Америці? Чим відрізнявся шлях Бразилії до незалежності від інших країн регіону? Хто здобув владу після проголошення незалежності? Як це вплинуло на подальший розвиток Латинської Америки?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/pWgdBeP> або кодом, перегляньте відео про Авраама Лінкольна. Об'єднайтеся у три групи. Використовуючи матеріали параграфа та інформацію з відео, складіть історичний портрет Авраама Лінкольна (1 і 2 групи) і презентуйте роботи на загал. 3 група має визначити переможця або переможницю за такими критеріями: 1) правильність дат і фактів; 2) дотримання хронологічної послідовності; 3) логічність висновків; 4) образність мовлення; 5) уміння зацікавити слухачів.

Дізнайтеся!

Проведіть мінідослідження. Оберіть одну постать руху аболіціонізму (наприклад, Гарріет Бічер-Стоу чи Гарріет Табмен). Складіть повідомлення про одну з цих постатей за структурою: біографічні дані, діяльність у боротьбі з рабством, значення для історії.

Гаррієт Бічер-Стоу.
1870 р.

Гаррієт Табмен.
1890 р.

1. Зіставте події і дати.

А Ухвалення 13-ї поправки до конституції США	1 1822 р.
Б Ухвалення закону про гомстеди	2 1828 р.
В Проголошення незалежності Бразилії	3 1862 р.
Г Утворення демократичної партії США	4 1865 р.

2. Покажіть на карті штати, приєднані до США в першій половині XIX ст.

3. Як Півночі вдалося перемогти у військовому конфлікті з Півднем?

4. Порівняйте економічні відмінності між Північчю та Півднем напередодні військового конфлікту та запропонуйте 1–2 способи їх зменшення.

5. Які зміни відбулися в США після ухвалення 13-ї та 14-ї поправок до конституції? Наведіть приклади як формальних прав, так і обмежень на практиці.

6. Поясніть на прикладі однієї історичної постаті, про яку дізналися з матеріалів параграфа, як її дії вплинули на перебіг подій. Наведіть три факти, два рішення (або вчинки) та один наслідок діяльності цієї постаті.

§15 УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «ЄВРОПА ТА АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815–1870 рр.)»

ЗНАЄМО І РОЗУМІЄМО

1. Мислимо просторово. Опрацюйте картографічний матеріал розділу «Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)». Систематизуйте дані у таблицю про територіальні зміни провідних імперій. Які територіальні зміни відбулися в цій країні (приєднання, втрата, об'єднання)? Як змінилися політичні межі держави? Яке історичне значення мали ці зміни для внутрішнього розвитку країни та міжнародних відносин?

Держава	Територіальні зміни	Вплив на розвиток країни	Чому це було важливо?
Австрійська імперія			
Російська імперія			
Османська імперія			

2. Мислимо хронологічно. На лінії часу позначено дати ключових подій періоду. Оберіть три події, які, на вашу думку, мали найбільший вплив на історичний розвиток. Визначте країну, де відбулася кожна з цих подій, схарактеризуйте її та запишіть реакцію уряду. Оцініть її значення в контексті подальших правових і соціальних змін. Висловіть своє ставлення.

3. Мислимо системно. Запишіть 3–4 приклади змін, що відображали перехід від традиційного до індустріального суспільства у Європі та Америці в 1815–1870 рр. У кожному прикладі вкажіть, у якій сфері відбулися зміни (економіка, суспільство, політика, міжнародні відносини). Яким був прояв цих змін у конкретній країні? Які наслідки вони мали для розвитку інших держав або світу?

ДУМАЄМО ТА АНАЛІЗУЄМО

4. Мислимо критично. Побудуйте діаграму Венна для порівняння шляхів об'єднання Німеччини та Італії. У ліве коло впишіть особливості шляху об'єднання Італії, у праве – особливості шляху об'єднання Німеччини. У зону перетину впишіть спільні риси процесів. Сформулюйте висновок, чому і як саме відрізнялися шляхи об'єднання Німеччини та Італії.

5. Проєктуємо. Пригадайте найвідоміші постаті епохи модернізації XIX ст. (Отто фон Бісмарк, Джузеппе Гарібальді, Авраам Лінкольн, Симон Болівар). Обравши одного з діячів, визначте основні ідеї та цілі його політичної діяльності. Розкрийте ключові кроки та досягнення, які забезпечили йому провідне місце в історії. Поясніть наслідки цієї діяльності для країни та її значення для світового розвитку.

ДІЄМО І ВЗАЄМОДІЄМО

6. Мислимо творчо. Створіть текст маніфесту або листівку середини XIX ст., що відображала б настрої та ідеї епохи. Виберіть тему: вимоги робітників у часи індустріалізації; заклик до національного об'єднання (Італії чи Німеччини); протест проти рабства у США; звернення за громадянськими правами під час «Весни народів». У невеликому тексті (5–6 речень) сформулюйте основні гасла, ідеї або вимоги. Додайте символ чи образ (малюнок, емблему, девіз), який відображав би ваш заклик.

7. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/xrDVO60l> або кодом, виконайте контрольні тести до теми «Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)».

МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ

§16 ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В РОЗВИНУТИХ КРАЇНАХ СВІТУ

Подумайте!

У другій половині XIX ст. життя європейців стрімко змінювалося. Міста розросталися, ставали центрами торгівлі, транспорту й культури, а нові інженерні споруди вражали уяву сучасників. Париж вважався вітриною індустріального прогресу: тут з'явилися широкі бульвари та нові транспортні засоби, а спорудження в 1889 р. Ейфелевої вежі стало технічним символом доби. Роздивіться світлини і визначте, які новації їх об'єднують. Чим вони відрізняються за своїм призначенням і значенням для міста та країни? Які зміни в житті людей останньої третини XIX ст. вони символізують?

Бульвар Монмартр у Парижі.
1880 р.

Ейфелева вежа.
Париж, 1889 р.

1. Індустріальне суспільство. На кінець XIX ст. завершується формування індустріального суспільства, для якого характерне переважання частки промислового виробництва над аграрним, частки міського населення над сільським. З останньої третини XIX ст. і до початку Першої світової війни обсяги промислового виробництва й торгівлі у світі зросли приблизно в чотири рази. Значний поштовх цьому дала революція в науці та техніці.

Прискорений розвиток промисловості зумовив формування індустріальної структури господарства в більш розвинутих країнах. Особливо стрімким був прогрес у металургії, машинобудуванні, хімії, транспорті. На початок ХХ ст. передовими індустріальними країнами були Велика Британія, Німеччина й США. Дещо повільніше розвивалися Франція, Австро-Угорщина, Росія та Японія.

Промислова революція змінила соціальну структуру суспільства розвинутих країн. Збільшилася чисельність буржуазії та найманих працівників, залучених до виробництва. При цьому ці два класи не були однорідними. Зменшується чисельність основних прошарків традиційного суспільства – дворян-аристократів та селян (останні більше поповнюють лави міського пролетаріату). Станові привілеї та відмінності стиралися на законодавчому рівні, дедалі частіше людину важко було віднести до певної соціальної групи.

Представники буржуазії, які заробили мільйонні статки, стояли на чолі гігантів промисловості, банків, торговельних компаній. Вони вимагали й отримували владні повноваження, можливість впливати на державну політику. Уперше з'являється таке поняття як «середній клас», ознакою якого був стабільний матеріальний добробут.

На останню третину ХІХ ст. припав черговий виток транспортної революції. Розширювався світовий ринок, зміцнювалися зв'язки між різними країнами, колоніями і метрополіями, окремими економічними районами, стрімко збільшувався товарообіг. Усе це вимагало швидких та розгалужених шляхів сполучення. Неймовірно швидко збільшувалася мережа залізниць у Європі та США, удосконалювалися локомотиви й вагони. У 1880-ті рр. між Лондоном і Константинополем уже курсував знаменитий «Східний експрес». Також з'явилося чимало залізничних тунелів.

Підручник

Якщо на початку ХІХ ст. пароплави наводили на людей жах, то на кінець століття стали звичним транспортним засобом. Розвиток морського транспорту й торгівлі дав поштовх будівництву каналів, найбільшим із яких став Суецький канал, що з'єднав Червоне й Середземне моря. У 1914 р. відбулася історична подія – було урочисто відкрито Панамський канал між Тихим та Атлантичним океанами. Тривалі подорожі навколо всього американського континенту відходили в минуле.

Назвіть галузі промисловості, які за індустріальної доби розвивалися особливо активно. Які суспільні верстви стали провідними за тих часів? Чим можна пояснити стрімкий розвиток транспорту? Установіть логічні зв'язки між галузями промисловості та досягненнями (нововведеннями), що з ними пов'язані. Складіть схему: галузі промисловості → нове в житті людей.

Рекламний плакат «Східного експреса». 1888 р.

2. Монополізація економіки. Помітним явищем та закономірним етапом розвитку капіталізму стала монополізація економіки. Вироб-

ництво і продаж товарів за капіталістичного устрою відбувалися в умовах конкурентної боротьби, коли слабший гравець ринку втрачав своє місце, а сильніший поступово прагнув стати єдиним виробником і постачальником. У результаті на ринку залишалося лише кілька найбільших компаній, які легко могли домовитися між собою. Вони укладали угоди, утворювали союзи, що надавало їм можливість устанавлювати монопольний контроль над ринком.

Словник

Монополія – установлений однією компанією контроль над виробництвом певних товарів, що дозволяє їй вільно встановлювати ціни та отримувати надвисокі прибутки; велике підприємницьке об'єднання, що повністю контролює певну галузь виробництва, транспортну чи фінансову системи.

Карикатура на монополістів-залізничників у США. 1879 р.

Підприємці прагнули збільшувати обсяги виробництва, а відповідно і прибутків. Будівництво великих фабрик і заводів, технічне переоснащення, перехід до масштабного конвеєрного виробництва потребували значних фінансових вкладень. Більшість підприємців не мала таких коштів, тому першими шляхом модернізації пішли ті, хто хотів об'єднати свої капітали. На зміну підприємствам, що належали одній людині, приходять корпорації, або акціонерні товариства. Випуск та продаж акцій (цінних паперів, що підтверджували власність на визначену частку капіталу) дозволяв залучати для будівництва підприємств кошти тисяч людей.

Основними покупцями акцій були банки, які шукали нові сфери для вкладання та збільшення капіталів. Дуже швидко стиралася межа між промисловим і фінансовим капіталом, в обіг входило кредитування для модернізації і розвитку промисловості.

Акція «Стандард Ойл Компані». 1878 р.

Різновиди монополістичних об'єднань

Картель	Об'єднання, учасники якого домовляються про обсяги виробництва продукції, ціни та ринки збуту, але зберігають повну незалежність у своїй діяльності.
Синдикат	Об'єднання, учасники якого продають вироблену продукцію на спільному для всіх ринку збуту. До синдикату можуть входити як підприємства, так і банки.
Трест	Об'єднання, учасники якого підпорядковуються централізованому управлінню. Вони позбавлені виробничої незалежності та контролюються однією особою або групою співвласників. Збанкрутілі підприємства скуповували за безцінь і включали до складу тресту.

Тож наприкінці XIX ст. в західних країнах на зміну вільній конкуренції приходить монополізація. Монополії існували як на національних, так і на міжнародних ринках. Діяли вони не в інтересах розвитку національної економіки, а виключно з метою збільшення прибутків. Прикладами таких об'єднань можна назвати американські гіганти у сфері електротехнічної продукції: «Дженерал Електрик», «Вестерн Електрик», «Вестінггауз»; нафтові компанії «Стандард Ойл Компані», «Ройал Датч Шелл», «Нобель».

Токарні верстати в німецькій компанії важкої промисловості «Крупп АГ». 1900 р.

До 1900-х років концерн перетворився на вертикально інтегровану монополію: від видобутку сировини до готової продукції

Чому виникали монополні об'єднання у промисловості, торгівлі та інших сферах економіки? Складіть список основних ознак монополістичних об'єднань, використовуючи приклади з тексту параграфа та ілюстрацій. З якою метою створювали міжнародні монополістичні об'єднання? Уявіть себе власником або власницею тогочасного підприємства. У якій галузі прагнули здобути монополію? Чому?

3. Зростання ролі держави в суспільному житті. У 50–70-х рр. XIX ст. урядові кола дотримувалися принципу невтручання в соціально-економічне життя країни. Буржуазія в цей час не тільки не потребувала державної допомоги, а й вважала її обтяжливою. Державі відводилася роль «нічного сторожа», зобов'язаного захищати життя і майно громадян і боронити країну від зазіхань ззовні.

Наприкінці XIX ст. докорінно змінилася політична система провідних країн світу. У США, Франції і Швейцарській Конфедерації утвердилася республіканська форма правління, а в більшості інших

європейських держав (за винятком, зокрема, Російської імперії) владу монархів було обмежено конституціями та двопалатними парламентами.

Із загостренням конкуренції між великими державами на світовому ринку, з появою монополій, що душили дрібний бізнес, та із загостренням протиріч між власниками підприємств і робітниками роль держави стала змінюватися.

Державний сторож.
Художник Р. Дайтон.
Близько 1789 р.

Держава відігравала особливу роль у процесі модернізації. Щоб посприяти зростанню промисловості, уряди країн вдавалися до політики протекціонізму, жорстко регулювали митну політику, аби захистити товаровиробників. Так, наприклад, у 80-х роках XIX ст. в Німеччині, яка вважалася однією з найконсервативніших країн Європи, запровадили державну систему страхування від виробничого травматизму й гарантували отримання державних пенсій.

На державному рівні фінансувалося будівництво залізниць і шляхів сполучення, робилися величезні державні замовлення на заводах та фабриках. Іноді заводи будували за державні кошти, підприємства часто мали змішаний – державний та приватний – капітал.

Остання третина XIX ст. позначилася розгортанням та посиленням робітничого руху. Становище робітників залишалося досить важким, особливо в молодих капіталістичних країнах – Російській імперії та Німеччині. Вимагати підвищення зарплатні й обмеження тривалості робочого дня доводилося зазвичай у жорстоких зіткненнях з підприємцями, що посилювало напругу в суспільстві й підштовхувало уряди до реформ. Усе це свідчило про втручання держави в соціально-економічні відносини, про поступове зростання її ролі в суспільному житті.

Роздивіться карикатуру «Державний сторож». Яку роль держави в ній утілено? Що мала робити держава в ролі «нічного сторожа» в середині XIX ст.? Як змінилися її функції в останній третині XIX ст.? Поясніть, чому така «нічна» модель держави поступово втратила ефективність в умовах індустріального суспільства.

4. Рух за права жінок. XIX ст. стало переламним у боротьбі жінок за свої права. Вони становили значну частку працівників на заводах та фабриках, однак отримували значно меншу платню, ніж чоловіки, не мали жодних майнових чи політичних прав. Поштовхом до руху жінок у боротьбі за рівні з чоловіками права – *фемінізму* – стала Французька революція. Однак уже 1793 р. жіночі клуби та газети у Франції перестали існувати. У 1840 р. американські жінки подали в Конгрес петицію про зрівняння їх у правах, але навіть не отримали відповіді. До 70-х рр. XIX ст. жінка в Європі не мала жодних майнових прав, повністю підпорядковуючись батьку чи чоловіку.

У 80-ті рр. XIX ст. британські активістки домоглися права вступати в університети, розпоряджатися власним майном, залишати дітей біля себе в разі розлучення. Частиною та етапом фемінізму був *суфражизм* – рух за надання жіноцтву виборчих прав. Жінки виходили на демонстрації, вступали в сутички з правоохоронцями, за що могли потрапити до в'язниць.

Виникає багато жіночих політичних і суспільних об'єднань. У 1868 р. було засновано *Товариство жіночого виборчого права* під керівництвом Лідії Беккер. Уже за рік воно налічувало понад 5 тис. членкинь. Одними з перших право голосувати на виборах отримали жінки в Новій Зеландії (1893), Австралії та Великому князівстві Фінляндському у складі Російської імперії.

Британські активістки з плакатами «Право голосу жінкам». 1912 р.

Еммелін Панкгерст виголошує промову «Свобода або смерть». 1913 р.

Із промови «Свобода або смерть» Еммелін Панкгерст. Коннектикут, 1913 р.

Вони сказали нам, що уряд спирається на силу, а жінки її не мають, тому вони і повинні підкоритися. Але ми показали їм, що уряд ґрунтується зовсім не на силі, а на згоді. Поки жінки погоджуються на несправедливе управління, так і буде, доки жінки не скажуть прямо: «Ми не згодні, нами не буде керувати несправедливий уряд». Ви не зможете силою керувати навіть найслабшою жінкою. Ви можете вбити цю жінку, але ви не можете керувати нею. Жодна сила на землі не може керувати людиною, хоч би якою слабкою вона була, якщо вона відмовляється поступатися.

Схарактеризуйте становище жінок у Європі до останньої третини XIX ст. Назвіть країни, де жінки вперше здобули виборчі права. За що виступали активістки жіночого руху? Як ви вважаєте, чому боротьба жінок за свої права стала важливою складовою суспільних змін наприкінці XIX ст.? Складіть кола Венна «Права чоловіків і права жінок у XIX ст.». Обговоріть, чи залишалися відмінності в їхньому становищі.

Дізнайтеся!

Упродовж «довгого» XIX ст. у розвинутих країнах Європи в цілому відступила загроза голоду, менш спустошливими стали епідемії. На зміну цим жахам минулого в індустріальному суспільстві виникло нове явище – економічні кризи. Подумайте, як вони були пов'язані з бурхливим розвитком виробництва та зростанням товарообігу. Кому економічні кризи завдавали найбільшої шкоди? Чи існує це явище в сучасному світі та як воно проявляється?

Україна і світ

Сьогодні багатьом відомі прізвища американських династій підприємців, таких як Рокфеллери чи Вандербільти. В історії України теж були родини поміщиків і філантропів, які володіли величезними підприємствами. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/3rGcmEdL> або кодом, перегляньте відео. Проаналізуйте, як родинам Яхненків і Симиренків вдалося збудувати цілі фінансово-промислові імперії. Що сприяло їхньому успіху? Що потрібно для того, щоб досягнути такого успіху сьогодні? 🇺🇦

У 2020 р. стрімінговий сервіс «Нетфлікс» випустив серіал «Мадам Сі Джей Вокер: перша мільйонерка в США» про темношкіру підприємцю та філантропку, якій першій в історії Сполучених Штатів удалося самостійно заробити статок, що перевищив мільйон доларів.

Уявіть, що вам випала нагода зняти фільм або серіал про історичного діяча чи діячку періоду нового часу. Кого ви обрали б своїм головним персонажем? Кого бачите в головній ролі свого фільму? Як гадаєте, чи можна твори літератури, мистецтва, кінематографа вважати надійним джерелом для історичного дослідження? Відповідь обґрунтуйте.

Мадам Сі Джей Вокер (за кермом) зі своїми подругами. 1910 р.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) почав курсувати «Східний експрес»; б) відкрито Панамський канал; в) засновано Товариство жіночого виборчого права.
2. Покажіть на карті країни, де жінки першими здобули виборче право.
3. Як процес монополізації впливав на розвиток економіки в передових капіталістичних країнах?
4. Порівняйте види монополій щодо їх централізації та управління. Який із них можна вважати демократичнішим?
5. Чому боротьба жінок за свої права посилилася саме наприкінці XIX ст.?
6. Чи погоджуєтесь ви з твердженням Еммелін Панкгерст, що влада тримається не на силі, а на згоді? Поясніть свою позицію.

§17 ФРАНКО-ПРУССЬКА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Подумайте! У французькому місті Седан у 1897 р. встановлено меморіал на пам'ять про мешканців департаменту Арденни, які загинули у франко-пруській війні 1870–1871 рр. Цей пам'ятник присвячено не перемозі французів, а їхній поразці. На ньому зображено жінку – Францію, яка вінчає лавром умираючого солдата, і викарбувано напис «Безстрашний, він був переможений численними ворогами». Чому французи вирішили увічнити поразку? Який зміст вони вклали в цей пам'ятник? Чи може народ, зазнавши поразки, зберегти почуття гідності й віру у власну силу? Чому? Як ви думаєте, що чекало Францію після поразки у війні?

1. Франко-пруська війна. З кінця 1860-х рр. загострилися протиріччя між Францією та Північнонімецьким союзом. Обидві держави прагнули «маленької переможної війни». Для Наполеона III це означало б піднесення міжнародного авторитету Франції та зміцнення його влади, адже на той час зростало загальне невдоволення урядом імперії та програшними війнами, буржуазія вимагала розширення своїх прав і можливості впливати на політику, поширювався страйковий рух.

Бісмарк, канцлер Північнонімецького союзу, сподівався в разі перемоги не лише захопити прикордонні території Франції, але й досягти остаточного об'єднання німецьких держав на чолі з Пруссією.

19 липня 1870 р. Франція оголосила Пруссії війну, однак французи виявилися до неї не готовими. У Парижі навіть не знали точної кількості своїх солдатів та боєприпасів, в армії панував хаос. Що ж до Пруссії, то вона, навпаки, була повністю готова до ведення війни. Вирішальна битва відбулася **2 вересня** біля містечка *Седан* – французька армія капітулювала, імператор Наполеон III здався в полон.

Меморіал франко-пруської війни. Седан, Франція.
Сучасна світлина

Полонений Наполеон III
та О. фон Бісмарк. Художник
В. Кампгаузен. 1878 р.

Звістка про «седанську катастрофу» сколихнула Францію. Парижани знову вийшли на вулиці, тепер – з вимогами повалення імперії. 4 вересня 1870 р. було встановлено *Третю республіку* у Франції. Був сформований уряд Національної оборони. На перший план політичного життя виходить історик і досвідчений політик Адольф Тьєр.

До кінця 1870 р. німці окупували третину території Франції і встановили там жорстокий окупаційний режим. Столиця держави, Париж, була в облозі, становище в місті було катастрофічним. У країні розгорнувся рух опору окупантам.

Батальйони Національної гвардії, що боронили Париж під час облоги, не визнавали ганебного миру й побоювалися за долю республіки. Після зняття блокади А. Тьєр спробував роззброїти та розпустити бійців. У Парижі в черговий раз спалахнуло стихійне повстання. У березні 1871 р. гвардійці захопили місто та утворили власний уряд – *комууну*. Вони щиро вірили, що ціною героїчних зусиль невдовзі у Франції, а потім у всьому світі можна встановити «царство свободи». Між комунарками та урядом Тьєра почалася громадянська війна, але сили були надто нерівні. Паризька комуна проіснувала два місяці, після розгрому десятки тисяч її захисників були вбиті, ув'язнені або відправлені на каторгу. Пам'ять про ці події французи бережуть і досі.

10 травня 1871 р. у Франкфурті-на-Майні було підписано мирний договір, який став для французів страшним ударом та національною ганьбою. Франція віддавала німцям багаті й економічно розвинуті провінції Ельзас і Лотарингію, а також зобов'язувалася сплатити 5 млрд франків контрибуції.

Солдат
Національної
гвардії. 1870 р.

? Чому між Францією та Північнонімецьким союзом зросла напруга наприкінці 1860-х рр.? Які цілі мали Франція та Пруссія, розпочинаючи війну? Чим зумовлена поразка Франції у війні 1870–1871 рр.? Які події спричинили проголошення Третьої республіки? Чому умови Франкфуртського миру французи сприйняли як національну ганьбу? Яких змін прагнули учасники Паризької комуни?

2. Третя республіка у Франції. Поразка у франко-пруській війні послабила Францію, вплинула на її міжнародний престиж, завдала болючого удару по гідності й патріотичних почуттях французів. Важкі умови Франкфуртського миру викликали у країні прагнення до воєнного реваншу.

Словник

Реванш – відплата за поразку, невдачу чи програв.

Фактично ще кілька років республікою правили монархісти, яких підтримували великі власники та католицька церква. У 1875 р. було ухвалено нову конституцію. Уже перші парламентські вибори, що відбулися на підставі конституції, принесли перемогу республіканцям.

У країні відбулася низка демократичних перетворень.

Жорж Буланже –
лідер реваншистсько-
антиреспубліканського
руху. 1880-ті рр.

1880 р. – ухвалено закон про свободу зборів і друку, а згодом відновили місцеве самоврядування.

Запроваджено загальну безкоштовну середню освіту.

1884 р. – ухвалено закон, який забороняв розглядати в парламенті питання про можливість заміни республіканської форми правління.

1900 р. – встановлено 10-годинний робочий день на підприємствах. Пізніше було запроваджено один вихідний на тиждень та виплату пенсій.

1905 р. – законом церкву відділено від держави з припиненням виплати їй бюджетних коштів.

Нащадкам колись панівних у Франції династій було заборонено обиратися на посади президента та сенаторів. У країні діяло багато політичних партій різних спрямувань, тому всі сформовані уряди були нетривкими й не проіснували більше ніж три роки.

Із закону про організацію державної влади. 25 лютого 1875 р.

Законодавча влада здійснюється двома зборами: палатою депутатів і сенатом. Президент республіки обирається загальним голосуванням згідно з умовами, визначеними виборчим законом...

Президент республіки має право ініціювати закони поряд із членами обох палат. Він оприлюднює закони, ухвалені обома палатами, стежить за їх виконанням.

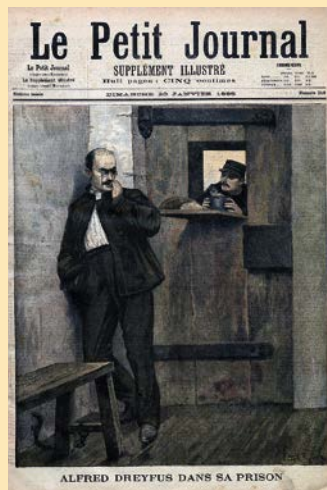
Має право помилування; амністію може бути даровано тільки законом. Він керує збройними силами. Призначає на всі цивільні й військові посади. Він головує на національних торжествах; представники й посли іноземних держав акредитуються при ньому...

Президент республіки несе відповідальність тільки у випадку державної зради.

У 80–90-х роках XIX ст. країна пережила низку політичних криз. Основним засобом боротьби монархістів проти республіканців стали політичні скандали та провокації. У 1887 р. президент Греві пішов у відставку після звинувачень його зятя в корупції. У 1888 р. скандалом обернулося банкрутство акціонерного товариства, створеного для будівництва Панамського каналу. Тоді у грошових махінаціях та підкупках викрили понад 100 депутатів, сенаторів і навіть міністрів.

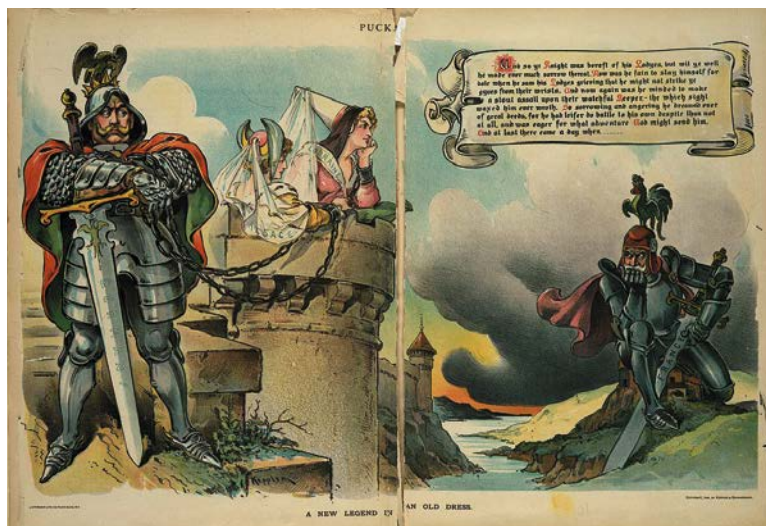
Найглибша політична криза, що вразила Францію і ледве не призвела до громадянської війни, була пов'язана зі «справою Дрейфуса» 1894 р. За звинуваченням у шпionажі на користь Німеччини було заарештовано капітана Альфреда Дрейфуса, республіканця та вихідця із заможної єврейської родини. Франція розкололася на два табори – прихильників і противників Дрейфуса. Для прихильників капітана його ім'я стало символом порушення громадянських прав та виклику правосуддю. Доходило до вуличних сутичок, активізувалися радикальні угруповання. Політики розуміли, що зі «справою Дрейфуса» треба покінчити якнайшвидше, щоб запобігти подальшій конфронтації в суспільстві. У 1899 р. Дрейфуса помилували, а через сім років вирок у його справі скасували остаточно. Політична криза закінчилася поразкою сил реакції, після якої вони вже не наважувалися на відкритий виступ проти демократії і республіканського ладу у Франції. Кампанія проти Дрейфуса на багато років уперед посилила антисемітські настрої в армії, суспільстві і пресі.

Обкладинка французької газети «Ле Петіт». Випуск від 20 січня 1895 р.

? Які демократичні перетворення були проведені у Франції в останній третині XIX – на початку XX ст.? Які повноваження мав президент республіки відповідно до конституції 1875 р.? Чому «справа Дрейфуса» стала випробуванням для французів? Поміркуйте, як стисло передати суть події та реакцію суспільства. Складіть сенсаційний газетний заголовок про «справу Дрейфуса». Що допомогло Франції зберегти демократичний лад, попри політичні скандали й протистояння?

3. Економічний розвиток. Поразка Франції у війні проти Пруссії негативно вплинула на її економічний розвиток у наступні роки. Необхідність виплати величезних контрибуцій, втрата Ельзасу і Лотарингії, багатих залізною рудою провінцій, уповільнили економічне зростання. Франція стала помітно відставати від передових індустріальних країн – США, Великої Британії та Німеччини.

Американська карикатура на суперечку щодо Ельзасу та Лотарингії.
Художник У. Кешплер. 1898 р.

Промисловий розвиток гальмувало також застаріле устаткування підприємств. Франція залишалась аграрно-індустріальною країною, 40 % її населення було зайняте в сільському господарстві. Водночас селяни не могли купувати сучасну техніку й добрива, а врожайність була однією з найнижчих у Європі.

Продовжувала переважати легка промисловість, було чимало дрібних і середніх підприємств, а Париж і Ліон залишалися центрами мануфактурного виробництва. Це можна пояснити традиційними для Франції ремеслами з виготовлення предметів розкоші (тканин, косметики, ювелірних виробів).

Франція мала значний грошовий капітал, проте для буржуазії вигідніше було вивозити капітал за кордон у формі державних позик, ніж інвестувати в національну економіку. На початок ХХ ст. Франція щорічно надавала іншим країнам значні кредити, поступово перетворюючись на європейського лихваря. Закордонні інвестиції давали не тільки прибуток, а й політичних союзників.

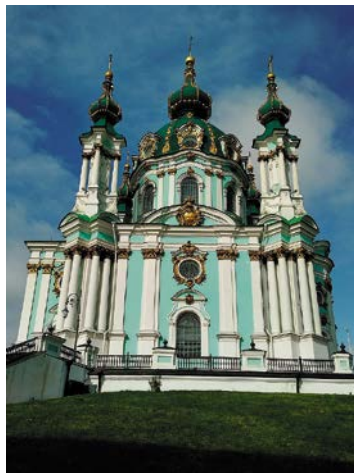
Україна і світ

Найвищою точкою Парижа є пагорб Монмартр. Нині тут височіє один із символів міста – базиліка Сакре-Кер, зведена на згадку про полеглих у франко-прусській війні. Наприкінці XIX ст. тут жили і творили видатні художники, і до сьогодні це район творчої богеми, туристів, поціновувачів мистецтва.

«Київським Монмартром» називають Андріївський узвіз – одну з найсамобутніших вулиць столиці, місце зустрічі художників, скульпторів, музикантів і творчих особистостей. Свій сучасний вигляд узвіз набув на зламі XIX–XX ст., тоді відбувалася його забудова. Перлиною вулиці є Андріївська церква, збудована в 1744–1754 рр. за проєктом архітектора Б. Растреллі. Андріївський узвіз з'єднує старий київський Поділ із центральною частиною міста та є однією з найпопулярніших локацій для місцевих жителів і гостей столиці.

Базиліка
Сакре-Кер у Парижі.
Сучасна світлина

Андріївська церква
в Києві.
Сучасна світлина

Що гальмувало економічний розвиток Франції наприкінці XIX – на початку XX ст.? Чому Францію на початку XX ст. називали «європейським лихварем»? Яку вулицю в Києві називають «київським Монмартром» і як це пов'язано з історією Франції? Скористайтеся додатком Google Maps і знайдіть її на карті.

4. Французькі колонії. На кінець XIX ст. Франція стала другою, після Великої Британії, колоніальною імперією світу. Після відчутного удару, завданого поразкою від Пруссії, французи стали розширювати колоніальну мережу, що мало на меті відновити престиж країни. У 1881 р. було захоплено Туніс, дещо пізніше – Марокко, величезні території Сахари, Західної та Екваторіальної Африки, Мадагаскар, острови Полінезії.

Іншим стратегічним напрямком колонізації була Південно-Східна Азія. У 1880-х рр. французи почали наступ на В'єтнам, а потім на Камбоджу і Лаос; засновувалися французькі концесії в Китаї.

Французька торговельна факторія на острові Горе біля узбережжя Сенегалу. Художник Е. О. Ново. 1846 р.

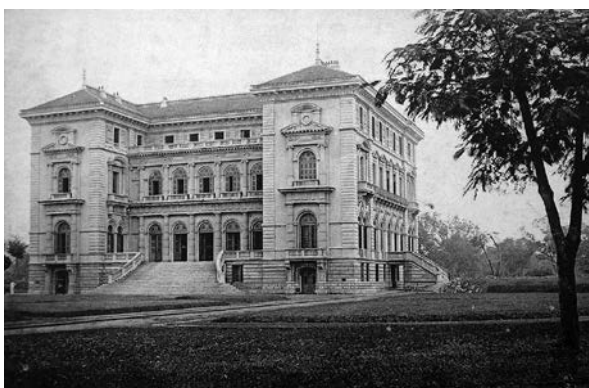
Традиційно колонії були постачальниками сировини та ринками збуту вироблених у метрополії товарів. Водночас тут поширювалася французька мова, діяли католицькі місії, що мали на меті «цивілізувати» місцеве населення, але народи за межами метрополії так і не стали повноцінними громадянами.

З якою метою Франція створювала колоніальну мережу? У яких регіонах світу переважали французькі колонії? Які наслідки мала колоніальна політика Франції для народів, що опинилися під її владою? Як колоніальна політика впливала на міжнародний авторитет Франції наприкінці XIX ст.?

Дізнайтеся!

Резиденція генерал-губернатора у Французькому Індокитаї була символом влади метрополії над підкореними народами. Звідси керували величезними територіями Південно-Східної Азії, ухвалювали рішення про податки, торгівлю та освіту. Роздивіться світлину цієї будівлі (початок XX ст.). Скористайтесь інтернетом, щоб з'ясувати, які сучасні країни входили до складу Французького Індокитаю та в якому місті нині розташована ця резиденція.

Резиденція генерал-губернатора Французького Індокитаю. Початок XX ст.

У 1890-х роках Францію приголомшив Панамський скандал – масштабна корупційна афера, у яку були втягнуті політики, міністри й депутати. У цей час журналіст і політик Жорж Клемансо, відомий на прізвисько «Тигр», став одним із небагатьох, хто відкрито виступив проти зловживань при владі. Попри втрату посад і популярності, він залишився вірним своїм принципам, захищаючи порядність і доброчесність у політиці. Визначте, які риси характеру проявилися у вчинках Клемансо. Чи можна вважати його позицію прикладом політичної доброчесності? Поміркуйте, чи залишаються такі риси актуальними для сучасної людини й політика.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) ухвалення конституції Третьої республіки; б) захоплення Тунісу; в) утворення Паризької комуни; г) підписання мирного договору у Франкфурті-на-Майні.
2. Покажіть на карті колоніальні володіння Франції в Африці.
3. Чому французькі підприємці воліли вкладати гроші в інші країни, а не розвивати власне виробництво?
4. Проаналізуйте повноваження президента Франції за конституцією Третьої республіки і порівняйте їх з повноваженнями президента США.
5. Чому прихильники Дрейфуса вважали, що організована проти нього справа порушувала громадянські права та була викликом правосуддю?
6. Обговоріть у загальному колі, які суспільні настрої панували у Франції після поразки у війні з Пруссією. До яких наслідків це могло привести?

§18 НІМЕЦЬКА ІМПЕРІЯ

Подумайте!

У 1890 р. канцлер Отто фон Бісмарк подав у відставку. Ця подія стала переломним моментом в історії Німецької імперії та викликала широку реакцію в суспільстві. Роздивіться карикатуру. Які деталі вказують на те, що йдеться про канцлера Бісмарка? Як ви розумієте символіку образу «лоцмана»? Чому саме так художник зобразив відставку канцлера? Спрогнозуйте, які наслідки для Німецької імперії могла мати відставка Отто фон Бісмарка.

1. Об'єднання Німеччини. Процес об'єднання Німеччини, який розпочався під час «Весни народів» і в роки війн з Данією та Австрією, завершила перемога Пруссії у франко-пруській війні. **18 січня 1871 р.** у французькому Версалі було проголошено про заснування Німецької імперії. Це стало торжеством для всіх німців та крайнім приниженням для французів. На чолі імперії, до складу якої увійшли 22 монархії та 3 вільні міста, стояв прусський король, а тепер імператор Вільгельм I (1871–1888). Політичну систему країни було визначено імперською конституцією, ухваленою у квітні 1871 р.

Карикатура
«Лоцман залишає
корабель». 1890 р.

Проголошення Вільгельма I імператором.
Художник А. фон Вернер. 1885 р.

Державний устрій Німецької імперії

ІМПЕРАТОР (КАЙЗЕР)

Законодавча влада

Рейхстаг (парламент)
на виборчій основі Бундесрат
(дорадчий орган)

Виконавча влада

Уряд
(на чолі – канцлер, якого
особисто призначав кайзер)

Берлін. Листівка кінця 1890-х рр.

За конституцією кайзером міг бути тільки король Пруссії. Він призначав канцлера, командував армією і флотом, видавав закони, оголошував війну та укладав мир та й загалом міг не ухвалювати рішень парламенту.

Конституцію 1871 р. важко назвати демократичною, але вона мала й прогресивні риси. Хоча титулів і станових привілеїв дворянства не скасували, конституція гарантувала всім німцям, незалежно від походження, рівне право обіймати державні посади, володіти власністю і здійснювати підприємницьку діяльність.

За яких умов було проголошено Німецьку імперію? Які повноваження за конституцією мав німецький кайзер? Які риси політичного устрою визначила конституція 1871 р.? Поясніть, у чому полягала її суперечливість. Випишіть у дві колонки авторитарні та демократичні риси устрою Німецької імперії.

2. Економічне піднесення країни. В останній третині XIX – на початку XX ст. німецька економіка зробила потужний крок уперед. Уже в 70-х роках XIX ст. Німеччина за промисловим розвитком випередила Францію, а на початку XX ст., залишивши позаду Англію, вийшла на перше місце в Європі та стала другою (після США) індустріальною державою світу.

Уряд прагнув зміцнити єдність новоствореної імперії, посилюючи її економіку. Було запроваджено єдину валюту та створено Імперський банк. Держава інвестувала в будівництво залізниць, вуглевидобуток, важку металургію та оборонний комплекс.

Німецькі підприємці успішно впроваджували новітні досягнення науки й техніки, передові технології. Вугільні басейни та залізна руда з приєднаних Ельзасу і Лотарингії забезпечували потреби промисловості, а на мільярдні французькі контрибуції було зведено сотні підприємств.

Хімічні фабрики «Басф».
Художник Р. Штілер. 1881 р.

Будівництво
локомотива. Художник
П. Ф. Маєргайм.
1872 р.

На початок ХХ ст. в Німеччині існувало близько 600 потужних монопольних об'єднань. Зокрема, у вугільній промисловості панував Рейн-Вестфальський вугільний синдикат, в електротехнічній – фірми АЕГ, «Сіменс-Шуккерт» і «Сіменс-Гальське». Безумовне лідерство на ринку озброєнь Німеччини на початку ХХ ст. належало концерну відомого «гарматного короля» А. Круппа, а найбільшим акціонером цього підприємства був власне кайзер.

Капіталізм утвердився і в аграрній сфері. Зберігалось чимало великих маєтків, де використовували найману працю безземельних селян. Невеликій кількості поміщиків належало більше землі, ніж мільйонам селян. Таке поєднання капіталістичного ладу з феодальними пережитками отримало назву «пруського шляху».

Одним із перших кроків уряду після об'єднання держави стало впровадження єдиної валюти – німецької марки (1873). Раніше на землях, що увійшли до імперії, діяли десятки місцевих грошових систем, що ускладнювало торгівлю, пересування товарів і навіть повсякдення людей. Запровадження спільної грошової одиниці спростило розрахунки між регіонами, зробило заробітки та ціни зрозумілими для всіх громадян і сприяло розвитку внутрішнього ринку та економічній єдності країни.

Для регулювання грошового обігу було створено Імперський банк (Reichsbank), який забезпечував фінансову стабільність держави. Так держава продемонструвала, що економічна політика може безпосередньо впливати на добробут громадян і зміцнювати їхню довіру до влади.

Монета номіналом
1 німецька марка. 1875 р.

Будівля Рейхсбанку в Берліні.
Художник П. Шпіндлер. 1896 р.

Які заходи запроваджував імперський уряд для зміцнення єдності країни? Як захоплення Ельзасу і Лотарингії сприяло розвитку німецької економіки? У яких галузях промисловості було створено найпотужніші монополії? Що таке «пруський шлях» розвитку сільського господарства?

3. Внутрішня політика Німецької імперії. Справжнім правителем держави за часів імператора Вільгельма I був «залізний канцлер», хрещений батько імперії – Отто фон Бісмарк.

Об'єднавши Німеччину «залізом і кров'ю», він тепер спрямував усі зусилля на зміцнення держави та її вихід на провідні позиції у світі. Бісмарк відмовився від застарілого принципу державного невтручання в економіку та вдався до політики протекціонізму. Він зумів провести

через рейхстаг закон, який захищав німецьку промисловість і сільське господарство ввізними митами на закордонні товари.

Крайню нетерпимість Бісмарк проявляв до будь-яких опозиційних рухів чи навіть протилежних до його поглядів. Він почав наступ на католицьку церкву, невдоволену підтримкою імператором протестантів. Заходи Бісмарка було спрямовано проти засилля духовництва у сфері культури, тому вони й дістали назву *культуркампф* («боротьба за культуру»). Удару було завдано по автономному становищу церкви, її впливу на політичне життя. Особливу тривогу в канцлера викликали соціалісти. Скориставшись спробою замаху на імператора, у 1878 р. Бісмарк провів «винятковий закон проти соціалістів», яким фактично поставив партію поза законом.

Бісмарк і Вільгельм I.
Художник К. Зіменрот.
1887 р.

Карикатура «Між Берліном і Римом».
1875 р.

Одним з провідних напрямів політики Бісмарка стало зміцнення військової могутності імперії. Він домігся того, що військове відомство було фактично звільнено від парламентського контролю і можна було безперешкодно збільшувати витрати на військові потреби.

Що передбачала політика протекціонізму Бісмарка? Що вона мала на меті? Поясніть зміст політики «культуркампф». Як Бісмарк намагався зміцнити військовий потенціал країни?

4. Перехід Німеччини до «світової політики». Після смерті Вільгельма I трон перейшов до його онука – *Вільгельма II* (1888–1918). Він був дуже своєрідною людиною, вважаючи себе «государем милістю Божою». Сучасників спантеличували часті зміни планів і політичних курсів нового імператора. Німці називали Вільгельма II то *Незбагненим*, то *Мандрівним*.

Імператор не волів терпіти поряд із собою всесильного канцлера, хоча і глибоко поважав його. Водночас його не влаштовувала обережна зовнішня політика Бісмарка, який прагнув уникнути створення

антинімецьких союзів, його пріоритетом було не допустити зближення Росії з Францією або Великою Британією. У 1890 р. Бісмарк подав у відставку.

З приходом до влади Вільгельма II відбувся перехід Німеччини від континентальної до так званої «світової політики». Її головною метою було створення німецької «світової імперії». До колоніальної експансії Німеччина прийшла пізніше за інші великі держави. Імперське керівництво вперше порушило питання про переділ уже поділеного європейськими державами світу. Кайзера в цьому підтримувала промислова буржуазія.

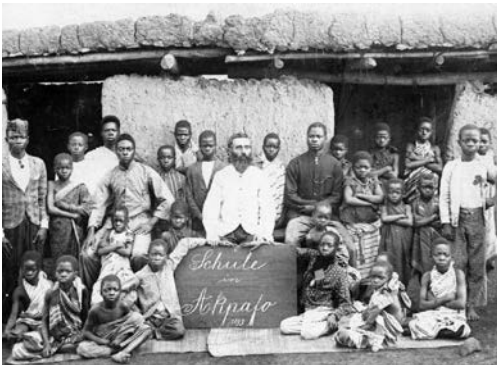
Бурхливий розвиток промисловості, яка переросла можливості внутрішнього ринку, змушував панівні кола Німеччини шукати «нових вільних місць» для збуту товарів. У 1884 р. була заснована її перша колонія – Німецька Південно-Західна Африка. Згодом до неї додалися Того, Камерун, Німецька Східна Африка, частина острова Нова Гвінея.

Посилилося німецьке проникнення в Китай, район Марокко в Північній Африці, Океанію. Важливим напрямом німецької зовнішньої політики став Близький Схід. У 1899 р. кайзер домогся від турецького султана згоди на будівництво трансконтинентальної залізниці, яка мала сполучити Берлін, Басру та Багдад (ще її називали 3 Б), після чого розпочалося активне проникнення німецького капіталу в регіон.

Просування німців на Схід і неприховані територіальні претензії Німеччини призвели до різкого загострення її відносин з найбільшою колоніальною державою світу – Великою Британією. Економічне, політичне й колоніальне суперництво двох країн доповнилося гонкою військово-морського озброєння.

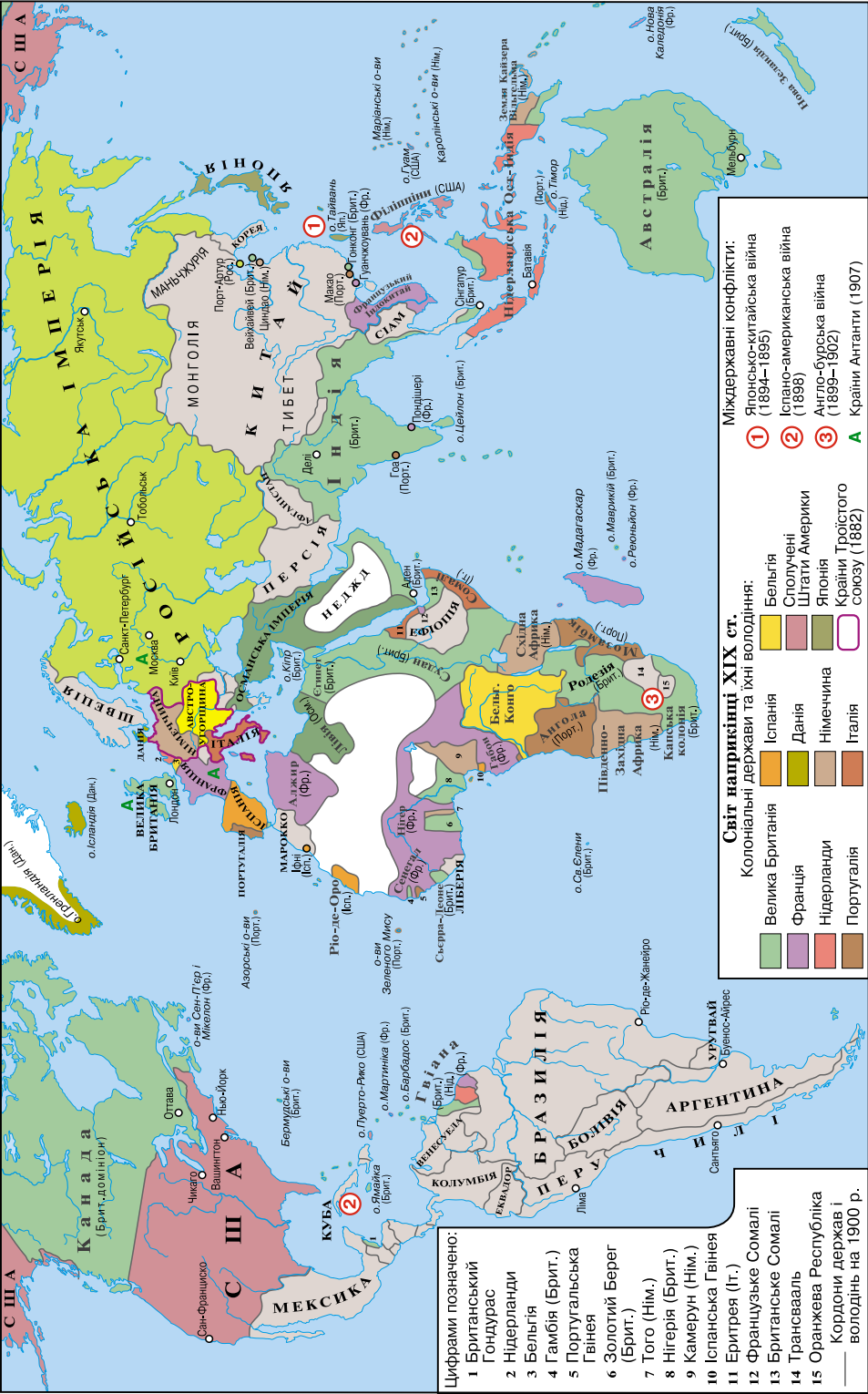
Імператор
Вільгельм II.
1905 р.

Школа в німецькій місії в Того.
1899 р.

Німецький колоніст у Того.
Близько 1885 р.

Плекаючи загарбницькі плани й готуючись до війни за переділ світу, панівні кола імперії згуртовували свої сили. За п'ять років, що передували початку Першої світової війни, військові витрати Німеччини збільшилися на 33 % і становили половину всього державного бюджету. У 1913 р. її армія налічувала 666 тис. вояків, а флот складався з 232 нових військових кораблів. Що ж до союзників, то Німеччина могла розраховувати тільки на порівняно слабкі й відсталі Австро-Угорщину та Османську імперію.

Поясніть, чому відставка Бісмарка стала поворотним моментом у зовнішній політиці Німеччини. Що означала проголошена Вільгельмом II «світова політика» і як вона змінила місце Німеччини у світі? Які території стали головними напрямками німецької колоніальної експансії наприкінці XIX ст.? Поміркуйте, як змагання за «переділ світу» вплинуло на відносини між європейськими державами.

У 1883 р. бременський купець Людеріц уклав угоду з племенем готтентотів, за якою вони передавали йому територію площею 50 тис. км² на південно-західному узбережжі Африки. Після звернення Людеріца Бісмарк особисто погодився взяти цю землю під захист імперії. У майбутньому така схема повторювалася ще багато разів: приватні особи організовували експедиції, під час яких «купували» в місцевого населення за зброю, прикраси, хатнє начиння величезні земельні ділянки, а імперія встановлювала над ними свій протекторат.

Подробиці

Затока Людеріца – перше колоніальне володіння Німецької імперії. Близько 1900 р.

Україна і світ

Наприкінці XVIII ст. розпочалося масове переселення німців на українські терени. Поштовхом до цього стали маніфести Катерини II (1762 і 1763 рр.), які пропонували вигідні умови для освоєння новоприєднаних до Російської імперії земель та гарантували переселенцям свободу релігії та звичаїв, звільнення від сплати податків і виконання повинностей на термін від 10 до 30 років. Основні колонії виникли в Херсонській, Катеринославській, Бессарабській і Таврійській губерніях, а також на Волині. До середини XIX ст. тут існувало понад 250 поселень, а на початок Першої світової війни їхня

кількість наближалася до тисячі. Німецькі колоністи швидко розвивали сільське господарство, застосовуючи передові технології, займалися землеробством, тваринництвом, садівництвом, а також ремеслами й торгівлею. Вони засновували школи, лікарні, кооперативи, підтримували активне культурне життя та видавали власні підручники, газети («Одеська німецька газета», «Німецька хроніка»), наукову і художню літературу. 🇺🇦

Дізнайтеся! Попри обмежений парламентаризм, конституція 1871 р. передбачала загальне, пряме й таємне голосування на виборах до рейхстагу для всіх чоловіків, які досягли 25 років. Це означало, що понад 80 % дорослого чоловічого населення мали виборче право – надзвичайно прогресивний показник для того часу. Хоч вибори й були загальними, однак голоси не були рівними за вагою. У маленькому окрузі з 10 тис. виборців депутат мав той самий мандат, що й у промисловому Рурі, де голосували понад 400 тис. осіб. Це давало перевагу сільським консервативним виборцям над міськими робітниками. Обчисліть, у скільки разів «ціннішим» був голос виборця з малого округу. Поміркуйте, чому така різниця давала перевагу сільським виборцям. Як ви вважаєте, чи можна таку систему назвати справедливою? Обґрунтуйте відповідь.

Лютеранська кірха
Святого Павла в Одесі.
Пам'ятка XIX ст.
Сучасна світлина

У 1890 р. відставка канцлера Отто фон Бісмарка відкрила для імператора Вільгельма II шлях до самостійного управління державою. Новий кайзер прагнув утвердити Німеччину як велику світову державу. Уявіть, що ви – імператор Вільгельм II у перші дні після відставки Бісмарка. Зробіть стислий запис у щоденнику, у якому поділіться планами щодо майбутнього Німецької імперії. Окресліть, яким ви бачите місце Німеччини у світі. Завершіть роздум відповіддю на запитання, чи можна досягти величчї держави без війни.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) заснування першої німецької колонії в Африці; б) ухвалення конституції Німецької імперії; в) ухвалення «виняткового закону проти соціалістів»; г) початок будівництва трансконтинентальної залізниці Берлін – Басра – Багдад.
2. Покажіть на карті території, які стали німецькими колоніями наприкінці XIX ст.
3. Чим було зумовлене ініційоване Бісмарком ухвалення закону проти соціалістів?
4. Порівняйте повноваження німецького кайзера з повноваженнями французького президента у відповідності до конституцій обох країн.
5. Які права вдалося отримати німецьким робітникам в останній третині XIX ст.?
6. Одним із наслідків політики, що провадилася в об'єднаній Німеччині, стало поширення шовінізму – ідеології, в основі якої лежить переконання про винятковість і перевагу одного народу (нації) над іншими. Поясніть, чим відрізняється шовінізм від націоналізму. У якому суспільстві могла поширитися така ідейна течія? Як вона вплинула на колоніальну політику Німеччини?

§19 ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Подумайте!

Символом британського колоніалізму можна вважати політичного діяча та бізнесмена, засновника найбільшої у світі алмазодобувної компанії і зятя шовініста Сесіля Джона Родса. Він казав: «Імперія... є питанням шлунку. Якщо ви не хочете громадянської війни, ви маєте стати імперіалістами». Подумайте, як розширення колоніальної системи та експлуатація колоній мали відвертати спалахи всередині метрополії. Як ви вважаєте, чому «Весна народів» оминула Велику Британію? Схарактеризуйте колоніальну політику Британії часів королеви Вікторії.

Карикатура британського журналу «Панч». Художник Е. Л. Самборн. 10 грудня 1892 р.

1. Втрата Британією промислової першості. Кінець ХІХ – початок ХХ ст., період швидкого економічного піднесення США і Німеччини, обернувся для Британії втраченою монопольних позицій у світовій промисловості й торгівлі. На початок ХХ ст. англійська індустрія посідала вже не перше, а третє місце у світі. Велика Британія більше не була «майстернею світу».

Головна причина відставання країни полягала у славнозвісному британському консерватизмі. Технічна база підприємств і фабрик застарівала, власники виробництв не бажали вкладати кошти в їхню модернізацію, переходити з парового двигуна на бензин та електроенергію. Банки воліли вкладати капітали в інші країни, з дешевою сировиною і робочою силою, а не в національну економіку. Прибутки від таких інвестицій були вп'ятеро вищими за торговельні. Нові галузі – хімічна, металургійна, автомобільна – значно відставали в розвитку порівняно з тим, як це було в США та Німеччині. До того ж

На вулицях Лондона. 1890-ті рр.

Лондонський омнібус. 1865 р.

Британія традиційно дотримувалася безмитної торгівлі, тоді як інші держави вдавалися до політики протекціонізму. Величезний ринок збуту в колоніях продовжував забезпечувати як британських виробників, так і панівну еліту.

У Великій Британії виникають великі монопольні об'єднання, при цьому значну роль продовжують відігравати сімейні підприємства. Те саме стосувалося й аграрної сфери – величезні земельні угіддя належали родовій аристократії. Незаможні фермери, що брали землю в оренду, не витримували конкуренції дешевих продуктів з-за кордону (наприклад, американського зерна). Збільшився відтік населення із села до міста.

Водночас деякі галузі англійської індустрії лише почасти зазнали впливу іноземної конкуренції. Британські кораблі, як і раніше, не мали собі рівних за морехідними якостями. Велика Британія зберігала провідну роль у світовій посередницькій торгівлі, а Лондон, як і раніше, вважався міжнародним фінансовим центром.

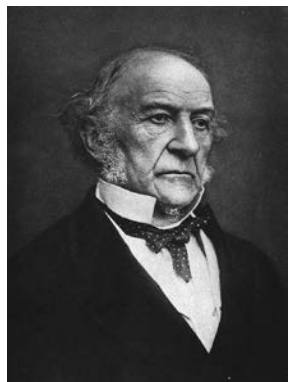
? Поясніть, чому наприкінці XIX ст. англійська промисловість почала втрачати світову першість. Назвіть галузі, у яких Велика Британія зберегла провідні позиції у світовій економіці. Визначте сильні і слабкі сторони економіки Великої Британії наприкінці XIX ст. Обговоріть у парах чи групах, чи можна пояснити економічне відставання Британії її консерватизмом. Наведіть приклади з тексту.

2. Внутрішня політика лібералів і консерваторів. Відмінністю політичного розвитку Великої Британії у «вікторіанську епоху» стала демократизація шляхом мирних реформ, а не в результаті революцій. Традиційною залишалася парламентська монархія та наявність у політичному житті двох ключових партій.

Топі	Віги
Консервативна партія	Ліберальна партія
Лідер – Бенджамін Дізраелі	Лідер – Вільям Гладстон
Земельна аристократія, велика промислова й торговельна буржуазія	Середня буржуазія, міське населення

Бенджамін Дізраелі. 1873 р.

Вільям Гладстон. 1892 р.

Членів верхньої палати парламенту – палати лордів – призначала монарша особа, а нижньої – палати громад – обирали на виборах із членів політичних партій. Навіть після проведених реформ та ліквідації «гнилих містечок» кількість виборців залишалася мізерною через високий майновий ценз (жінки Великої Британії не мали виборчих прав до кінця Першої світової війни). У 1872 р. уряд Гладстона запровадив таємне голосування на виборах, а 1884 р. провів третю парламентську реформу. Унаслідок скорочення майнового цензу чисельність виборців-чоловіків у країні зросла до 58 %, але це все одно становило лише 13 % від загальної кількості населення. 1911 р. сталася ще одна історична подія – було скасовано право палати лордів накладати вето на рішення палати громад.

Акт про парламент, який позбавив палату лордів права вето на рішення палати громад. Художник С. Бегг. 1911 р.

Гнучкий соціальний курс та агресивна зовнішня політика торі залучали на їхній бік дедалі більше виборців. Водночас позиції лібералів слабшали. У партії назрівала криза, яка незабаром призвела до її розколу у зв'язку з новим загостренням ірландської проблеми.

«Зелений острів» – Ірландія – у XIX ст. був у становищі британської колонії, де майже вся земля належала англійським лордам. Ситуація загострювалася релігійним розбратом (ірландці – переважно католики). «Картопляний голод» 1845–1849 рр. (неврожай основного продукту харчування) забрав життя близько мільйона ірландців, ще стільки ж назавжди покинули країну.

На острові почастишали випадки свавільного захоплення земель, підпалу садиб, псування майна. Рух опору йшов під гаслом «Ірландська земля – ірландському народу». Якщо англієць брав в оренду ферму, попередній власник якої розорився, то з таким новим орендарем ніхто не бажав мати справ, висловлюючи в такий спосіб свою зневагу і протест. Ця тактика отримала назву «бойкоту» за ім'ям капітана Бойкота, який змушений був повернутися до рідної Англії.

Одночасно в Ірландії активізувався і національний рух, що набув форми боротьби за *гомруль* (самоврядування) країни. Ірландці, обрані до палати громад, співпрацювали з лібералами, сподіваючись на їхню підтримку в цьому питанні. У 1886 р. ліберальний уряд Гладстона спробував надати гомруль бунтівному острову, але парламент не підтримав закону. Ця подія значно послабила ліберальну партію і посилила консерваторів, які на 17 безперервних років прийшли до влади.

В. Гладстон
під час дебатів щодо
гомруля. 1886 р.

Набирав обертів профспілковий рух. Керівники тред-юніонів вважали за необхідне мати своє представництво в парламенті. У 1900 р. вони заснували Комітет робочого представництва, який у 1906 р. трансформувався в Британську лейбористську партію (англ. – *трудова*). Уже на перших парламентських виборах 1906 р. вона здобула 29 парламентських місць і стала союзником лібералів у палаті громад. У XX ст. ліберальна партія втратила позиції, їй на зміну прийшла лейбористська. Так до сьогодні діє традиційна двопалатна система у Великій Британії.

Які верстви населення були базою для двох політичних партій Великої Британії? У чому полягала ірландська проблема? Чому її так і не було вирішено в XIX ст.? Як виникнення лейбористської партії вплинуло на розстановку сил у британській політиці?

3. Посилення колоніальної експансії. Напередодні Першої світової війни Британська імперія розкинулася на території площею 35 млн км² (1/5 земної суші), яку населяло 400 млн людей (1/4 населення світу).

Наявність колоніальних володінь з неосяжними ринками збуту товарів, дешевою робочою силою і сировиною давало змогу метрополії одержувати надвисокі прибутки, а до того ж – підвищувати зарплати британським працівникам, уникаючи напруженості в суспільстві.

В умовах загострення конкуренції на світовому ринку англійська буржуазія зробила ставку на розширення колоніальних володінь. З кінця XIX ст. англійський капітал у дедалі більших розмірах вивозили до колоній, вкладали в експлуатацію їхніх сировинних та аграрних ресурсів, будівництво залізниць, розвиток колоніальної торгівлі.

У 1870-ті рр. тривала англо-афганська війна, яку британці вважали переможною для себе, адже встановили протекторат над Афганістаном. При цьому реальної влади над місцевими пуштунами вони так і не здобули. Учасником цієї війни був відомий літературний персонаж – доктор Ватсон, герой оповідань про Шерлока Холмса.

Британські солдати в Афганістані. 1878 р.

У Північній Африці Британія окупувала Єгипет, установивши контроль над Суецьким каналом, і захопила Судан. В Азії британці окупували Верхню Бірму і Малайський півострів, зміцнили свої позиції в Китаї. В Азії та Африці британські інтереси часто стикалися з французькими, але сторони навчилися домовлятися. З Німеччиною такі сутички ставали лише гострішими, оскільки остання прагнула переділити уже поділені території. Суперництво Британії з Російською імперією на Сході отримало назву «Велика гра». Дійшовши порозуміння, країни розподілили сфери впливу в Центральній Азії та Персії та стали на шлях утворення воєнного союзу.

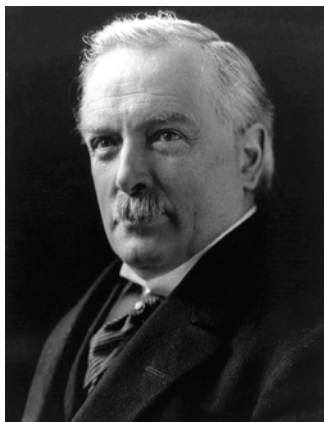
Британські колонії мали різні права та становище у складі імперії.

«Білі» колонії	Острівні колонії	«Кольорові» колонії
Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.	Цейлон, Ямайка, Мальта та ін.	Індія, Африка, Азія
Отримували статус домініонів (самоврядних).	Приблизно рівна частина місцевого і британського населення.	Місцеве населення не мало самоврядування та вважалося нижчим за колонізаторів, які начебто прагнули принести цивілізацію і розвиток.

Як колоніальні володіння впливали на добробут і стабільність у Великій Британії? Чому британські підприємці вважали вигіднішим інвестувати в колонії, а не в національну економіку? Порівняйте становище різних колоній Британської імперії. Як відмінність у їхніх правах відображала расистські уявлення того часу?

4. Ліберальні реформи Девіда Ллойд Джорджа. У 1901 р. померла королева Вікторія. Правителька стала символом цілої доби, її образ асоціювався з величчю і могутністю імперії. Вона уособлювала для англійців міцність і сталість Великої Британії, вірність її традиціям.

Девід Ллойд Джордж.
1918 р.

На парламентських виборах 1906 р. консервативна партія зазнала нищівної поразки й до влади знову прийшли ліберали, які значно змінилися від часів В. Гладстона. Від колишньої доктрини державного невтручання в економіку і трудові відносини ліберали зберегли лише відданість *фрітрейду* (безмитна торгівля). Під час виборчої кампанії на перший план у партії вийшли прибічники реформ на чолі з одним з найталановитіших політиків тогочасної Англії *Девідом Ллойд Джорджем*.

Ллойд Джордж став ідеологом і провідником ліберальних реформ, проведених у країні на початку ХХ ст. Важливого значення він надавав соціальним реформам, адже від голосів робітників-виборців тепер залежало майбутнє його партії.

Соціальні реформи уряду Ллойд Джорджа

ДАТИ	СУТНІСТЬ
1907 р.	→ Проведено через парламент новий закон про компенсацію в разі нещасних випадків на виробництві
1908 р.	→ Запроваджено 8-годинний робочий день для гірників і встановлено пенсії для робітників із 70-річного віку
1908 р.	→ Законодавчо встановлено мінімум заробітної плати
1908 р.	→ Запроваджено державне соціальне страхування на випадок хвороби, інвалідності та безробіття
1909 р.	→ Закон про мінімальну заробітну плату

Також за наполягання Ллойд Джорджа було ухвалено закони про обов'язкову початкову освіту, безкоштовне харчування у шкільних їдальнях для дітей із незаможних сімей. Усі ці реформи, а також переоснащення армії, вимагали бюджетних видатків, тому Ллойд Джордж як міністр фінансів задумав збільшити оподаткування найзаможніших британців. Такий проект отримав назву «народний бюджет» і пройшов багато перепон на шляху до схвалення парламентом у 1910 р.

Україна і світ

В Україні в останній третині ХІХ ст. збільшувалася кількість підприємств, а відтак – стрімко зростала чисельність робітників. Показовим було те, що велику частину робітництва становили поляки, євреї та росіяни. Трудового законодавства ще не існувало, як і безпечних умов праці, соціальних гарантій (лікарняних, відпусток, пенсій). Робітники почали активно виборювати свої права, перетво-

рившись на кінець XIX ст. на помітну силу в суспільно-політичному житті. Протягом 60–70-х років XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії відбулося 72 робітничі страйки: виступали будівельники Харкова, портові робітники Миколаєва, залізничники Київської губернії та Донбасу. У 1875 р. в Одесі утворилася перша в Україні робітнича організація – Південноросійський союз робітників, яка налічувала до 200 учасників. Посиленню робітничого руху сприяло поширення ідеології марксизму, яка закликала робітників до організованої боротьби з чинним економічним і політичним порядком. 🇺🇦

Як змінилися цілі та програма ліберальної партії на початку XX ст.? Які соціальні реформи започаткував Девід Ллойд Джордж і якою була їхня мета? Чому фінансування цих реформ викликало опір заможних верств суспільства? Порівняйте становище робітників у Великій Британії та в Україні в цей період. Які методи боротьби вони використовували?

Дізнайтеся!

У 1867 р. ухвалено Акт про Британську Північну Америку, який об'єднав кілька британських колоній у Домініон Канади. Цей статус надав країні самоврядування у внутрішніх справах, але зовнішня політика й оборона залишалися під контролем Лондона. Протягом останньої третини XIX ст. Канада зміцнювала економіку, розвивала залізничне сполучення, заселяла західні провінції, утверджувала парламентаризм і поступово формувала власну національну ідентичність. Скориставшись додатковими джерелами інформації, дізнайтеся, у чому полягали зміни статусу Канади порівняно з іншими колоніями Британської імперії. Які риси свідчили про її перехід від колонії до самоврядної держави? Чому Канада стала прикладом мирного шляху до незалежності? Коли і чому українці почали переселятися до Канади? У чому особливості української діаспори?

У 1899 р. англійський письменник Редьярд Кіплінг опублікував поему «Тягар білої людини», присвячену захопленню США Філіппінських островів. У ній він закликав «білі народи» нести «цивілізацію» іншим, подаючи колоніалізм як моральний обов'язок і жертву заради прогресу. Вислів швидко став символом ідеології імперської зверхності та виправдання колоніального панування. Художник В. Гіллам у своїй карикатурі «Тягар білої людини» (1899) іронічно показав цю ідею, зобразивши, як колонізатори «тягнуть» народи до цивілізації, приховуючи за цим власну вигоду

Тягар білої людини.
Художник В. Гіллам.
1899 р.

і зверхність. У чому різниця між поглядами на колоніалізм Р. Кіплінга та В. Гіллама? Як кожен із них розкриває зміст вислову «тягар білої людини»? Які дискримінаційні прояви відображені в поемі Кіплінга та в колоніальній ідеології того часу? Сформулюйте власне ставлення до ідеї «тягара білої людини». Чи можна виправдати колоніалізм «цивілізаторською місією»?

1. Зіставте події і дати.

А Встановлення мінімального розміру заробітної плати	1 1884 р.
Б Утворення лейбористської партії	2 1901 р.
В Проведення третьої парламентської реформи	3 1906 р.
Г Завершення «вікторіанської» доби	4 1909 р.

2. Покажіть на карті британські колонії в Азії.

3. З якими державами Велика Британія суперничала в колоніальному питанні? Як вона намагалася врегулювати ці суперечності?

4. Порівняйте соціальні реформи у Великій Британії та Німецькій імперії за допомогою Т-таблиці. Визначте, у чому полягала схожість і відмінність підходів двох держав до розв'язання соціальних проблем.

5. Чому жінки у Великій Британії не мали виборчих прав на початку ХХ ст., тоді як у домініонах (Австралії, Новій Зеландії) ці права вже існували?

6. Обговоріть, як сталість традицій у Великій Британії впливала на повсякденне життя людей.

§20 США В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Подумайте!

Спираючись на набуті знання про історію США в ХІХ ст., пригадайте, з яких країн до них найбільше прибувало іммігрантів. Які умови були створені для прибульців, які перспективи вони мали? Зробіть припущення, з якими думками та очікуваннями ці люди вирушали за океан. Як ви думаєте, чому вихідці зі Східної Європи вирішували емігрувати до США? Яких труднощів могли зазнати іммігранти, потрапивши до Америки?

1 – словачка; 2 – румуни; 3 – українка.

Фото Августа Шермана – американця, який допомагав іноземцям переїжджати та облаштовуватися у США.

Він створив серію світлин, на яких переселенців було зображено в їхніх національних костюмах. У 1907 р. ці фотографії опублікували в журналі National Geographic.

1. Економічне піднесення США. Кінець XIX – початок XX ст. характеризувалися значним зростанням американської економіки. У 1871–1913 рр. національний дохід США збільшився в п'ять разів, а національне багатство країни – у сім. Особливо швидкими темпами зросло промислове виробництво: за цей період воно збільшилося в дев'ять разів. У 1913 р. США виробляли понад третину світової промислової продукції, залишивши далеко позаду інші країни.

Перемога промислової Півночі у громадянській війні, ліквідація рабовласницьких латифундій і ухвалення 1862 р. гомстед-акту відкрили шлях до ринкового освоєння південних штатів і земель Заходу. У США створили такі сприятливі умови для підприємництва, яких не знала жодна західноєвропейська країна.

Важливу роль в індустріалізації відіграв потік іммігрантів. Лише за останні 30 років XIX ст. до США прибуло 14 млн переселенців, переважно з Італії і східноєвропейських країн. Здебільшого це були сміливі, енергійні люди, серед яких було чимало кваліфікованих робітників.

У промисловості з'явилися нові галузі – нафтовидобувна й нафтопереробна, хімічна, автомобільна, електроенергетика. На великих заводах упроваджували потокові методи виробництва з конвеєрним складанням вузлів, агрегатів і машин. Завдяки цим нововведенням компанія Генрі Форда, що стала символом масового виробництва в Америці, зуміла знизити вартість автомобіля з 950 до 290 доларів і зробити його доступним масовому покупцеві.

Конвеєрна лінія на підприємстві Форда. 1913 р.

Генрі Форд на своєму першому автомобілі. 1896 р.

Особливо швидко будували залізниці, що заохочувалося федеральними кредитами й наданням землі залізничним компаніям. Швидко розвивалися засоби зв'язку – телефон і телеграф. У Нью-Йорку й Бостоні відкрили перші лінії метро. Період бурхливого розвитку переживало й сільське господарство. США перетворилися на провідного виробника та експортера харчових продуктів.

Чому американська економіка, зокрема промисловість, розвивалися дуже швидкими темпами в останній третині XIX та на початку XX ст.? Яку роль у процесі індустріалізації відігравали іммігранти? Чому саме в цей період у США спостерігався справжній бум у будівництві залізниць? Складіть кластер (схему) «Чинники економічного піднесення США в останній третині XIX – на початку XX ст.».

2. Антитрестівське законодавство. Розвиток ринкової економіки США відбувався в умовах жорсткої конкурентної боротьби. Великі корпорації поглинали розорених конкурентів, створювали монополістичні об'єднання – трести, встановлюючи фінансовий контроль над цілими галузями промисловості і транспорту. Серед могутніх монополістів особливо виокремлювалися нафтовий трест Дж. Рокфеллера, сталева компанія Е. Карнегі, електротехнічна фірма «Дженерал Електрик», залізничні імперії Вандербільта і Хантінгтона. Монополізація охопила й банківську справу. Особливістю американського бізнесу стало злиття промислового та фінансового капіталу – згадані підприємці володіли також потужними банківськими установами.

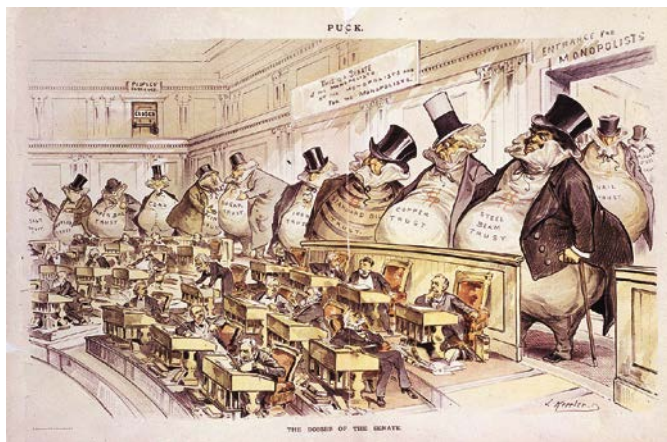

Будинок домашнього страхування – перший у світі хмарочос, збудований 1885 р. у Чикаго

У минулому залишилася ворожнеча демократів та республіканців. Примирення партій відбулося в 1877 р. завдяки політичному компромісу. Демократи погодилися визнати явно сфальсифіковані результати президентських виборів 1876 р. в обмін на припинення Реконструкції південних штатів. Відтепер «слони» та «осли» (традиційні символи Республіканської та Демократичної партій) спільно стояли на варті інтересів великих корпорацій, стримування соціальних рухів у країні й фактичного схвалення расизму на Півдні.

З моменту появи перших великих корпорацій федеральний уряд і адміністрації окремих штатів прагнули забезпечити їм максимально сприятливі умови для діяльності. Для захисту монополій від європейських конкурентів вони підвищили мита на ввезення іноземних товарів до 57 % від їхньої вартості.

Однак засилля монополістів в економіці викликало невдоволення широких верств населення. У 1890 р. Конгрес США був змушений ухвалити *антитрестівський закон Шермана*, за яким будь-яке

Карикатура на контроль монополій над Конгресом США. 1889 р.

об'єднання на зразок тресту, а також угода з метою обмеження торгівлі чи комерції оголошувалися незаконними. Однак цей закон було складено так, що створювалася можливість його тлумачити по-різному. У боротьбі проти зловживань «великих корпорацій» (так відтепер стали називати трести) він виявився малоефективним, проте успішно використовувався владою проти страйкового руху. Страйкарів звинувачували в обмеженні «свободи торгівлі» робочою силою, а профспілка, що організувала страйк, прирівнювалася до тресту.

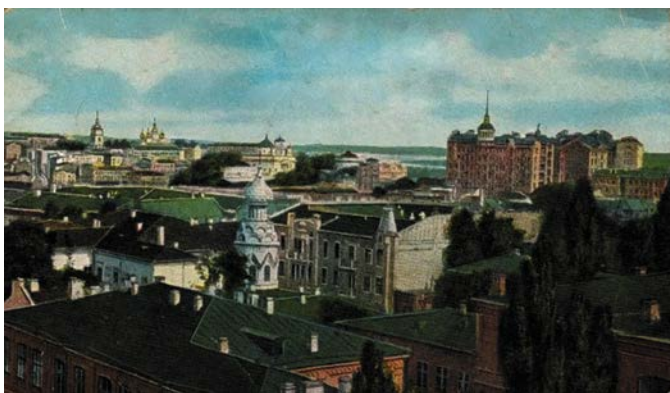
У чому полягала особливість розвитку американського бізнесу наприкінці XIX – на початку XX ст.? Що стало причиною політичного примирення демократів і республіканців? Як це вплинуло на інтереси великих корпорацій? Поясніть суть антистрестівського закону Шермана. Чому його виконання виявилось мало-ефективним? Чи можна вважати, що боротьба з трестами була проявом демократії у США? Обґрунтуйте відповідь прикладами з тексту.

Разом із розвитком підприємництва у США зростала активність робітників у боротьбі за покращення умов праці. 1 травня 1886 р. в Чикаго відбулася масова демонстрація з вимогами 8-годинного робочого дня. Цей страйк швидко поширився на інші міста, загалом участь у ньому взяли близько 350 тис. людей. На розгін демонстрантів було кинуте поліцейські сили, які 4 травня на площі Хеймаркет у Чикаго влаштували справжню бійню, де загинули чи були поранені десятки людей. У пам'ять про цей випадок та про репресії і страти, що сталися за ним, ухвалено рішення про проведення щорічних демонстрацій 1 травня. Ця дата нині в багатьох країнах (але не в самих США) відзначається як державне свято – Міжнародний день праці.

Україна і світ

Першим «хмарочосом» України вважають 10-поверховий будинок Гінзбурга, зведений у середмісті Києва в 1910–1912 рр. Тоді будівля вважалася найвищою в Російській імперії. Її власником був купець першої гільдії Лев Борисович Гінзбург. Будинок був спроектований у стилі модерн. На першому поверсі розташовувався торговельний центр. Над будівлею височіла башта зі шпилем, усередині дім був обладнаний унікальним для свого часу винаходом – ліфтом американської фірми «Отіс». Будинок Гінзбурга спіткала сумна доля – у вересні 1941 р. його підірвали за наказом радянського командування.

Будинок Гінзбурга (праворуч) на листівці початку XX ст.

3. Режим сегрегації. Хоча 14-та і 15-та поправки до конституції США надавали й гарантували чорношкірому населенню країни громадянські права, повної рівноправності колишні раби так і не домоглися. Ухвалені в багатьох південних штатах «чорні кодекси» узаконили режим расової сегрегації. У лікарнях для людей різних рас створювали окремі палати; у транспорті, ресторанах, театрах, навіть на кладовищі – окремі місця. У деяких штатах було заборонено змішані шлюби. Учорапні раби не мали фінансової опори та йшли працювати в найми до колишніх господарів.

Словник

Сегрегація – політика примусового поділу населення за расовою або етнічною ознакою.

Дискримінація – обмеження чи позбавлення прав окремих категорій громадян за національними, расовими, статевими, соціальними, релігійними та іншими ознаками.

Дискримінації зазнавали також корінні мешканці Америки. Уцілілим індіанським племенам відвели спеціальні території в окремих районах – резервації. Але незабаром і ці землі знадобилися федеральній владі. У 1887 р. ухвалено *акт Дауеса*, який позбавляв індіанців кращих земель, які в них ще залишалися.

Схарактеризуйте політику сегрегації у США. Поясніть, чому така політика суперечила демократичним принципам, проголошеним у конституції країни. Наведіть приклади сучасних порушень права на культурну ідентичність.

Жінка народності арапахо. 1879 р.

4. «Справедливий курс» Т. Рузвельта та «нова демократія» В. Вільсона. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в США пожвавився рух за реформи й соціальний прогрес, що об'єднав інтелігенцію, службовців і дрібних підприємців. Прибічники реформ – *прогресисти* – вимагали демократизації виборчої системи, контролю за діяльністю великих корпорацій, впровадження податкової реформи та соціального страхування. Потребу змін стали усвідомлювати й панівні кола США.

Теодор Рузвельт.
1904 р.

Президент *Теодор Рузвельт* (1901–1909) поклав початок реформаторській діяльності американської адміністрації. Його прихід у Білий дім зустріли з тривогою: 42-річний президент вирізнявся незалежністю і прихильністю до реформ. Пізніше він зажив слави «руйнівника трестів». У реальності президент

аж ніяк не прагнув знищити корпорації, розуміючи їхнє значення для економіки країни. Його ідея полягала в державному регулюванні великих компаній, контролі за їхньою діяльністю, обмеженні спроб монополізувати ринок.

«Справедливий курс» (реформи Т. Рузвельта)

Здійснено кроки, спрямовані на обмеження діяльності трестів.

Уряд виступав у ролі третейського судді в конфліктах робітників з підприємцями (часом стаючи на бік страйкарів).

Уряд здобув право встановлювати граничну межу підвищення тарифних ставок на залізницях.

Ухвалено закони про контроль над виготовленням харчових продуктів і ліків, над умовами праці робітників на бойнях.

Ухвалено низку екологічних законів (про охорону лісів, про меліорацію посушливих земель), збільшено площі державного земельного фонду, створено природні заповідники.

На чергових президентських виборах перемогу здобув демократ і «прогресист» *Вудро Вільсон* (1913–1921). Свою передвиборчу програму він назвав «ною свободою», або «ною демократією». Схематично вона вкладалася у три пункти: індивідуалізм, свобода особи і свобода конкуренції, які, на думку нової адміністрації, і мала захищати держава. Уряд Вільсона не прагнув жорстко контролювати діяльність великих корпорацій, а лише намагався боротися проти «нечесної конкуренції» і її наслідку – монополізації ринку.

Новий президент продовжив курс реформ, розпочатий Рузвельтом. Зокрема, в інтересах споживачів уряд зменшив мита на ввезені до країни товари, а низку продуктів харчування звільнили від них цілком.

У 1913 р. згідно з ухваленою 16-ю поправкою до конституції у країні запровадили систему прогресивного оподаткування, створили Федеральну резервну систему, покликану забезпечити контроль над грошовим обігом і фінансовими установами країни.

Закон Клейтона, який ухвалили в 1914 р., заборонив використовувати антимонопольне законодавство проти профспілок і страйкарів-робітників.

Вудро Вільсон.
1913 р.

Які вимоги ставили перед владою «прогресисти»? Що мав на меті Т. Рузвельт, розпочинаючи реформи? Що передбачала 16-та поправка до конституції США? Як ви вважаєте, чому реформи Т. Рузвельта і В. Вільсона називали відповідно «справедливим курсом» і «ною демократією»?

5. Зовнішня політика США. Зовнішньополітичний курс США в останній третині XIX – на початку XX ст. продовжував базуватися на принципах доктрини Монро.

Ізоляціонізм	Експансіонізм
Невтручання в європейські справи та війни	Розширення власної території та зони впливу в Західній півкулі

Доктрина Монро набула своєрідного продовження в ідеї панамериканізму, яка формально проголошувала єдність політичних інтересів усіх американських держав та обмеження впливу європейців на континенті.

Із кінця XIX ст. уряд США став створювати потужний військово-морський флот, будувати для нього бази, захоплювати нові колонії. З ім'ям президента Рузвельта пов'язана «політика великого кийка» – силових заходів, які могли застосовувати США в Центральній Америці і країнах Карибського басейну. Йому ж належить ідея США як «світowego поліцейського».

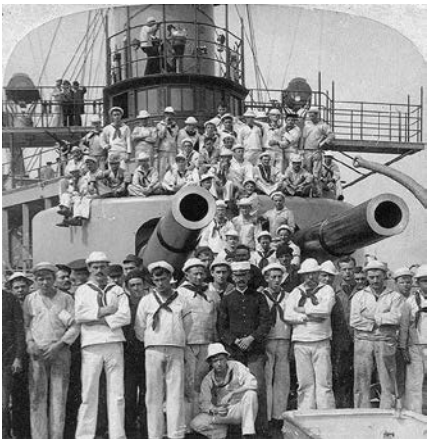
Під час іспансько-американської війни 1898 р. США захопили майже всі іспанські володіння на Карибах, «викупили» права на Філіппіни, здобули право тримати війська й споруджувати військові бази на Кубі.

Неймовірного значення (стратегічного та економічного) набув проєкт спорудження каналу між Тихим та Атлантичним океаном. Американці претендували на виняткові права на будівництво та використання майбутнього каналу. Для цього в 1903 р. силою зброї уряд США примусив Колумбію відмовитися від частини території, там було утворено нову державу, Панаму, по території якої було прокладено канал.

На початку XX ст. знаряддям експансіоністської політики Сполучених Штатів стає так звана «дипломатія долара». Надаючи латиноамериканським державам фінансово-економічну допомогу, адміністрація США ставила їх у повну політичну залежність.

Теодор Рузвельт із великим кийком крокує Карибським морем.
Карикатура. 1904 р.

Американські моряки біля броненосця «Айова». 1898 р.

Як змінювалися зовнішньополітичні пріоритети США наприкінці XIX – на початку XX ст.? Яке стратегічне й економічне значення для США мало будівництво Панамського каналу? Поміркуйте, як зовнішня політика США узгоджувалася з ідеалами демократії. Чи можна вважати її проявом імперіалізму?

У 1867 р. Сполучені Штати придбали в Російській імперії територію Аляски за 7,2 млн доларів. Цю угоду сучасники іронічно назвали «безумством Сьюарда» – за ім'ям державного секретаря Вільяма Сьюарда, який її уклав. Спершу Аляску вважали малопридатною для освоєння, однак уже наприкінці XIX ст. вона набула стратегічного значення. Тут відкрили значні поклади золота, нафти й газу, а узбережжя стало важливою базою для американського флоту та торгівлі в Тихоокеанському регіоні.

Купівля Аляски стала черговим кроком до розширення території США і символом переходу країни від політики ізоляціонізму до активнішої зовнішньої діяльності, що особливо проявилася в останній третині XIX ст.

Дізнайтеся!

«Довге» XIX ст. стало часом розквіту такого явища, як політична карикатура. Сьогодні ці зображення є чудовим джерелом вивчення подій та суспільних настроїв у різних країнах. Проведіть експрес-дослідження та дізнайтеся більше про історію політичної карикатури. Оберіть одну з карикатур, поданих у цьому параграфі, і схарактеризуйте її як історичне джерело: що саме вона висміює, які події чи постаті зображає, які ідеї передає. Поміркуйте, чому саме в новий час політична карикатура набула загального поширення.

Карикатура на корпорацію
«Стандарт Ойл Компані»
у вигляді восьминога

Першу школу-інтернат для дітей корінних народів відкрили 1882 р. в місті Карлайл (штат Пенсильванія). Її засновником був капітан Річард Генрі Пратт, який висунув гасло: «Убий у ньому індіанця, врятуй людину». Саме у США вперше запровадили модель примусової асиміляції дітей із корінних народів. Дітей забирали з родин, обрізали волосся, давали англійські імена, забороняли говорити рідною мовою, носити традиційний одяг чи виконувати обряди. Такі школи мали на меті «цивілізувати» індіанців, але фактично призводили до втрати їхньої мови, культури та духовної спадщини. До 1900 р. в США діяло понад 150 подібних закладів у різних штатах.

Поміркуйте, що означає для людини зберігати свою ідентичність. Створіть висловлення або плакат на тему «Маю право бути собою», у якому передайте думку про значення рідної культури, мови і традицій для кожного народу. Поясніть, чому втрата цих складників може призвести до відчуття втрати людської гідності.

Школа-інтернат для індіанців «Карлайл». 1882 р.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) ухвалення закону Клейтона; б) «Чиказька бійня»; в) ухвалення антитрестівського закону Шермана; г) прихід до влади Теодора Рузвельта.
2. Покажіть на карті території, які відійшли до США в результаті перемоги у війні з Іспанією. Дослідіть роль флоту у зміцненні позицій США в Тихоокеанській акваторії.
3. Схарактеризуйте політику «дипломатії долара». Що вона передбачала та які мала наслідки для країн Латинської Америки?
4. Порівняйте економічну політику Т. Рузвельта і В. Вільсона, визначте спільне та відмінне.
5. Які методи використовували американські робітники в боротьбі за свої права? Чи підтримувала їх держава?
6. Обговоріть питання, чи можуть США вважатися демократичною державою на початку XX ст., якщо там мали місце прояви сегрегації та дискримінації.

§21 «ВЕЛИКІ РЕФОРМИ» В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Подумайте! У 1837 р. 19-річний цесаревич Олександр (майбутній імператор Олександр II) здійснив велику подорож територією Російської імперії, відвідавши, зокрема, Сибір, Кавказ і Крим. У 1838–1839 рр. він побував у Пруссії, Австрії, Італії, Голландії, Англії та Данії. Під час цих подорожей Олександр бачив, як у Західній Європі розвиваються промисловість, освіта та міське життя, на відміну від відсталих порядків у власній державі. Поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр. лише підтвердила це відставання і показала необхідність глибоких змін. Які недоліки імперії могли стати очевидними для цесаревича після подорожей і війни? Що він міг відчути, порівнюючи Росію з розвинутими європейськими державами? Як ці враження могли вплинути на його подальші політичні рішення?

Олександр II. Кольорова гравюра на дереві. Близько 1860 р.

1. Реформи 1860–1870-х рр. Поразка Російської імперії у Східній війні проявила всю приреченість її кріпосницько-феодального устрою. Навіть владні кола усвідомлювали необхідність модернізації країни. У цей час помирає імператор Микола I, престол посідає його син – *Олександр II* (1855–1881), який ініціював «великі реформи».

**Реформи 1860–1870-х рр.
у Російській імперії**

Аграрна реформа 1861 р.	Скасовано кріпацтво. Селяни отримували особисту свободу та низку громадянських прав (купувати нерухоме майно і вільно ним розпоряджатися, займатися торгівлею, ремеслом і промисловим виробництвом, укладати угоди та ін.). У користування селянин отримував наділ з правом викупу, за який мав виконувати панщину чи платити оброк.
Земська реформа 1864 р.	У губерніях і повітах створювали органи місцевого самоврядування – земства (розпорядчі функції) та їхні управи (виконавчі функції), які опікувалися питаннями освіти та охорони здоров'я, благоустрою, облаштування доріг та ін.
Судова реформа 1864 р.	Проголошено гласність, рівність усіх підданих перед законом і незалежність суду від влади; запроваджено суд присяжних та адвокатуру.
Освітня реформа 1864 р.	Запроваджено єдину систему початкової освіти. Середню освіту надавали класичні та реальні гімназії. Випускники класичних гімназій, де зосереджувалися на вивченні гуманітарних наук, могли вступати до університетів. Реальні гімназії надавали перевагу вивченню точних і природничих наук, їхні випускники могли вступати до технічних інститутів, комерційних і військових шкіл. Створено вищі жіночі курси. Відновлено автономію університетів (1863).
Міська реформа 1870 р.	Створено органи міського самоврядування – міські думи (розпорядчі функції) та міські управи (виконавчі функції). Міська дума підпорядковувалася губернаторові. Вибори до дум проводили на основі майнового цензу (виборцями могли бути чоловіки віком від 25 років, які сплачували міські податки і збори).
Військова реформа 1864–1883 рр.	Введено загальну військову повинність для чоловіків віком від 21 року, встановлено нові терміни служби; запроваджено нові статuti; переоснащувалися армія і флот; створювалися військові гімназії, училища й академії.

Освітня реформа стала однією з найпомітніших серед «великих реформ» Олександра II. Якщо в 1856 р. в Російській імперії діяло близько 8 тис. початкових шкіл, то в 1876 р. – понад 23 тис. У 1872 р. в Москві відкрили вищі жіночі курси, які були першим офіційним закладом вищої освіти для жінок у Російській імперії (1876 р. такий заклад відкрито і в Києві). У суспільній думці ці курси стали символом боротьби за рівноправність і доступ до освіти.

«Великі реформи» дали поштовх розвитку нових соціально-економічних відносин. Російська імперія поступово перетворювалася на аграрно-промислову державу з притаманними їй широким внутрішнім ринком, капіталістичними відносинами і збільшенням товарності господарства. На початку XX ст. виникають могутні монополістичні союзи. Російські синдикати охопили виробництво і збут 80 видів продукції, контролювали цілі галузі промисловості.

Протягом 1861–1913 рр. обсяг промислового виробництва в Російській імперії збільшився у 12 разів, проте рівня провідних країн світу вона не змогла досягти, посідаючи п'яте місце.

Імператор Олександр II загинув 1 березня 1881 р. у Петербурзі внаслідок замаху, який організували члени революційної організації «Народна воля» – групи радикально налаштованої інтелігенції, яка виступала проти самодержавства. Іронічно, що саме в цей день імператор погодив проєкт створення представницького органу, який би представляв інтереси всіх станів імперії, що було кроком до обмеження самодержавства. Смерть Олександра II поклала край добі реформ і започаткувала період політичної реакції.

Після загибелі Олександра II престол посів його син *Олександр III* (1881–1894). Його правління стало періодом посилення самодержавства та відмови від ліберальних реформ батька. Імператор намагався зміцнити владу монарха, посилити контроль над суспільством і провадив політику русифікації. Після його смерті престол успадкував *Микола II* (1894–1917), останній правитель Російської імперії.

Які суспільні верстви найбільше відчули наслідки реформ 1860–1870-х рр.? У чому полягали суперечливі наслідки скасування кріпацтва? Як «великі реформи» змінили життя в містах і селах Російської імперії? Як ви вважаєте, чи можна назвати ці перетворення початком модернізації держави? Чому, попри проведення реформ, Російська імперія не досягла рівня провідних країн світу?

2. Зовнішня і колоніальна політика. Попри ліберальні реформи, зовнішньополітичний курс Російської імперії залишався загарбницьким. В останній третині XIX – на початку XX ст. вона захопила величезні території Середньої Азії. У 1864 р. російські війська увійшли до Кокандського ханства, а наступного року оволоділи Ташкентом. У 1868 р. вони зайняли Бухару, а 1873 р. – Хіву.

Прагнення Російської імперії відновити колишній вплив на Балканах призвело до російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Перемога Росії викликала спротив великих європейських держав на чолі з Англією. Вони не дозволили їй захопити чорноморські протоки та встановити панування на Балканському півострові. Одночасно почалося зближення Росії з Францією, яка прагнула реваншу після франко-прусської війни.

На початку XX ст. одним з напрямків зовнішньополітичної експансії Російської імперії став Далекий Схід. У 1896 р. Росія отримала дозвіл Китаю на будівництво через територію Маньчжурії Китайсько-Східної залізниці, а 1898 р. отримала в оренду Ляодунський півострів з Порт-Артуром, що став її головною військово-морською базою на Тихому океані.

Російська військово-морська база в Порт-Артурі

Території Кореї та Північного Китаю також були у сфері інтересів Японії. Її суперництво з Росією призвело до російсько-японської війни 1904–1905 рр. Японська армія після тривалої облоги захопила Порт-Артур і згодом завдала російським військам поразки під Мукденом у Маньчжурії. Сподівання російського уряду на вдале завершення війни було остаточно поховано після розгрому японцями під Цусімою у травні 1905 р. надісланої з Балтики нової ескадри. За умовами *Портсмутського миру* Росія була змушена поступитися Японії Порт-Артуром і південною частиною острова Сахалін, визнати її контроль над Кореєю.

Російський карикатурний плакат. 1904 р.

Перемовини в Портсмуті. 1905 р.

Які території захопила Російська імперія в Центральній Азії? Які цілі ставила Росія, розпочинаючи війну з Туреччиною в 1877 р.? Чи вдалося їх досягти? Схарактеризуйте причини та перебіг російсько-японської війни 1904–1905 рр. Складіть перелік завойованих і втрачених територій Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізуйте, що переважало в її зовнішній політиці – здобутки чи втрати. Поясніть, як це вплинуло на міжнародне становище держави.

3. Революція 1905–1907 рр. Поразка у війні з Японією виявила всю економічну й військову відсталість Російської імперії. Модернізація суспільно-економічного життя не зачепила ані самодержавного ладу, ані феодальних порядків. У країні були відсутні демократичні свободи, жорстоко переслідували інакомислення та будь-який опозиційний рух. Російська імперія була «тюрмою народів», де влада всіляко намагалася русифікувати пригноблені нації.

Початок революції поклали події 9 січня 1905 р. в Петербурзі. Тисячі людей, серед яких були жінки і діти, рушили до Зимового палацу, резиденції Миколи II, для вручення петиції. Їх зустріли залпами зброї, що забрали сотні життів. Жорстока розправа сколихнула країну. Цю подію названо «кривавою неділею».

Страйковий рух перекинувся на інші міста, спалахували селянські повстання. Влітку 1905 р. заворушення охопили армію і флот. З осені центром протестного руху стала Москва. Розпочався загальний політичний страйк, у якому взяло участь понад 2 млн осіб. Коли монархія стояла на краю прірви, Микола II пішов на поступки – 17 жовтня 1905 р. підписано маніфест, яким «даровано» підданам основні громадянські права і свободи. Було оголошено про скликання Державної думи – представницького органу із законодавчими повноваженнями. Росія здобула можливість стати конституційною монархією.

Маніфест «Про вдосконалення державного порядку». 17 жовтня 1905 р.

...На обов'язок уряду покладаємо Ми виконання непохитної Нашої волі:

1. Дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів.

2. Не зупиняючи призначених виборів у Державну думу, залучити тепер вже до участі в Думі, у міру можливості, відповідної стислості терміну, що лишився до скликання Думи, ті класи населення, які нині зовсім позбавлені виборчих прав, представивши потому подальший розвиток початку загального виборчого права...

Унаслідок революційних подій активізувалися різні політичні сили, які умовно можна розділити на три крила.

Монархисти	Ліберали (кадети і «октябристи»)	Революціонери Російська соціал-демократична партія (РСДРП) та соціалісти- революціонери (есери)
Поміщики й дворянство	Велика буржуазія та інтелігенція	Різні верстви
Виступали за збереження монархії	Виступали за поступове реформування мирним шляхом, розширення прав і свобод, конституційну монархію	Виступали за радикальні перетворення шляхом революції, перехід до республіки, роздачу землі селянам

*Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП) веде свій початок від марксистських гуртків, які діяли в Російській імперії наприкінці XIX ст. У березні 1898 р. в Мінську було створено політичну партію, а на II з'їзді РСДРП у 1903 р. ухвалено її програму і статут. Під час виборів до центральних органів партії лідер радикального угруповання соціал-демократів Володимир Ульянов (Ленін) і його прибічники здобули більшість, після чого за ними закріпилася назва *більшовики*, а їхніх опонентів, які виступали за поступові зміни та парламентську діяльність, стали називати *меншовиками*.*

Першу Державну думу було розпущено вже в 1906 р. Згодом відбулися нові вибори, але 3 червня 1907 р. уряд розпустив і другу Державну думу. Одночасно було опубліковано новий виборчий закон. Микола II, порушивши власний маніфест, залишив виборче право лише для заможних верств населення. Ці події увійшли в історію як «третьочервневий переворот» та поставили крапку в історії революції 1905–1907 рр.

Після цього революційний рух пішов на спад. У країні розгорнулася реакція, посилювалася цензура. Діяли військово-польові суди, які без жодного слідства винесли смертні вироки майже тисячі людей.

Поясніть, чому поразка у війні з Японією стала поштовхом до революції 1905–1907 рр. Опишіть події «кривавої неділі» та з'ясуйте, чому вони сколихнули всю країну. Яке значення мав маніфест 17 жовтня 1905 р. для суспільства? Як завершилася революція 1905–1907 рр.? Які наслідки це мало для Російської імперії?

Україна і світ

В умовах революції 1905–1907 рр. українці вперше отримали можливість брати участь у виборах до загальноросійського парламенту – Державної думи.

У першій Державній думі (1906) українські депутати створили Українську думську громаду. Її очолив Ілля Шраг – правник і громадський діяч із Чернігова. За участі М. Грушевського громада підготувала Декларацію про автономію України, однак запланований розгляд документа на засіданні Державної думи не відбувся, оскільки Микола II розпустив парламент. Українська думська громада, яка утворилася у другій Державній думі 1907 р., виступала за надання Україні автономії, розвиток української освіти, запровадження рідної мови у школі, судочинства та адміністративних органах.

Попри нетривалу діяльність Думи, участь українських депутатів стала важливим кроком до формування політичного представництва українців у загальноімперській політиці. 🇺🇦

Петро Столипін.
Початок XX ст.

4. Столипінські реформи. Перша революція в Російській імперії започаткувала низку змін і реформ. Їх пов'язують із ім'ям очільника російського уряду в 1906–1911 рр. – Петра Столипіна.

Розпочавши свою діяльність із придушення виступів, Столипін водночас усвідомлював, що революційний рух в імперії зумовили об'єктивні причини, які можна усунути шляхом реформ.

Зміни не випадково почалися саме з аграрної сфери, адже селяни дуже активно підтримували революцію. Згідно з указом від 9 листопада 1906 р. селяни здобули право виходити з громади, де вони спільно користувалися земельними угіддями, й набувати права власності на свої наділи. У 1906–1916 рр. цим правом скористалося близько 2,5 млн селянських дворів.

Після виходу з громади селяни могли об'єднати свої земельні ділянки в одну – так званий *відруб* – й оселитися разом з родиною на хуторі. Це мало створити численну верству заможних селян-фермерів, які, на думку Столипіна, стали б новою опорою влади. Водночас уряд організовував масове переселення безземельних і малоземельних селян у малообжиті райони країни – Поволжя, Західний Сибір і Казахстан. Проте загалом столипінська аграрна політика не виправдала сподівань уряду й не здобула очікуваної підтримки в суспільстві. Реформи Столипіна були остаточно згорнуті після його вбивства соціалістом-есером у Києві в 1911 р.

Назвіть головні засоби, за допомогою яких уряд прагнув здійснити аграрні перетворення. Поміркуйте, як столипінські реформи вплинули на розвиток сільського господарства. Використовуючи знання з курсу історії України, схарактеризуйте вплив реформ і подій у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. на розвиток українських земель.

Дізнайтеся!

Дослідіть «справу Бейліса» – один із найгучніших судових процесів початку XX ст. в Російській імперії. У 1911 р. в Києві за сфабрикованим звинуваченням у ритуальному вбивстві було заарештовано єврея Менделя Бейліса. Слідство і суд тривали два роки. Попри намагання влади використати справу для розпалювання антиєврейських настроїв, суд присяжних виправдав Бейліса. Цей процес став символом боротьби проти ксенофобії та свавілля самодержавства. З'ясуйте значення понять «ксенофобія» та «великоросійський шовінізм». Ознайомтеся з перебігом справи. Запишіть 2–3 тези: кого обвинувачено; з якою метою висунуто звинувачення; які настрої панували в суспільстві. Чи можна вважати «справу Бейліса» прикладом великоросійського шовінізму?

У другій половині XIX ст. на Півдні України розпочався промисловий розвиток, який швидко набув загальноімперського значення. Одним із його символів стала Юзівка – поселення, яке заснував британський інженер Джон Юз. Саме тут уперше в імперії з'явилося виробництво повного циклу: вугілля – кокс – метал, а виплавлена сталь постачалася для потреб усієї держави.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/Jr8iaocw> або кодом, опрацюйте медіатекст. Проведіть історичну розвідку. Хто такий Джон Юз? Що спонукало його приїхати на південь сучасної України? Яку справу він започаткував? Як виглядало промислове містечко, яке він заснував? Як діяльність Юза вплинула на розвиток промисловості, транспорту й міст у Російській імперії? Як цей приклад показує участь південноукраїнських промислових регіонів у загальноімперському процесі індустріалізації другої половини XIX – початку XX ст.?

1. Зіставте події і дати.

А «Кривава неділя»	1 1864 р.
Б Початок столипінських реформ	2 1898 р.
В Захоплення Російською імперією Ташкента	3 1905 р.
Г Росія орендувала Ляодунський півострів з Порт-Артуром	4 1906 р.

- Покажіть на карті, де відбувалися головні події російсько-японської війни. Як маленький Японії вдалося виграти війну у величезної Російської імперії?
- Порівняйте структуру державного управління в Російській та Німецькій імперіях. Визначте, які органи здійснювали виконавчу, судову та дорадчу владу і яку владу мали імператори.
- Надання яких громадянських прав гарантував маніфест від 17 жовтня 1905 р.? Чи можна вважати цей документ конституцією країни?
- Поясніть, чому майже через пів століття після скасування кріпацтва в Російській імперії виникла потреба провести аграрну реформу. Які проблеми вона мала розв'язати і яких результатів досягла?
- Обговоріть у класі, чому в суспільствах виникають радикальні рухи. Які мирні способи досягнення політичних змін є прийнятними в демократичній державі?

§22 АВСТРО-УГОРЩИНА – ДУАЛІСТИЧНА МОНАРХІЯ

Подумайте!

Роздивіться ілюстрацію із зображенням селян Австро-Угорщини в національних костюмах. Які народи на ній зображені? За якими ознаками це можна визначити? Яка соціальна група була найчисленнішою в імперії? Який тип господарства переважав у більшості її регіонів? Як етнічна й соціальна різноманітність могла впливати на єдність держави та відносини між її народами?

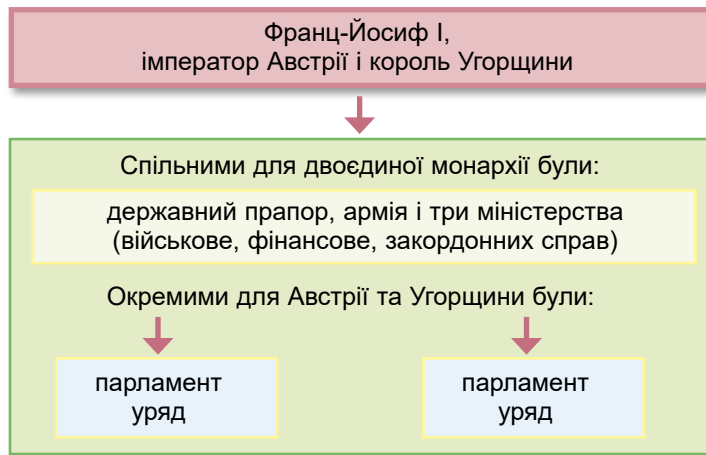

Національні костюми селян Австро-Угорщини (румунів, угорців, словенців, німців). 1855 р.

1. Утворення дуалістичної монархії. Поразка Австрійської імперії у війні з Пруссією спричинила нове піднесення національно-визвольного руху у країні. Під тиском угорців, що не припиняли боротьби за національні права з моменту «Весни народів», у **1867 р.** державу було перетворено на дуалістичну (двоєдину) *Австро-Угорську імперію*.

Дуалістична монархія – державний устрій, за яким дві окремі держави, зберігаючи внутрішнє самоврядування, управляються одним монархом, ведуть спільну зовнішню політику, мають спільні фінанси та збройні сили.

На чолі новоствореної імперії майже до кінця її існування був австрійський імператор, він же угорський король, Франц-Йосиф I. Держава складалася з двох частин, кордон між якими пролягав по річці Лайті, тому й частини імперії називали відповідно Цислейтанія (австрійська) і Транслейтанія (угорська).

Після утворення дуалістичної монархії 1867 р. Закарпаття увійшло до угорської частини імперії – Транслейтанії. Край охоплював комітати Унг, Берег, Угоча й Мараморш із центрами в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Хусті. Українське (русинське) населення зазнавало мадяризації. З 1879 р. у школах запровадили навчання угорською мовою, українську усунули з адміністрації та освіти. Більшість земель належала угорським землевласникам, тому селяни жили у злиднях, а наприкінці ХІХ ст. багато з них емігрувало до США й Канади. Попри утиски, на Закарпатті виникали просвітницькі товариства й духовні школи, що підтримували зв'язки з Галичиною.

В економічному плані Австро-Угорщина значно поступалася передовим промисловим державам Європи, не кажучи про США. У країні продовжували діяти застарілі феодальні пережитки. Якщо в австрійській частині розвивалося фермерське господарство, то в угорській найкращі землі належали численному дворянству, яке не поспішало впроваджувати технічні винаходи і розробки чи прогресивні методи ведення господарства.

В Австро-Угорщині так і не виник єдиний ринок, адже збереглися митні кордони між частинами імперії. Зростала й залежність від іноземних капіталовкладень, передусім – німецьких. На межі століть стрімкий розвиток промисловості відбувався хіба що в чеській частині імперії. В інших районах переважала дрібна й середня промисловість, а Угорщина, Хорватія, Галичина і Трансильванія залишалися аграрними.

Як і всюди, швидко зростала чисельність населення, а з ним і майнове розшарування. Збіднілим безземельним селянам не вдавалося знайти роботу в містах – тут було не так багато заводів і фабрик. Тому масовим явищем стала еміграція за океан – у період 1893–1913 рр. близько 3 млн людей назавжди залишили Австро-Угорщину.

Родина емігрантів
із Румунії в Нью-Йорку.
1907 р.

За яких історичних обставин було утворено Австро-Угорську імперію? Чим відрізнявся розвиток сільського господарства в австрійській та угорській частинах держави? Які регіони імперії вирізнялися найбільшим промисловим розвитком? Доведіть або спростуйте твердження, що Австро-Угорщина не мала власного промислового центру. Відповідь обґрунтуйте прикладами з тексту. Які причини зумовили масову еміграцію населення Австро-Угорщини до США?

1859 р. у чеському місті Пльзень було засновано машинобудівне та ливарне підприємство – майбутній автомобільний гігант «Шкода». Назву йому дав власник, інженер і підприємець Еміль Шкода. Спочатку фабрика випускала вироби з металу, ливарну та військову продукцію. Вироби постачали як на внутрішній ринок, так і на експорт – наприклад, їх використовували під час будівництва Суецького каналу. Перед початком Першої світової війни підприємство у Пльзені було найбільшим виробником товарів військового призначення в Австро-Угорщині, а до масового виробництва автомобілів перейшло вже в середині XX ст. Що ж до імператора Франца-Йосифа I, то він дотримувався консервативних поглядів – так ніколи й не сів у автомобіль, віддаючи перевагу кінній кареті, і навіть відмовився від телефонного зв'язку у своїй резиденції у Відні.

2. «Клаптикова імперія». Австро-Угорщина була найбільшою за площею державою в Європі (не враховуючи частину Російської імперії), а за населенням – приблизно третьою. Найбільш гострим та складним для неї було національне питання. Австрійці та угорці становили менше половини населення імперії. Решта народів – чехи, словаки, хорвати, словенці, поляки, румуни, італійці, українці – не мали суттєвої автономії. Їхні мови не були державними, їхнє представництво в парламентах було обмеженим, більша частина земельних угідь була в руках австрійських та угорських поміщиків. При цьому угорці, виборовши самостійність, провадили на своїй території навіть жорсткішу національну політику.

До національних протиріч додавалися релігійні: австрійці, італійці, поляки, хорвати сповідували католицизм; чехи – протестантизм, боснійці – мусульманство, а українці й румуни – православ'я або уніатство. За цих умов імперський уряд силою підтримував установлений порядок, усіляко протидівав прагненню окремих народів до незалежності.

Ураховуючи зростання впливу окремих націй (чехів, хорватів, поляків), панівні кола імперії були змушені надавати їм обмежене самоврядування, яке часто залишалося лише на папері.

Яке питання залишалося найгострішим і найскладнішим для Австро-Угорської імперії у другій половині XIX ст.? Які обставини спричинили його загострення? Якими способами влада намагалася зберегти єдність імперії?

Україна і світ

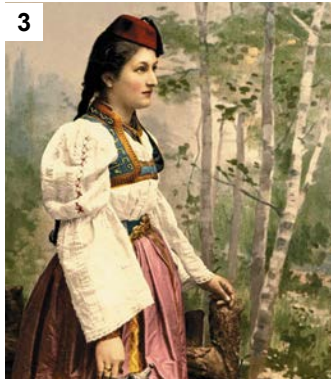
Наприкінці XIX ст. на території Східної Галичини, у районах Борислава і Дрогобича, розпочався активний видобуток нафти. Ці родовища стали одними з найбільших у Європі та залучили іноземні інвестиції з Австрії, Німеччини, Великої Британії та США. До початку XX ст. Бориславський нафтовий басейн забезпечував близько 5 % світового видобутку нафти. Навколо нього виникли промислові підприємства, кооперативи, школи, з'явилися перші соціальні рухи робітників. Так українські землі ставали частиною світової економіки індустріальної доби, а їхній потенціал почали визнавати в Європі.

Панорама міста Борислава на Львівщині. Початок XX ст.

3. Криза двоєдиної монархії на початку XX ст. На початку XX ст. Австро-Угорська імперія переживала глибоку внутрішню кризу. Лише в 1907 р., на тлі народного невдоволення та революційних подій у Російській імперії, у Цислейтанії було запроваджено загальне виборче право (для чоловіків віком від 24 років). Уряд Транслейтанії свою обіцянку про виборче право так і не виконав.

Діяльність політичних партій у цей час мала чітку національну спрямованість, обстоюючи права на автономію окремих народів. Наростав і рух за демократизацію і розширення громадянських прав. Навіть розглядалася ідея перетворення дуалістичної монархії на триєдину (триалістичну), надання слов'янам рівних з німцями та угорцями прав.

1 – Національний театр у Празі, або, як він був відомий у той час, Національний театр Богемії; 2 – турецький квартал м. Сараєво, столиці Боснії; 3 – дівчина з м. Сараєво у боснійському національному костюмі; 4 – дівчина з герцогства Карніола у словенському національному костюмі.

Кольорові фото кінця XIX ст. з колекції «Види Австро-Угорської імперії».

У відповідь австрійський уряд вдався до відвертих репресій. У 1912 р. розпустили парламент Хорватії і припинили дію його конституції. Через рік така сама доля спіткала й чеський парламент. Проте національні й соціальні протиріччя в імперії дедалі більше загострювалися. Вихід з напруженого внутрішнього становища країни панівні кола шукали в агресивній зовнішній політиці. Так звана «військова партія» прагнула до подальшої експансії на Балканах. За її наполяганням у 1908 р. до складу імперії було включено Боснію і Герцеговину, окуповану ще 1878 р. Це стало вирішальним у долі всієї Європи, адже саме вбивство спадкоємця австрійського престолу, ерцгерцога Франца Фердинанда, боснійським націоналістом стане приводом до початку Першої світової війни.

Яких політичних прав домагалися народи Австро-Угорської імперії на початку XX ст.? Як уряд намагався приборкати наростання невдоволення в імперії? Чому ідея перетворення дуалістичної монархії на триалістичну викликала опір панівних кіл? Яке місце займали українські землі у складі Австро-Угорщини?

На межі XIX–XX ст. політичні партії Австро-Угорщини стали школою громадянської активності та суспільної самоорганізації. Вони об'єднували людей різних національностей у боротьбі за політичні права, участь у виборах і представництво в парламенті. У чехів діяли Чеська національна партія (1861) та Молодочеська партія (1874), які вимагали відновлення автономії Богемії. У хорватів – Хорватська партія права (1861), що виступала проти угорського домінування. В українців Галичини – Русько-українська радикальна партія (1890), що боролася за політичну рівноправність, розвиток освіти та місцеве самоврядування. Завдяки діяльності партій різні народи імперії поступово утверджували усвідомлення власних прав, набували досвіду колективних дій і вчилися відповідальності – головних засад громадянського суспільства.

Дізнайтеся!

Колишня резиденція митрополитів Буковини і Далмації, а нині Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, є візитівкою міста та однією з найбільш упізнаваних будівель України. Цю перлину архітектури внесено до Списку світової спадщини ЮНЕСКО. Ознайомтеся з цією пам'яткою за допомогою додатка Google Arts & Culture (використовуйте пошукове гасло «Резиденція митрополитів Буковини і Далмації»). Дізнайтеся більше про організацію ЮНЕСКО та про матеріальні й нематеріальні об'єкти, які визнано надбанням людства. З'ясуйте, які ще архітектурні пам'ятки доби Австро-Угорщини, що збереглися на території України, внесено до світового спадку.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.
Сучасна світлина

У 1854 р. дружиною імператора Франца-Йосифа I стала принцеса Єлизавета Баварська, яка вважалася однією з найосвіченіших жінок свого часу. Вона захоплювалася поезією та літературою, досконало знала іноземні мови. Дехто з дослідників вважає, що повага імператриці до угорської культури і знання угорської мови відіграли не останню роль у здобутті угорцями рівних з австрійцями прав у двоєдиній державі.

Поміркуйте, як особистість Єлизавети (Сісі) вплинула на взаємини між австрійцями та угорцями. У чому полягає сила уміння розуміти і приймати іншу культуру? Чи можна Сісі вважати лідеркою, яка своїм прикладом утверджувала повагу, взаєморозуміння й гідність? Напишіть невелике есе: сформулюйте головну думку, наведіть приклад із життя Сісі, проведіть паралель із сучасністю, поясніть повчальність цього прикладу, зробіть висновок.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності:
а) утворення Русько-української радикальної партії; б) Боснію і Герцеговину включено до складу Австро-Угорської імперії; в) заснування в чеському місті Пльзень машинобудівного та ливарного підприємства (у майбутньому – «Шкода»); г) у Цислейтанії введено загальне виборче право (для чоловіків віком від 24 років).
2. Покажіть на карті території, приєднання яких до Австро-Угорської імперії стало приводом для розв'язання Першої світової війни.
3. Які відмінності мала економіка Цислейтанії і Транслейтанії? Як це впливало на життя населення?
4. Порівняйте становище українців у складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Складіть таблицю за такою структурою: 1) соціально-економічний розвиток; 2) органи самоврядування; 3) політичні партії та громадські організації; 4) розвиток культури.
5. Що змушувало австрійський уряд обмежувати самоврядні права окремих національностей, що входили до складу імперії?
6. У чому проявлялося культурне різноманіття Австро-Угорщини? Чи могло це явище стати основою єдності держави, чи, навпаки, сприяло її послабленню? Наведіть аргументи «за» або «проти».

Єлизавета Австрійська.
Художник
Ф. Вінтерхальтер.
1865 р.

§23 ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ ТА УТВОРЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ

Подумайте!

У 1908 р. Австро-Угорщина анексувала Боснію й Герцеговину, які формально ще належали Османській імперії. Цю подію у Стамбулі сприйняли як приниження та втрату частини володінь. Турецька преса відреагувала на це карикатурою «Прогрес цивілізації в Боснії та Герцеговині», яка з іронією зобразила європейського офіцера, що «втирає ноги» об килим із написом Bosna. Так художник показав суперечливість європейської політики, яка, проголошуючи ідеї цивілізації та прогресу, часто супроводжувалася підкоренням інших народів. Яку міжнародну ситуацію ілюструє ця карикатура? Як малюнок передає ставлення турецької влади до дій Австро-Угорщини? Про які внутрішні явища в Османській імперії свідчить захоплення її володінь Австро-Угорщиною? Спрогнозуйте, які наслідки могла мати ця подія для відносин між Османською імперією та європейськими державами.

Карикатура
«Прогрес
цивілізації в Боснії
та Герцеговині».
1908 р.

1. Криза Османської імперії. Колись могутня та непереможна Османська імперія, що наводила жах на весь Старий світ, на початку XIX ст. переживала застій і занепад. Російський імператор Микола I назвав цю країну «хворою людиною Європи». Османи володіли неосяжними

територіями в Малій Азії, на Балканському півострові, Близькому Сході, в Африці, які дедалі важче було контролювати й захищати від зазіхань інших держав. Промисловий переворот в імперії фактично навіть не почався, феодальні порядки були непорушними, а влада султана – необмеженою. Додавався національний, а ще дужче – релігійний розбрат. Так і не склався єдиний внутрішній ринок, економічна чи фінансова система в розділеній на провінції імперії. Уся економіка була суто аграрною, та й сільське господарство перебувало на вкрай примітивному рівні.

Галатський міст у Стамбулі. 1905 р.

На землі османів зазіхали одночасно чи не всі тогочасні великі капіталістичні держави. Боротьбу європейських держав за османські території в історії назвали *східним питанням*. До початку Першої світової війни Османська імперія фактично втратила більшу частину своєї території: Франція володіла Алжиром і Тунісом та встановила протекторат над Марокко, Англія окупувала Єгипет і острів Кіпр, до Італії відійшла Лівія.

Чому Османську імперію називали «хворою людиною Європи»? Які території вона втратила наприкінці XIX – на початку XX ст.? Доберіть із тексту факти, що відображають кризу імперії. Який із них, на вашу думку, є найбільш показовим?

2. Утворення нових незалежних держав на Балканах. Більшість балканських народів входили до складу Османської і Австро-Угорської імперій. Одні, перебуваючи під владою турецьких султанів, відчули на собі тягар східної деспотії. Хорвати і словенці, як піддані Австро-Угорщини, перебували в дещо кращих умовах для розвитку, маючи культурно-національну та релігійну автономію.

Із послабленням Османської імперії посилилось прагнення балканських народів до звільнення. Ще від XVIII ст. фактично незалежною була Чорногорія (складний гористий рельєф завадив османам покори́ти цей край). Після Східної (Кримської) війни Молдова та Волощина перейшли під колективний протекторат великих держав, номінально зберігаючи залежність від турецького султана. Невдовзі вони об'єдналися в одну державу – князівство Румунію (від 1881 р. – королівство), проголосивши незалежність у 1877 р. Сербії вдалося домогтися автономії вже до 1830 р. Боротьба греків привела до офіційного визнання незалежності Греції в 1832 р.

1875 р. християни Боснії і Герцеговини підняли збройне повстання, наступного року в Болгарії теж спалахнув виступ. Турки відповіли крайньою жорстокістю в його придушенні.

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. завершилася поразкою османів. Після перемовин та пошуку компромісу між європейськими державами на Берлінському конгресі 1878 р. було ухвалено такі рішення:

Сербія	Чорногорія	Боснія і Герцеговина	Болгарське князівство	Східна Румелія
Незалежність	Незалежність	Автономія (під військовою окупацією Австро-Угорщини)	Самостійне, але неформально залежне від султана	Автономна провінція Османської імперії

У результаті повстання 1885 р. Східна Румелія об'єдналася з Болгарським князівством, що змушені були визнати і європейські монархи, і султан. 1908 р. Болгарія проголосила себе царством, повністю незалежним від Туреччини. Албанія, остання з балканських володінь османів, проголосила незалежність у 1912 р.

Болгарський цар Фердинанд I під час проголошення незалежності Болгарії. 1908 р.

Усі ці молоді балканські держави стали конституційними монархіями. Їхня економіка була вкрай відсталою та слабкою, тому залежала від іноземних капіталів. Особливо активну політику і протистояння тут вели Росія та Австро-Угорщина. Поступово різні балканські країни приєднувалися до одного чи іншого табору.

Складність політичного життя полягала також у тому, що в різних новоутворених країнах проживали різні за етнічним походженням та віросповіданнями народи. Розквітла ідеологія націоналізму, яка призводила до постійних конфліктів між тепер самостійними балканськими державами.

Який статус мали балканські народи на початку ХХ ст.? Які держави утворилися на місці колишніх володінь Османської імперії? Чому після здобуття незалежності становище на Балканах залишалося складним? Як ідеї націоналізму вплинули на розвиток молодих балканських держав?

Україна і світ

Після того як Російська імперія 1783 р. анексувала Крим, розпочалася багатохвильова еміграція кримських татар до Османської імперії. Її причинами були політичний і соціальний тиск, земельні утиски та війни. Перша хвиля переселення охопила представників знаті, духівництва та ремісників, які оселилися в Добруджі, Болгарії та Малій Азії. Друга хвиля розпочалася після Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр., коли тисячі татар залишили півострів. Османська влада приймала переселенців (мухаджирів), надаючи їм землю й пільги.

Третя хвиля (1860–1890-ті рр.) стала наймасовішою. У Стамбулі створили Комісію у справах мухаджирів (1860), яка допомагала переселенцям облаштуватися в різних регіонах Анатолії, де кримські татари засновували нові поселення. Кримські татари брали участь у господарському, військовому та політичному житті Османської держави, ставши помітною політичною спільнотою імперії. Загалом у 1783–1920 рр. до Османської імперії переселилося близько 1 млн кримських татар, які зберегли свою культуру, релігію та ідентичність. 🇹🇷

3. Спроби модернізації Османської імперії. Османські султани розуміли необхідність змін та модернізації. Перші спроби реформ відносять до правління Селіма III (1789–1807), який підтримував європеїзацію в освіті та виробництві. З метою осучаснення війська створив регулярну армію, що викликало невдоволення яничар. Яничарський корпус, а з ним і загрозу військовим та політичним реформам, ліквідували 1826 р.

Була й епоха «танзімату» (впорядкування) – реформ 1839–1870-х рр. Тоді було проголошено громадянські права, проведено реформи землеволодіння й судочинства, запроваджено загальну військову повинність. Проголошено й загальну безкоштовну шкільну освіту, обов’язкову для хлопців 7–11 та дівчат 6–10 років.

Нестача власних коштів для здійснення реформ відкрила двері в Османську імперію західним капіталам, які дуже скоро поставили Порту в залежність. Дійшло до того, що європейські країни встановили свій контроль над турецькою казною, аби повернути свої інвестиції.

У 1876 р. в Османській імперії було ухвалено першу конституцію – одну з найпрогресивніших у мусульманському світі свого часу. Її розробили реформатори на чолі з Мідхатом-пашею, відомим як «батько османського парламентаризму». Конституція обмежувала владу султана і запроваджувала двопалатний парламент: сенат призначався султаном довічно, а палату депутатів обирали на основі високого майнового цензу.

Документ передбачав рівні права для всіх громадян без розрізнення раси чи віросповідання, незалежну судову владу, засновану на цивільному (а не релігійному) праві, а також підтверджував важливість освіти. Уперше всі піддані імперії, незалежно від віросповідання чи походження, були проголошені «османами» та рівними перед законом – спроба створити спільну політичну ідентичність у багатонаціональній державі.

Титульна сторінка конституції 1876 р.

Мідхат-паша.
1872 р.

Султан Абдул-Гамід II (1876–1909) після ухвалення конституції одразу ж став на шлях ліквідації демократичного режиму. 1878 р. парламент було розпущено. Султан установив режим середньовічної деспотії, який самі турки називали *зулюм* (гніт, тиранія). За будь-які прояви невдоволення та вільнодумства жорстко карали, преса зазнавала жорсткої цензури, в офіційних документах обмежували навіть вживання слів «свобода» і «революція». Султанський режим провокував зіткнення між народами, що населяли імперію.

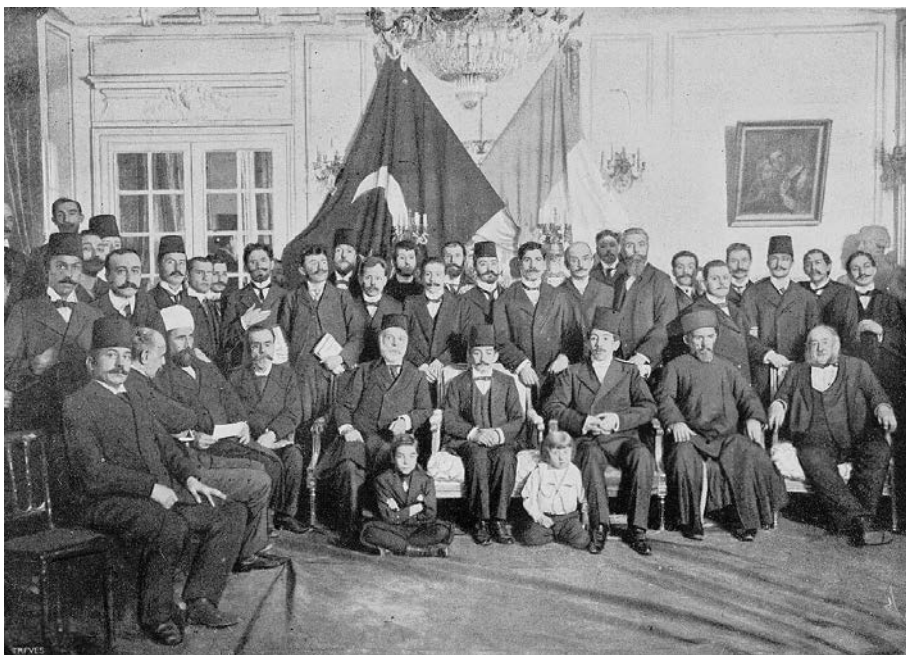
Які зміни в державному управлінні та суспільстві відбулися під час реформ «танзімату»? Поміркуйте, як ухвалення конституції 1876 р. змінило становище підданих Османської імперії. Як дії султана Абдул-Гаміда II вплинули на розвиток ідей свободи в Османській державі? Висловіть міркування, яку цінність для суспільства має ідея рівності громадян перед законом і відповідальності влади перед народом.

4. Молодотурецька революція 1908 р. Наприкінці XIX ст. імперія переживала занепад, зумовлений поразками у війнах з європейськими

країнами, втратами територій, посиленням залежності від іноземного капіталу.

Водночас розквітла національна самосвідомість самих турків. У 1860–1870-ті рр. активізувались реформатори із середовища чиновництва та офіцерів армії, які вимагали створення конституційної монархії, яка є єдиною відповідною ісламу, посиляючись при цьому на Коран. На протигагу консерваторам-старотуркам членів нових націоналістичних організацій стали називати *молодотурками*. Вони зазнали жорстоких переслідувань від султанського уряду та змушені були тікати до Європи. Наприкінці 1907 р. в Парижі відбувся з'їзд молодотурків та інших революційних організацій, на якому було ухвалено рішення про підготовку збройного повстання проти султана.

У 1908 р. офіцери-молодотурки Ніязі та Енвер підняли повстання в Македонії, вимагаючи повернення конституційного режиму. Направлені проти них війська перейшли на бік повсталих і, захопивши Салоніки, молодотурки ультимативно зажадали від султана відновити конституційний режим. Абдул-Гамід II оголосив про скликання парламенту, однак це його не врятувало. 1909 р. султана було усунуто від влади, престол посів його немолодий та слабохарактерний брат Мехмед V. Реальна влада перейшла до молодотурків, які сформували свій уряд. Ці події отримали назву *молодотурецька революція*.

Світлина з конгресу молодотурків у Парижі
4–9 лютого 1902 р.

Молодотурки залишалися при владі до 1918 р. За час свого правління вони так і не виконали обіцянок модернізувати країну та звільнити її від залежності від європейських держав. Реально їхній режим

мало чим відрізнявся від султанського, особливо у сфері національної політики. У зовнішній політиці молодотурки орієнтувалися на Німеччину, яку й підтримали на початку Першої світової війни.

Після проголошення конституції 1908 р. в Османській імперії вперше за десятиліття було скасовано цензуру. У країні почали масово виходити нові газети й журнали. Якщо до революції діяло лише кілька лояльних до султана видань, то вже восени 1908 р. у Стамбулі їх налічувалося понад 200.

Найвпливовішим друкованим органом стала газета «Танін» («Відображення») – офіційне видання партії молодотурків «Єднання і прогрес». Преса стала головним інструментом формування нової політичної свідомості й закликала до оновлення імперії.

Що стало причиною виникнення молодотурецького руху? Як відбувалася молодотурецька революція 1908 р.? Яких змін вона досягла? Чому політика молодотурків не виправдала очікувань суспільства?

Дізнайтеся!

За правління султана Абдул-Гаміда II національні й релігійні суперечності в імперії особливо загострилися. Християнські громади, насамперед вірмени, зазнавали обмежень у правах і нерівного ставлення порівняно з мусульманами. На тлі економічної кризи та ослаблення центральної влади в 1894–1896 рр. у східних провінціях Османської імперії відбулися масові погроми, під час яких загинули й постраждали сотні тисяч мирних жителів. Ці події стали трагічним наслідком релігійної нетерпимості та політики придушення національних рухів.

Як доля християнських громад в Османській імперії відображає загальні проблеми багатонаціональних держав на межі XIX–XX ст.? Які дії влади могли б запобігти загостренню релігійних і національних конфліктів у тогочасній імперії? Складіть список рекомендацій (порад), як запобігти релігійній та національній нетерпимості; обговоріть результати своєї роботи у класі.

Уявіть себе учасником / учасницею міжнародної конференції, яку на початку XX ст. проводять молоді держави Балкан. Які питання вони могли б обговорювати? Хто з ким, на вашу думку, сперечався б найбільше? До яких спільних висновків могли дійти учасники? Проведіть імітаційну гру, виступаючи в ролях представників і представниць цих держав.

1. Зіставте події і дати.

А Ухвалення конституції Османської імперії	1 1832 р.
Б Молодотурецька революція	2 1876 р.
В Визнання незалежності Греції	3 1877 р.
Г Проголошення незалежності Румунії	4 1908 р.

- Покажіть на карті балканські країни, які звільнилися з-під турецького гніту в останній третині XIX – на початку XX ст.
- Як вирішувалося східне питання в останній третині XIX – на початку XX ст.?
- Порівняйте османську конституцію 1876 р. з російським маніфестом 17 жовтня 1905 р. Про створення яких органів у них йшлося, які права вони гарантували народу, які наслідки мало ухвалення цих документів?
- Чому національне питання було одним з найгостріших в Османській імперії як за часів правління султана, так і за доби молодотурків?
- Чи можна султана Абдул-Гаміда II вважати диктатором у сучасному розумінні цього слова? Свою відповідь аргументуйте, спираючись на факти з тексту параграфа.

§24 ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ. ДОБА МЕЙДЗІ В ЯПОНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Подумайте! Роздивіться малюнок початку XIX ст., на якому зображено торгівлю в порту Нагасакі за часів «самозакриття» Японії. Тільки Нідерландам один раз на рік дозволялося заходити в порт. В японській історії цей період називається *сакоку* – «країна в ланцюгах». Про що може свідчити така назва? Пригадайте, чому Китай та Японія перейшли до політики ізоляції від зовнішнього світу. Чому саме для Нідерландів було зроблено виняток? Поміркуйте, до чого могла призвести подібна політика в часи колоніального розподілу світу.

Японсько-нідерландська торгівля в порту Нагасакі.
Малюнок на шовку. Початок XIX ст.

1. «Відкриття» Японії. На початку XIX ст. Японія залишалася «закритою» від зовнішнього світу країною. Тут не відбувся промисловий переворот, натомість процвітав феодалізм. Влада перебувала в руках військових правителів – сьогунів із князівського роду Токугава, хоча формально зберігалася верховенство імператора.

Економічне становище було жалюгідним. На відміну від Європи тут не відбувався приріст населення, навпаки – найстрашніший в історії Японії неврожай 1830-х рр. забрав життя кількох мільйонів людей. Від злиднів потерпали як простолюд, так і самураї. Острівна Японія навіть не мала власного флоту. Разом з тим японці були досить освіченими людьми, а рівень грамотності у країні сягав 40 %.

Іноземцям, окрім частково голландців і китайців, заборонялося відвідувати країну, а японцям – залишати острови під страхом смертної кари. Провідні європейські держави, які в середині XIX ст. провадили активну колоніальну політику, мало цікавилися Японією. Більш привабливими для них були країни із численним населенням і багатими природними ресурсами, такі як Індія та Китай. Бідна на сировину, з порівняно нечисленним населенням, Японія не була «ласим шматком» для європейців.

Першими, хто під загрозою застосування сили примусив Японію до відкриття, були США. Відверта загроза війни змусила сьогунат

підписати договір, за яким Японія відкривала для американців порти Сімода та Хакодате й дозволяла заснувати американське консульство. Це сталося в 1854 р. Невдовзі подібні договори було підписано з Великою Британією, Францією та Голландією.

Поява американських кораблів біля берегів Японії в 1853 р.
Художник Т. Сьогецу. 1889 р.

Яким було становище в Японії під час періоду самоізоляції? Чому провідні європейські держави, які вели активну колоніальну політику, мало цікавилися Японією в середині XIX ст.? Як американцям удалося примусити Японію відкрити порти? Поміркуйте, чому для Японії середини XIX ст. питання відкриття портів було складним вибором між прагненням розвитку та страхом утрати незалежності. Яку позицію ви вважаєте виправданою?

2. Доба Мейдзі. Наплив у країну іноземців та слабкість сьогунату викликали загальне невдоволення в Японії. Патріотично налаштовані правителі більш розвинутих князівств на південному заході країни об'єдналися навколо 15-річного імператора *Муцухіто* (1867–1912).

У травні 1868 р. відбулася історична подія – було проголошено указ про реставрацію імператорської влади, скасування сьогунату Токугава та створення нового уряду. У країні спалахнула громадянська війна між прибічниками імператора й сьогуну. Армії повсталих князівств зайняли столицю клану Токугава – місто Едо, яке перейменували на Токіо і перенесли туди столицю Японії. Невдовзі спротив останніх прибічників сьогуну було придушено. Ці події увійшли в історію як *революція Мейдзі*.

Час правління імператора Муцухіто називають *добою Мейдзі* (епоха освіченого правління), для якої характерні курс на модернізацію та захист від іноземних зазіхань. Під гаслом

Імператор Муцухіто

«шанування імператора» навколо нього згуртувалася вся країна. Навіть державною релігією замість буддизму проголошено *синтоїзм* – стародавній культ богині Сонця, у якому обожнювався імператор.

Як відбувалося повалення влади сьогуна в Японії? Які зміни відбулися в політичному житті країни після відновлення влади імператора? Поміркуйте, яку роль у зміцненні держави почав відігравати імператор Муцухіто.

3. Реформи Мейдзі. Починаючи з 60-х років XIX ст., у Японії проведено низку реформ, що сприяло прискореній модернізації країни та ствердженню в ній капіталізму. Японська імперія відкривалася для навколишнього світу та виходила на арену світової політики.

Реформи Мейдзі

Ухвалення закону про скасування станових привілеїв, проголошення рівності всіх громадян перед законом.

Реформа адміністративно-територіального устрою. Скасування поділу на князівства, запровадження поділу на префектури.

Військова реформа. Запровадження загальної військової повинності; реформування армії за європейським зразком.

Судова реформа. Створення судів європейського типу.

Реформа освіти. Упровадження обов'язкового початкового навчання, сприяння утворенню середніх і вищих навчальних закладів. Уряд заохочував здобуття японцями освіти за кордоном.

Грошова реформа. Запровадження в обіг єдиної грошової одиниці – *єни*.

Аграрна реформа. Скасування власності князів і феодалів на землю, надання офіційного дозволу на купівлю-продаж землі. Власність на землю було визнано за тими, хто фактично нею розпоряджався. Селяни отримували дозвіл на вирощування будь-яких сільськогосподарських культур та ведення торгівлі.

Утім, високий податок на землю змушував незаможних селян відмовлятися від власності на ділянки, перетворюючись на орендарів, та сприяв виникненню заможних поміщиків.

У 1889 р. в Японії ухвалили конституцію – країна перетворювалася на конституційну монархію.

Імператор (верховний головнокомандувач; затверджував закони, призначав посадовців, підзвітних лише йому)

Парламент

Верхня палата
призначалася
імператором,
переважно
з числа знаті

Нижня палата
обирали виборці – чоловіки
віком від 25 років на основі
високого майнового цензу
(близько 1% населення)

Тасмна рада
дорадчий орган

Із конституції Японії 1889 р.

Ст. 1. Японською імперією керує на вічні часи імператорська династія.

Ст. 3. Особа імператора священна й недоторканна.

Ст. 4. Імператор – глава держави, він володіє верховною владою і здійснює її відповідно до положень цієї конституції.

Ст. 5. Імператор здійснює законодавчу владу спільно з парламентом імперії.

Ст. 10. Імператор визначає організацію різних галузей державного управління, призначає і звільняє всіх цивільних і військових посадовців і визначає їхнє жалування, якщо в цій конституції або в інших законах не передбачено винятків.

Ст. 13. Імператор оголошує війну, укладає мир і договори.

За доби Мейдзі в повсякденні японців з'явилось багато нового. Замість традиційного місячного календаря запроваджено європейський григоріанський. Зовнішній вигляд людей також набував нових рис: 1872 р. імператор та його наближені подали приклад, одягнувшись у європейські костюми. Важче було призвичаїтися до взуття, адже воно відрізнялося від традиційного японського.

Обов'язковою для чоловіків стала коротка стрижка замість довгого волосся, скрученого в пучок на маківці. Імператриця Мейдзі проголосила обов'язковість західного одягу при дворі, що започаткувало сміливі експерименти й появу гібридних стилів. Поширеними стали незвичні для японців м'ясні продукти, вживанню яких навіть приписували військові успіхи Заходу. Водночас японцям удалося зберегти та продовжити власні унікальні традиції.

Подробиці

Придворні дами шують західне вбрання.

Художник Т. Тіканобу. 1887 р.

Зіставте реформи доби Мейдзі з їхніми наслідками. Визначте, які з них найбільше вплинули на перетворення Японії на модерну державу. Як японцям вдалося, запозичивши європейський досвід, зберегти власні традиції?

Після реставрації Мейдзі японська влада прагнула зміцнити державу не лише завдяки реформам, а й через виховання громадян. Імператор, якого вважали нащадком богині Сонця Аматерасу, став символом єдності й духовної сили країни. Його образ поєднував стародавні традиції та нові уявлення про сучасну націю. Саме тоді офіційним символом держави став прапор із червоним колом «Сонця, що сходить» – знаком оновлення, непохитності й віри у майбутнє Японії. Державним прапор «Хіно мару» («сонячне коло») був проголошений 27 січня 1870 р. указом уряду Мейдзі. Так символи держави ставали важливим засобом виховання громадянської відданості та гордості за імператора і країну.

Прапор імператорської армії Японії (1870–1945)

Наприкінці XIX – на початку XX ст. народи Сходу почали усвідомлювати потребу у власному розвитку та боротьбі за політичну гідність. Поштовхом до цих процесів стало поширення ідей освіти, самоврядування й рівності, а також приклад реформ Мейдзі в Японії (1868).

«Пробудження» охопило широкий простір від Єгипту до Індії. У Персії (1905–1911) відбулася революція, під час якої народ вимагав конституції, прав і парламенту. Хоча змінам завадило втручання Російської імперії та Великої Британії, ідеї свободи вже неможливо було придушити. В Індії на початку XX ст. Індійський національний конгрес закликав бойкотувати англійські товари, підтримувати місцеве виробництво й освіту. У Єгипті освітні реформи та розповсюдження ідей мислителів, зокрема Ріфаа ат-Тахтаві, сприяли поширенню нових поглядів на суспільство, релігію й державу.

Так, попри залежність і суперечності, народи Азії почали усвідомлювати власну силу та право на самостійний розвиток. Цей процес отримав назву «пробудження Азії».

4. Економічне піднесення. Революція Мейдзі заклала підвалини для розвитку економіки, промисловості, підприємницької діяльності. В Японії ліквідували внутрішні мита, проголосили свободу торгівлі та запровадили єдину грошову систему.

Лише за перші двадцять років доби Мейдзі в Японії заснували 1300 нових промислових підприємств. Провідна роль у їх створенні належала державі, але чимало нових заводів і фабрик заснували *дзайбацу* – концерни, засновані й контрольовані багатими купецькими родинами, які виникли ще у феодальну епоху та мали тісні зв'язки з владою. У 80-х роках XIX ст. саме їм продали або передали в оренду утворені державою так звані зразкові підприємства: великі текстильні та сірникові фабрики, заводи з виготовлення скла, цементу. Це значно збільшило ефективність виробництва. До того ж чималі прибутки приносили торговельні операції та лихварство.

До кінця століття у Японії виникла залізнична мережа, телеграф, потужний арсенал і флот, прогресивна промисловість. Виникають могутні монополістичні об'єднання – концерни. Проте здебільшого, як і раніше, у промисловості країни переважали дрібні підприємства напівкустарного типу. За рівнем промислового виробництва Японія значно відставала від розвинутих країн Заходу.

Штаб-квартира дзайбацу «Міцубіші» в Токіо. 1909 р.

Яку роль у японській економіці відігравали дзайбацу? Які нові галузі економіки виникли в Японії на кінець XIX ст.? Поміркуйте, які чинники забезпечили швидке економічне піднесення країни після реформ Мейдзі.

5. Початок японської територіальної експансії. Реформи Мейдзі і швидке економічне зростання перетворили Японію на провідну державу Азії. Японія поступово позбулася залежності від європейських країн, уникла долі напівколонії, а наприкінці XIX ст. сама стала на шлях колоніальних загарбань.

Першими жертвами японської агресії стали Китай і Корея. Уже в 70-х рр. XIX ст. Японія змусила корейців підписати нерівноправні договори, а залучення китайських військ для придушення повстання в Кореї дало привід японцям оголосити війну й Цінській імперії. Війна 1894–1895 рр. завершилася поразкою Китаю. За мирним договором Японії було передано півострів Ляодун у Маньчжурії, острів Тайвань та острови Пенхуледао. Проте невдовзі, стривожені посиленням Японії, великі держави змусили японців відмовитися від Ляодуну, який Китай відразу передав у довгострокову оренду Росії.

Переможна Японія. Художник М. Тошиїде. 1894 р.

Унаслідок цих подій різко загострилися російсько-японські протиріччя. Обидві імперії однаково претендували на панування в Кореї та Південній Маньчжурії. Це й призвело до війни 1904–1905 рр., у якій Японія здобула перемогу, спираючись на фінансову й військово-технічну допомогу Англії. Укладена ще в 1902 р. англо-японська угода була спрямована не лише проти Росії, а в перспективі і проти США.

Перемога у війні з Росією дозволила Японії значно посилити свої позиції на Далекому Сході. У 1907 р. за посередництва Англії вона змусила Росію визнати сферою свого впливу Південну Маньчжурію і Корею. Невдовзі Японія загарбала Корею і перетворила її на свій протекторат. Тож уже на початку XX ст. Японія ствердилась як колоніальна держава, частково задовольнивши свої загарбницькі амбіції.

Які країни стали першими жертвами колоніальної політики Японії? За які території вели боротьбу Росія та Японія? Якими були наслідки війни 1904–1905 рр.? Поміркуйте, чому Японії вдалося уникнути долі колонії та перетворитися на колоніальну державу.

Україна і світ

У 1889 р. в Одесі було засноване Японське імператорське консульство – перше дипломатичне представництво Японії на території сучасної України. Мета його відкриття полягала у прагненні Японії налагодити торгівлю з південними портами Російської імперії та, що не менш важливо, вивчати економічне і політичне життя регіону. Консульство діяло як посередник між місцевими та японськими підприємцями та здійснювало захист своїх громадян. З ускладненням російсько-японських відносин (через зіткнення інтересів держав у Кореї та Китаї) консульство займалося збором інформації про мобілізаційні процеси на півдні Російської імперії, можливості її військово-морського флоту, шляхи сполучення Одеського порту тощо.

Дізнайтеся! У японському національному характері переплелися, здавалося б, протилежні риси: стійкість, мужність і терплячість, а поруч – уміння захоплюватися красою буденних речей, відданість і дисципліна. Дізнайтеся, які природні символи – рослини, явища чи предмети – найчастіше використовують у японській культурі для відображення цих рис. Подумайте, з якими образами природи ви могли б порівняти характер японців. Створіть невеликий символічний малюнок або емблему, яка, на вашу думку, могла б відображати характер японського народу. Підпишіть, які риси ви хотіли передати.

«Сенсація століття» – саме так на шпальтах провідних європейських газет, зокрема «Таймс» (Велика Британія), «Ле Фігаро» (Франція), «Берліне Тагеблат» (Німеччина), писали про російсько-японську війну 1904–1905 рр. Російсько-японське суперництво за вплив у Маньчжурії та Кореї завершилося переконливою перемогою Японії. Ця подія стала кульмінацією курсу реформ Мейдзі: модернізована армія, потужний флот і розвинута промисловість забезпечили країні статус провідної сили Східної Азії. Уперше в новітній історії азійська держава здобула перемогу над великою європейською імперією, що стало символом зміни світового балансу сил і викликало подив у Європі.

Що вам відомо про ці події і які наслідки вони мали для розстановки політичних сил у Європі? Напишіть невеликий допис для європейського

онлайн-видання у форматі історичної хроніки, присвячений завершенню російсько-японської війни, або стислий коментар, чому ця перемога стала символом піднесення Японії. Завершіть свій допис хештегом.

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) війна між Японією та Китаєм; б) підписання американо-японського договору про відкриття портів; в) війна між Японією та Росією; г) ухвалення конституції Японії.
2. Покажіть на карті території, які перейшли до Японії у результаті війн з Китаєм та Росією.
3. Яку роль у житті японців відігравав імператор?
4. Порівняйте реформи, проведені в Японії, з реформами в Російській імперії. Що було спільного в реформаторській політиці цих країн, а що їх відрізняло?
5. Чи можна вважати вибори до нижньої палати японського парламенту демократичними? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на умови виборчого права того часу.
6. Поясніть, які чинники допомогли Японії уникнути колоніальної залежності від європейських держав і перетворитися на самостійну імперію.

§25 СІНЬХАЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В КИТАЇ

Подумайте!

Про маньчжурську династію Цін китайське народне прислів'я каже, що вона «прийшла з ревом тигра, а зникла, як хвіст змії». Як ви вважаєте, що означає цей вислів? Спробуйте спрогнозувати долю династії, яка правила Китаєм майже 300 років. Які європейські династії мали схожу історичну долю?

1. Китай під владою маньчжурів. Із середини XVII ст. в Китайській імперії встановилося панування маньчжурської династії Цін. За кілька століть маньчжури так і не асимілювалися та всіляко підкреслювали власну зверхність над китайцями-ханьцями. Вони займали найвищі державні посади й формували окремі військові загони – «восьмизнаменні війська». Китайцям-ханьцям заборонялося носити зброю та обіймати ключові урядові посади, що посилювало відчуття нерівності та невдоволення серед більшості населення.

У XVIII ст. імперія Цін досягла найбільшої могутності: зміцнила владу у прикордонних землях і активно розвивала торгівлю. Китайські товари – шовк, фарфор і чай – високо цінували в Європі, проте надмірна централізація, корупція чиновників і швидке зростання населення поступово послабили державу.

На початок XIX ст. до складу імперії входили території не лише власне Китаю, а й Маньчжурії, Монголії, Тибету і Східного Туркестану. Населення країни до середини століття збільшилося до близько 400 млн людей, а це становило третину населення світу. Західні країни бачили в Китаї велетенський ринок збуту товарів і прагнули поширити на нього свій економічний вплив.

Драконовий прапор.
Прапор династії Цін
(кінець XIX –
початок XX ст.)

Європейські факторії в Кантоні.
Художник В. Деніелл. 1810 р.

До середини XIX ст. Китай, як і Японія, був закритою країною. Це стримувало розвиток його зовнішньої торгівлі. Європейці й американці прагнули «відкрити» країну для торгівлі та подальшого проникнення. «Ключем» до її відкриття став наркотик – опіум, який британці контрабандно ввозили сюди з підвладної їм Індії через єдиний відкритий порт Гуанчжоу (Кантон). Китайці охоче купували опіум, країну охопила справжня епідемія. Спроба китайського імператора заборонити ввезення цієї отрути спричинила жорстоку протидію британців. У двох опіумних війнах – проти Великої Британії (1839–1842), а потім проти Великої Британії і Франції (1856–1860) – Китай зазнав поразки. Він був змушений сплатити велику контрибуцію, відкрити для іноземців п'ять портів для торгівлі, передати британцям острів Сянган (Гонконг) і навіть дозволити відкриту торгівлю опіумом. Почалося перетворення Китаю на залежну від розвинутих держав країну.

Комісар Лін та знищення опіуму в Хумені 1839 р.
Невідомий художник. XIX ст.

У країні панували феодальні порядки, наявних земельних ділянок не вистачало, щоб прогодувати населення, чисельність якого зростала. Мільйони людей ставали жебраками. Свавільля та здирицтво чиновників провокували дедалі більшу соціальну напругу.

У той же час із 1870-х рр. у Китаї намітився певний промисловий прогрес. Держава інвестувала в будівництво арсеналів і флоту, підприємств і фабрик (вони могли також належати приватним особам чи іноземцям). Було прокладено першу залізницю. Шанхай та острів Гонконг, що належав британцям, стали гігантськими промисловими центрами.

Як політика маньчжурської влади впливала на становище китайців-ханьців у державі? У чому проявлялася могутність Китаю у XVIII ст. та які внутрішні проблеми ослабили державу? Чому європейці прагнули «відкрити» Китай? Які наслідки для країни мали опіумні війни? Опішіть зміни в соціальному та економічному житті Китаю у другій половині XIX ст.

Україна і світ

Страшним лихом для Китаю нового часу були епідемії холери. Значний внесок у боротьбу проти хвороби зробив виходець з українських теренів, лікар та сходознавець *Юзеф Войцеховський* (1793–1850). Він народився на Київщині, здобув освіту в Медико-хірургічній академії у Санкт-Петербурзі. У 1819–1831 рр. працював лікарем російської духовної місії в Пекіні, де вивчав китайську й маньчжурську мови, традиції та народну медицину. На знак вдячності за врятовані життя в 1829 р., ще за життя лікаря, китайці встановили в Пекіні йому пам'ятну дошку. 🇺🇦

2. Розподіл Китаю на сфери впливу. З 1890-х рр. Китай фактично був напівколонією європейців. До охочих заволодіти частиною країни долучилася Японія, у війні з якою Китай зазнав жакливої поразки. Розпочалася боротьба великих держав за розподіл Китаю на сфери впливу.

Переділ Китаю
європейськими
державами
і Японією.
Карикатура. 1898 р.

Російські офіцери в Маньчжурії.
1900 р.

Велика Британія	Район річки Янцзи
Франція	Області на півдні Китаю
Російська імперія	Маньчжурія
Німеччина	Провінція Шаньдун
Японія	Низка островів включно з Тайванем

У 1898 р. було здійснено спробу проведення реформ за японським зразком. Талановитий учений та політик *Кан Ювей* розробив укази про будівництво доріг і залізниць, відкриття університетів, заохочення сільського господарства, ремесел і наук, скорочення чиновництва. Армію було вирішено реформувати на європейський лад. Цей період в історії Китаю отримав назву «ста днів реформ» – рівно стільки реформаторам вдалося втримати владу. Після державного перевороту влада перейшла до рук імператриці Цісі, яка завдяки політичним хитрощам багато років залишалася регенткою за різних правителів.

Імператриця Цісі.
Художник Г. Вос. 1905 р.

У 1899 р. спалахнуло повстання під проводом таємного товариства Іхетуань – «загонів справедливості й миру». Його учасники володіли мистецтвом бою, який нагадував кулачний, за що згодом європейці прозвали їх «боксерами». Мета повстанців – боротьба проти іноземного втручання в економіку, внутрішню політику та релігійне життя країни. Виступами проти іноземців вирішила скористатися Цінська монархія. У 1900 р. імператриця Цісі оголосила західним державам війну, а урядові війська приєдналися до іхетуанів. Повстанці просувалися до найбільших міст Північного Китаю, з особливою жорстокістю знищуючи ненависних «заморських дияволів», їхні дипломатичні представництва, підприємства, концесії. У відповідь вісім великих держав – Англія, Франція, США, Росія, Німеччина, Італія, Австро-Угорщина та Японія – оголосили Китаю війну, розпочавши масовану інтервенцію у країну. Повстання іхетуанів придушили, а уряд Цісі був змушений укласти ганебний мир, сплативши переможцям величезну контрибуцію.

Які території стали сферами впливу великих держав у Китаї? У чому полягали головні реформи Кан Ювея? Яку роль відіграла імператриця Цісі в політичному житті країни? Яка подія визначила початок іноземної інтервенції в Китай? Визначте взаємозв'язок між поразкою Китаю у війні з Японією, «ста днями реформ», повстанням іхетуанів і посиленням іноземного впливу у країні.

3. Сінхайська революція. На початку XX ст. в Китаї активізувався напрям у національно-визвольному русі, пов'язаний з діяльністю революційного демократа *Сунь Ятсена*. У 1905 р. в Токіо він створив «Об'єднану революційну лігу Китаю» і сформулював свої знамениті «три народні принципи».

Націоналізм розглядався як вимога повалення маньчжурської династії та відновлення виключно китайського правління.

Принцип *народовладдя* трактувався як установа республіки.

Принцип *народного добробуту* передбачав як створення індустріальної економіки, так і зрівняння прав на землю, її поступову націоналізацію.

У 1907 р. «Об'єднана революційна ліга Китаю» організувала низку виступів проти влади, які закінчилися провалом. Сунь Ятсен змушений був покинути країну.

Небезпека революції та вимоги ліберальної опозиції спонукали імператрицю Цзі погодитися на встановлення конституційного правління і проведення невідкладних реформ. Проте після її смерті в 1908 р. реформи призупинили. На престол звели дворічного імператора Пу І, а при владі знову опинилися реакціонери й консерватори.

Тим часом у Китаї наростала національно-визвольна боротьба. У жовтні 1911 р. на півдні Китаю розпочалося повстання в армії. До грудня практично весь південь країни відокремився від півночі, і повсталі вимагали повністю покінчити із залежністю від Пекіна та Цінської монархії. На батьківщину з еміграції повернувся Сунь Ятсен.

29 грудня 1911 р. делегати провінцій, які зібралися в Нанкіні на конференцію, проголосили утворення *Китайської республіки*. Сунь Ятсена обрали її тимчасовим президентом. Прагнучи придушити революцію, цінський уряд закликав до влади генерала Юань Шикая. Проте, ставши головнокомандувачем, а згодом і прем'єр-міністром, генерал швидко перетворився на повновладного диктатора Північного Китаю. 12 лютого 1912 р. було опубліковано акт про зречення маньчжурської династії. Сунь Ятсен, який не відчував підтримки національної буржуазії, також оголосив про свою відставку на користь прем'єра.

Національні збори в Нанкіні обрали Юань Шикая президентом республіки. У березні 1912 р. вони ухвалили тимчасову конституцію Китайської республіки, яку підготував ще Сунь Ятсен. Китай пережив бурхливий рік, що за місячним календарем називався «сінхай». Тому події в Китаї 1911–1912 рр. увійшли в історію як *Сінхайська революція*.

Водночас, здобувши президентські повноваження, Юань Шикай розпочав відвертий наступ на революційні здобутки.

На противагу йому в 1912 р. Сунь Ятсен створив Народну партію – *Гоміньдан*, а сім південних провінцій, де її позиції були міцні, оголосили про відокремлення від Пекіна.

Сунь Ятсен.
1922 р.

Юань Шикай.
1912 р.

Між Півднем і Північчю Китаю почалася громадянська війна, яка, однак, завершилася поразкою демократів. У 1913 р. Гоміньдан було оголошено поза законом, а Сунь Ятсен знову був змушений емігрувати. Лише смерть Юань Шикая в 1916 р. запобігла реставрації монархії та сприяла збереженню республіки. Проте Китай так і залишився відсталою, залежною від іноземців країною.

Поясніть зміст «трьох народних принципів» Сунь Ятсена. З'ясуйте, як саме події, пов'язані з реформами імператриці Цісі, призвели до Сінхайської революції. Яких результатів вона досягла? Схарактеризуйте Сунь Ятсена за допомогою трьох дієслів, що найточніше описують його діяльність, та одного означення, яке відображає його особистість.

Дізнайтеся!

У Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, що в Києві, зберігається найбільша в Україні мистецька колекція Сходу. Серед експонатів – порцеляна доби Цін, шовкові тканини, лаковані вироби, сувої живопису. Ці речі демонструють високий рівень культури, яку не раз руйнували війни і повстання.

Дослідіть, як ці речі потрапили до України і що це свідчить про взаємозв'язки між Сходом і Європою у XIX ст. Чому збереження таких предметів, як китайська порцеляна чи шовк із колекції Ханенків, важливе не лише для української, а й для світової культури?

Під час повстання іхетуанів у Китаї 1900 р. Російська імперія ввела війська до Маньчжурії. Серед солдатів і офіцерів цих частин було чимало вихідців з українських губерній. Вони брали участь у боях під Харбіном і Тяньцзіном, згодом допомагали зайняти Порт-Артур, а після завершення походу частину з них залишили для будівництва Китайсько-Східної залізниці. Так українці стали свідками й учасниками імперських війн, що змінювали долю Китаю.

Уявіть, що один із таких солдатів або лікарів веде щоденник. Напишіть 3–4 речення від його імені: що його вразило в далекій Маньчжурії; як він сприймає участь у «чужій» війні; відчуває себе частиною імперії чи людиною з України.

1. Зіставте події і дати.

А Початок Сінхайської революції	1 1899 р.
Б Проголошення конституції Китайської республіки	2 1905 р.
В Початок повстання іхетуанів	3 1911 р.
Г Проголошення «трьох народних принципів»	4 1912 р.

2. Покажіть на карті території, які належали до Цінської імперії в середині XIX ст.

3. Які причини зумовили перетворення Китаю на напівколонію великих держав?

4. Порівняйте зміст і результати реформ у Китаї під час «ста днів реформ» і реформ у Японії періоду Мейдзі. Який висновок можна зробити щодо чинників успіху модернізації?

5. Обговоріть роль імператриці Цісі в історії Китаю. Які риси повинна була мати така непересічна постать?

6. Проаналізуйте повстання іхетуанів. Поміркуйте: їхні вчинки можуть бути виправданими як прояв боротьби за незалежність чи мають бути засуджені?

§26 УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ»

ЗНАЄМО І РОЗУМІЄМО

1. Мислимо просторово. Пригадайте, які держави визначали розвиток світу у другій половині ХІХ ст. Визначте, які із них були індустріальними імперіями, які – аграрними монархіями, що реформувалися, а які – країнами модернізаційного прориву. Чому саме індустріальні імперії стали «центром світу», а інші країни – його «периферією»? Запишіть висновок за алгоритмом: *У центрі світу наприкінці ХІХ ст. опинилися... тому що...*

2. Мислимо хронологічно. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у світі відбувалися глибокі суспільні перетворення. Пригадайте події, які відображали оновлення життя в різних країнах: у Російській імперії, Австро-Угорщині, Османській імперії, Японії та Китаї. Визначте, у яких випадках зміни відбувалися поступово, а де супроводжувалися гострими суспільними потрясіннями. Поміркуйте, що поєднувало ці процеси, попри відмінність шляхів. Зробіть висновок, чому і реформи, і революції стали провідними рушіями змін епохи.

3. Мислимо системно. Роздивіться таблицю. Порівняйте наведені приклади. Визначте, які риси розвитку були спільними, а які – відмінними.

Пригадайте, які політичні чинники забезпечили успіх індустріалізації в цих країнах. Зробіть висновок, яка модель індустріального розвитку стала взірцем для інших держав на початку ХХ ст.

Країна	Особливості розвитку
Велика Британія	Розвинута промисловість, колоніальні ресурси, лідер світової торгівлі.
Німецька імперія	Швидкий промисловий ривок після об'єднання, провідна роль важкої промисловості.
США	Стрімке зростання промисловості після громадянської війни, масове виробництво і транспорт.

ДУМАЄМО ТА АНАЛІЗУЄМО

4. Мислимо критично. Проаналізуйте два образи правителів доби модернізації – імператора Франца-Йосифа І (Австро-Угорщина) та імператора Муцухіто (Японія). Поміркуйте, що вони уособлювали у своїх державах; якими методами намагалися зберегти або зміцнити державу; як їхня політика вплинула на народи імперії / країни. Діяльність кого з лідерів більше сприяла оновленню суспільства, а кого – його консервації?

5. Просектуємо. Франко-пруська війна 1870–1871 рр. змінила політичну карту Європи. Уявіть, що вам потрібно передати ставлення до цієї війни з погляду різних країн. Пригадайте, хто були головні суперники Франції та Пруссії, які держави підтримували ту чи ту сторону та які наслідки мала війна для Європи. Використайте метод «Діамант думок»: розташуйте подані поняття у формі діаманта – від найважливішого (вгорі) до найменш значущого (внизу). Поруч запишіть пояснення або кілька слів, що відображають ставлення чи роль кожної країни.

Поняття для роботи: Німеччина, Франція, Пруссія, Італія, Австро-Угорщина, Росія, об'єднання Німеччини, падіння Другої імперії, зміна балансу сил у Європі.

Поясніть, чому саме цей елемент ви вважаєте найважливішим. Які з наслідків війни стали вирішальними для Європи? Що показує ваш «діамант думок» про характер цієї війни – об'єднувальний чи руйнівний?

ДІЄМО І ВЗАЄМОДІЄМО

6. Мислимо творчо. Створіть плакат або візуальну мапу під назвою «Світ на порозі XX століття». Передбачте три сектори, що відображають головні напрями змін:

- 1) технології та промисловість (нові винаходи, розвиток фабрик, транспорту, зв'язку);
- 2) соціальні зміни (робітничі рухи, міграція, поширення освіти, нові професії);
- 3) ідеї свободи й національного пробудження (приклади з Європи та Азії, що відображали прагнення до рівності й самовизначення).

У центрі розмістіть запитання: «Що об'єднувало людство перед початком XX століття?». Поясніть, які процеси ви вважаєте спільними для більшості країн.

7. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/wrDVPg1k> або кодом, виконайте контрольні тести до теми «Модернізація країн Європи та Америки в останній третині XIX – на початку XX ст.».

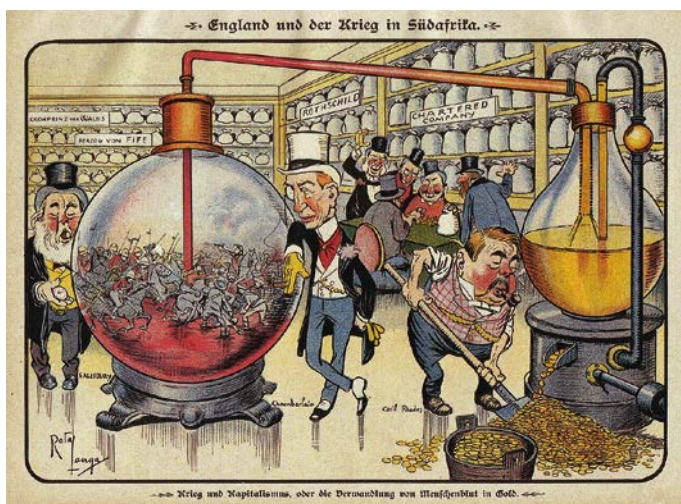
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

§27 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НАПРИКІНЦІ XIX ст.

Подумайте!

Роздивіться карикатуру «Війна і капіталізм» (Німеччина, 1899 р.). На ній зображено зв'язок між війною та економічними інтересами великих держав. Поміркуйте, яку політичну ситуацію утілює художник. Яке ставлення він виявив до колоніальної політики європейських країн? Чому колоніальні конфлікти називали війнами за ринки? Як ця тема пов'язана із зовнішньою політикою провідних держав наприкінці XIX ст.?

Війна і капіталізм. Німецька карикатура на англо-бурську війну. 1899 р.

1. Утворення Троїстого союзу. Після об'єднання Італії та Німеччини на початку 1870-х рр. на політичній карті з'явилися дві нові великі держави, що стрімко розвивалися і впливали на баланс сил у Європі. Перемога Німеччини над Францією у франко-пруській війні та приєднання важливих і багатих регіонів Ельзасу і Лотарингії поглиблювали протиріччя між державами, сприяли поширенню серед французів реваншистських настроїв.

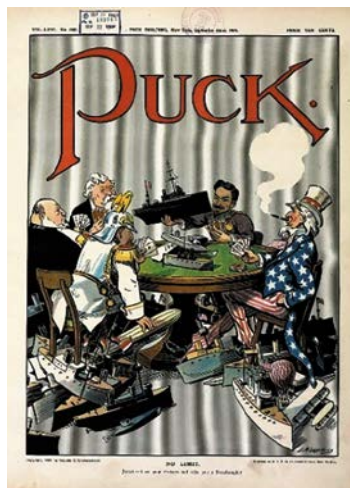
Німецька імперія збільшувала свою економічну, промислову та військову міць, розпочала політику колоніальних загарбань. Це неминуче вело до конфлікту великих країн, де на боці Франції і Великої Британії стояла Російська імперія. Їхні інтереси в різних точках світу перетиналися з німецькими.

За таких умов провідні країни розпочали *мілітаризацію* та пошук потенційних прибічників для створення військово-політичних союзів.

Словник

Мілітаризація – політика нарощування державою своєї військової могутності.

Військово-політичний союз (блок) – об'єднання кількох держав для досягнення спільних цілей, зокрема військовими засобами.

Гонка
військово-морських
озброєнь.
Карикатура. 1909 р.

Відкинувши колишні протиріччя, у 1879 р. Німеччина уклала союз із Австро-Угорщиною. За секретним договором країни зобов'язувалися допомогти одна одній у разі нападу Росії на одну з них. Якщо ж під час воєнного конфлікту між Німеччиною і Францією Росія стала б допомагати Франції, Німеччина здобула б австрійську підтримку і війна набула б європейського масштабу.

Використавши італо-французьке колоніальне суперництво, Бісмарку вдалося залучити до коаліції Італію. Німеччина, Австро-Угорщина та Італія уклали секретний союзний договір про взаємодопомогу у війні проти Франції. Він передбачав спільний виступ союзників у разі нападу на одного з них двох або більше будь-яких європейських країн. Так у **1882 р.** виник *Троїстий союз* – військово-політичний блок, який започаткував розкол Європи на ворогуючі угруповання. Спритно граючи на суперечностях європейських держав, Троїстому союзу невдовзі вдалося залучити на свій бік Румунію та Іспанію.

З якими причинами була пов'язана зміна балансу сил у Європі наприкінці XIX – на початку XX ст.? Чому саме в цей період розпочалася мілітаризація провідних країн континенту? Як і з якою метою було укладено Троїстий союз? Проаналізуйте, як створення Троїстого союзу відображало цілі та засоби зовнішньої політики Німеччини.

Україна і світ

Яскравою ознакою мілітаризації наприкінці XIX ст. став стрімкий розвиток військової промисловості та технічних інновацій, покликаних забезпечити армію новітньою технікою. У цей час відкриття, створені задля поступу науки й виробництва, нерідко ставали частиною воєнного суперництва між державами. Так сталося з розробкою українця *Миколи Бенардоса* (1842–1905), уродженця Херсонщини, який винайшов спосіб дугового електрозварювання

металів. Після публічних демонстрацій у Парижі (1881) та патентування винаходу в Петербурзі (1882) його технологія привернула увагу інженерів у провідних країнах Європи. Вона давала змогу зміцнювати металеві конструкції, економити метал і згодом стала основою для нових технологій у суднобудуванні та військовій промисловості. Винахід Бенардоса став частиною науково-технічного прогресу, що живив гонку озброєнь, а його життєвий шлях засвідчив внесок українців у світову історію. 🇺🇦

2. Утворення Антанти. Тривалі перемовини французів та росіян закінчилися укладанням в 1893 р. міждержавного союзу. Велика Британія традиційно дотримувалася політики «блискучої ізоляції», уміло граючи на протиріччях інших. Інтереси Великої Британії та Росії перетиналися на Балканах, а Франція була традиційним недругом британців, з яким велися запеклі війни ще з часів середньовіччя. Тепер між ними йшла боротьба за колоніальні володіння по всьому світу. У свою чергу Франція була найбільшим кредитором Російської імперії.

Однак потенційна загроза для Великої Британії від Німецької імперії переважувала французьку. Дуже швидко німцям вдалося розбудувати власний військово-морський флот та відібрати у Великої Британії звання як «майстерні світу», так і «володарки морів». Німці посилювали проникнення на світові ринки, зазіхали на володіння в Африці, Океанії, на Далекому Сході. Значно посилилися їхні позиції в Туреччині. Утворення Троїстого союзу прискорило зближення решти великих держав – Франції, Великої Британії і Росії.

У 1904 р., після врегулювання взаємних колоніальних претензій в Африці, Англія уклала військово-політичну угоду з Францією, що дістала назву «Антанта» (від франц. – *сердечна згода*). У 1907 р. Антанта стала потрійною: Росія підписала з Англією конвенцію про поділ сфер впливу в Ірані, Афганістані й Тибеті та приєдналася до англо-французького союзу. Тож у результаті угод 1904–1907 рр. остаточно сформувався військово-політичний блок трьох держав – *Антанта*, який протистояв країнам Троїстого союзу.

Французький та британський школярі тиснуть руки. 1912 р.

Російський плакат «Згода» – алегорія на країни Антанти. 1914 р.

3 конвенції між Росією та Англією у справах Персії, Афганістану і Тибету, укладеної в Санкт-Петербурзі 1907 р.

I. Велика Британія зобов'язується не домагатися для самої себе і не підтримувати на користь британських підданих, так само і на користь підданих третіх держав, будь-яких концесій політичного або торгового характеру... по той бік лінії, що йде від Касрі-Шіріна через Ісфаган, Іезд, Хакк і закінчується в точці на перському кордоні при перетині кордонів російського і афганського, і не чинити опору, ні безпосередньо, ні опосередковано, вимогам подібних концесій у цій області, які підтримуються російським урядом...

II. Росія зі свого боку зобов'язується не домагатися для самої себе і не підтримувати на користь російських підданих, так само як і на користь підданих третіх держав, яких-небудь концесій політичного або торгового характеру... по той бік лінії, що йде від афганського кордону через Газік, Бірджанд, Керман і закінчується в Бендер-Аббасі, і не чинити опору, ні безпосередньо, ні опосередковано, вимогам подібних концесій у цій області, які підтримуються британським урядом...

Які протиріччя існували між Великою Британією, Францією та Росією наприкінці XIX ст.? Що сприяло їх подоланню на початку XX ст.? Які території було визначено сферами впливу за англо-російською конвенцією 1907 р.? Якби ви мали можливість підтримати одну зі сторін у боротьбі за вплив у Європі, кого б ви обрали – країни Троїстого союзу чи їхніх суперників – і чому? Які цінності або політичні ідеї могли б вплинути на ваш вибір?

3. Початок боротьби за колоніальний переділ світу. В останні роки XIX ст. на карті світу залишалося дедалі менше регіонів, які не були б колонізовані великими європейськими країнами. Так, наприклад, понад 90 % Африканського континенту фактично належало найбільшим колоніальним державам: Великій Британії, Франції, Німеччині, Бельгії, Італії, Португалії, Іспанії. Колонії були джерелом не лише дешевої сировини, а й тисяч солдатів для участі в потенційних війнах.

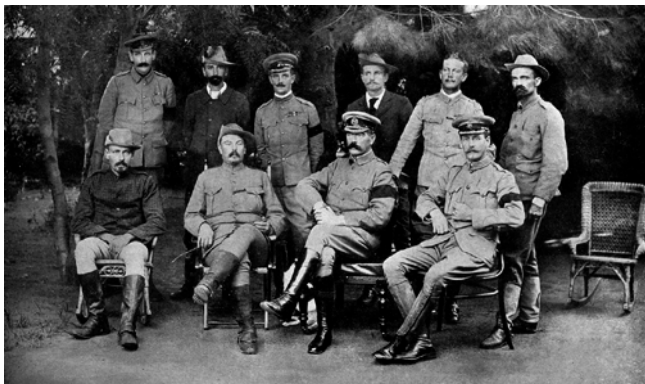
Подальший розвиток економіки провідних держав та збагачення їхніх еліт залежали від того, чи вдасться знайти нові ринки збуту та чи принесуть прибутки капіталовкладення в колонії. Завдяки новим технологіям виготовити вдавалося вже більше товарів, ніж їх могли купити. Дедалі частішали кризи перевиробництва. За таких умов загострилася боротьба як за вільні території, так і за ті, які вже були чиймись колоніями. Ті держави, які вважали себе обділеними за результатами колоніального розподілу світу, почали боротьбу за його переділ.

Одним із перших конфліктів за переділ колоніального світу вважають *іспано-американську війну* 1898 р., у якій США захопили майже всі іспанські володіння на Карибах, «викупили» права на Філіппіни, здобули право тримати війська і споруджувати військові бази на Кубі.

Черговою війною за переділ світу стала *англо-бурська війна*, розв'язана Великою Британією. Ще в 70-х роках XIX ст. британці здійснили невдалу спробу захопити багаті на золото й алмази території республік Трансвааль та Оранжева у Південній Африці, населені бурами – нащадками голландських колонізаторів.

Бурські ополченці.
1900 р.

Мирні переговори про завершення війни.
1902 р.

У 1899 р. британці вирішили взяти реванш. Бури чинили запеклий опір, що змусило Британію направити на Південь Африки 250-тисячну армію. Бури заручилися підтримкою Німеччини та інших суперників Британської імперії, їм симпатизувала громадська думка багатьох країн світу. Але сили були надто нерівними. У 1902 р. війна закінчилася поразкою бурів. Оранжева республіка і Трансвааль стали британськими володіннями. Згодом на їхній основі було створено домініон – *Південно-Африканський Союз* (пізніше Південно-Африканська Республіка).

Словник

Домініон – колонія, яка здобула право на самоуправління у складі Британської імперії та визнавала своїм главою англійського короля чи королеву.

Під час англо-бурської війни (1899–1902) британська армія вперше створила мережу концентраційних таборів, куди примусово відправляли жінок, дітей і африканців. Умови були жахливі – голод, хвороби, антисанітарія. За різними підрахунками, загинуло понад 26 тис. бурів і близько 14 тис. африканців. Термін «концентраційний табір» (від лат. *concentrare* – *збирати в одному місці*) британці ввели в 1900 р. для позначення місць примусового утримання. Європейська громадськість дізналася про ці події завдяки журналістці Емілі Гобхаус, яка першою повідомила правду про табори. Її звіт викликав хвилю обурення й пацифістських протестів у Великій Британії та Франції. Цей трагічний досвід став поштовхом до обговорення на міжнародному рівні прав цивільного населення під час війн і вплинув на підготовку Гаазьких конвенцій 1907 р.

Табір для інтернованих
у Блумфонтейні

Мешканці табору для інтернованих
у роки англо-бурської війни

Чому на початку XX ст. посилилася боротьба за переділ світу? Які економічні та політичні причини це зумовили? Які наслідки для Південної Африки мала англо-бурська війна? Як вона вплинула на міжнародні відносини? Чому колоніальні війни отримали широку підтримку серед урядів, але викликали протест у частини громадськості?

На межі XIX–XX ст. держави усвідомили, що збільшення озброєння та колоніальні конфлікти ведуть людство до великої війни. З ініціативи російського імператора Миколи II у 1899 р. у місті Гаага (Нідерланди) відбулася конференція, у якій узяли участь 26 держав. Її головною метою було визначити правила ведення війн і навчитися вирішувати міжнародні суперечки мирним шляхом. У 1907 р. держави зустрілися на другій Гаазькій конференції. Там ухвалили Конвенцію (IV) про закони та звичаї сухопутної війни, яка закріпила заборону жорстокого поводження з пораненими й військовополоненими, захист цивільного населення, вимогу гуманного ставлення до мирних жителів на окупованих територіях. Пізніше ці норми стали основою Женевських конвенцій про захист жертв війни та заклали підвалини сучасного міжнародного гуманітарного права.

Дізнайтеся!

Одночасно з мілітаристськими настроями в суспільстві лунали заклики до миру та взаєморозуміння. Альфред Нобель, винахідник динаміту, заповів свої статки на створення щорічних премій тим, хто приніс людству найбільшу користь. Серед них – Нобелівська премія миру, яку в 1905 р. здобула австрійська письменниця Берта фон Зутнер, авторка роману «Геть зброю!».

Поясніть, чому діяльність Альфреда Нобеля і Берти фон Зутнер можна вважати проявом громадянської відповідальності. Уявіть, що ви входите до журі Нобелівської премії миру. Кого б ви номінували сьогодні й за які вчинки? Обговоріть у класі, чому в умовах мілітаризму важливо підтримувати ідеї миру й гуманізму.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. більшість європейських монархів були пов'язані родинними зв'язками. Король Великої Британії Едуард VII, німецький кайзер Вільгельм II та російський імператор Микола II – онуки або правнуки королеви Вікторії, яку називали «бабусею Європи». Династичні шлюби мали зміцнювати мир між державами, проте реальні інтереси пере-

Берта фон Зутнер.
1906 р.

важили родинні зв'язки. Кожна імперія прагнула утвердити свій вплив у світі, і навіть споріднені монархи дедалі частіше сприймали одне одного як суперників, а не союзників. Уявіть, що відбулася зустріч трьох монархів – Едуарда VII, Вільгельма II та Миколи II. Напишіть короткий діалог, у якому вони обговорюють проблеми Європи. Поміркуйте, що кожен із них вважав головним засобом зміцнення своєї держави. Чому родинні зв'язки вже не могли зупинити політичного суперництва? Який аргумент міг би переконати їх співпрацювати, а не змагатися?

1. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) іспано-американська війна; б) створення Троїстого союзу; в) підписання між Росією та Англією конвенції про поділ сфер впливу в Ірані, Афганістані й Тибеті; г) завершення англо-бурської війни.
2. Покажіть на карті країни, які входили до Троїстого союзу та Антанти. Поміркуйте, як географічне положення кожного блоку могло вплинути на їхню зовнішню політику.
3. Поясніть, які соціальні верстви європейських держав підтримували колоніальну політику і чому. Чи існували групи, які виступали проти колоніальних війн?
4. Проаналізуйте конвенцію, підписану Англією та Росією у 1907 р. Чому цей документ вважають проявом імперської політики?
5. Політика мілітаризації готувала європейські народи до війни. Які права громадян при цьому порушувалися? Наведіть приклади.
6. Обговоріть у загальному колі, чому Велика Британія відмовилася від політики «блискучої ізоляції». Які переваги та ризики принесло їй приєднання до Антанти?

§28 МІЖНАРОДНІ КРИЗИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Подумайте!

На зламі XIX–XX ст. Європа залишалася континентом, де старі імперії ще тримали в підпорядкуванні народи, які прагнули незалежності. Балкани – місце, де перетиналися інтереси великих держав, ставали ареною кривавих конфліктів. На картині сербського художника Уроша Предича «Біженці з Герцеговини» (1889) зображено звичайних людей, яких війна змусила залишити рідний дім. Як регіональні суперечки поступово переростали в міжнародні кризи початку XX ст.? Як художник зобразив наслідки воєнних дій для пересічних людей? Чому саме Балкани стали осередком постійної напруги між європейськими державами?

Біженці з Герцеговини.
Художник У. Предич.
1889 р.

1. Колоніальні кризи в Африці. Усі країни Європи готувалися до війни. У Франції були популярними ідеї реваншизму, повернення Ельзасу й Лотарингії. У Російській імперії посилювалася ідея слов'янської єдності. Німеччина відверто взяла курс на європейське та світове панування. Велика Британія прагнула залишатися «імперією, над якою ніколи не заходить Сонце».

Великій війні передувала низка локальних конфліктів. Іноді їх вдавалося вирішити мирно, однак у деяких регіонах, де на початок ХХ ст. перетиналися інтереси різних країн, протистояння набувало особливої гостроти.

Першою із таких криз стала *Фашодська*, у Південному Судані, у 1898 р. Завершилася вона угодою про розподіл сфер впливу в Африці між Великою Британією і Францією, і саме після цього інциденту намітилося зближення між двома державами. Іншими масштабними конфліктами за переділ світу стали іспано-американська та російсько-японська війни, про які вам уже відомо.

На початку ХХ ст. однією з небагатьох африканських країн, що зберігали хоча б формальну незалежність, залишалося Марокко, яке вже давно було визнано сферою інтересів Франції. У 1905 р. до Марокканського узбережжя, у місто Танжер, прибув німецький імператор Вільгельм II, заявивши про підтримку Німеччиною місцевого населення й султана у протистоянні з французами. *Перша марокканська (Танжерська) криза 1905–1906 рр.* ледве не призвела до європейської війни, але конфлікт урегулювали дипломатично. Скликана в Альхесірасі (Іспанія) міжнародна конференція в січні 1906 р., у супереч сподіванням німців, формально вирішила визнати незалежність Марокко. Проте Франція та Іспанія отримали можливість розділити країну на сфери впливу.

У 1911 р., скориставшись заворушеннями в марокканській столиці, Франція ввела до неї війська. Німецький уряд надіслав у порт Агадір канонерський човен «Пантера», а згодом і легкий крейсер, спровокувавши *Другу марокканську (Агадірську) кризу*. Рішуча заява англійського уряду про готовність воювати на боці Франції змусила Німеччину відступити й визнати французький протекторат над більшою частиною Марокко.

Вільгельм II під час своєї поїздки до Танжера

Конференція в Альхесірасі.
1906 р.

Італійська листівка,
присвячена війні.
1911 р.

Обділеною колоніальними володіннями виявилася Італія, що вона й вирішила виправити, розпочавши бойові дії проти Османської імперії. За результатами *італо-турецької війни 1911–1912 рр.* Італія заволоділа Лівією та низкою островів у Егейському морі.

Чому колоніальна політика європейських держав наприкінці XIX – на початку XX ст. призвела до міжнародних криз? Як розгорталися події під час Першої та Другої марокканських криз? Які держави в них зіткнулися і чому? Яке значення для європейського балансу сил мала італо-турецька війна 1911–1912 рр.?

Під час італо-турецької війни вперше здійснено атаку з повітря. 1 листопада 1911 р. італійський пілот скинув бомбу на османський загін у Лівії. Для Європи це стало символом технічного прогресу, але водночас – початком моральної кризи. Під гаслами «цивілізаторської місії» європейські держави виправдовували колоніальне насильство і зневажали право інших народів на свободу. Національна гордість перетворювалася на зверхність, а прагнення «нести прогрес» – на байдужість до страждань. Перше бомбардування стало не лише технічною новацією, а й попередженням: якщо розвиток іде всупереч людяності, він веде не до прогресу, а до війни.

2. Балканські війни. Балканський півострів називали «пороховою діжкою Європи», і дедалі частіше лунала думка, що велика війна почнеться саме тут. Країни, які вибороли незалежність від Османської імперії, вирізнялися низьким економічним розвитком, етнічною строкатістю та водночас радикальним націоналізмом. Передові країни Європи претендували на винятковий вплив у цих країнах, а також на контроль над чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли.

У 1908 р. Австро-Угорщина заявила про анексію Боснії і Герцеговини, які окупувала ще 30 років тому. Після зриву таємних переговорів з австрійцями Росія виступила рішуче проти анексії. Росіяни традиційно підтримували православну Сербію, яка теж мала плани

Відновлення східного питання. Карикатура. Початок XX ст.

Балканський союз. Листівка. 1912 р.

на спірні території, населені сербами-мусульманами (босняками). У *Боснійській кризі* 1908–1909 рр. Австро-Угорщину підтримав кайзер Німеччини, пообіцявши виступити на її боці в разі війни, яку на той момент вдалося відвернути.

У 1912 р. за сприяння російської дипломатії виник *Балканський союз*, до якого увійшли Болгарія, Сербія, Греція та Чорногорія, спрямований проти Туреччини. Росія планувала використати цей союз проти Австро-Угорщини, яка будувала залізницю від Відня до Салонік у Греції, прокладаючи собі шлях до Егейського моря. Натомість союзники розпочали *Першу балканську війну* (1912–1913) проти османів, маючи намір повністю звільнити від них територію Балкан.

У травні 1913 р. турки були змушені підписати мирний договір. Туреччину позбавили всіх європейських володінь, за винятком

Турецькі військові під час Першої балканської війни. 1912 р.

Сербські солдати з радіотелеграфом під час Другої балканської війни. 1913 р.

Стамбула та прилеглих територій; Албанія здобула незалежність. Але Сербія не дістала бажаного виходу до моря, а між колишніми союзниками виникли суперечності через поділ території Македонії.

Друга балканська війна (1913) розпочалася вже через місяць після завершення Першої. У результаті провальної російської дипломатії болгари напали на сербів, але ті вистояли, і невдовзі сербські та грецькі війська перейшли в контрнаступ. У конфлікт втрутилися Румунія, що завдала удару Болгарії з півночі, та Туреччина, яка прагнула повернути втрачені раніше володіння. Наприкінці липня 1913 р. Болгарія капітулювала, втративши території, та остаточно відвернулася від Російської імперії.

Після балканських війн 1912–1913 рр. держави регіону переглянули свої кордони. Бухарестський мирний договір (10 серпня 1913 р.) закріпив новий поділ Балкан: Македонію розділили Сербія та Греція, Греція отримала також острів Крит, Румунія – частину болгарської Добруджі, а Болгарія втратила Адріанополь (Едірне) на користь Османської імперії. Цей договір став фіналом балканських війн і визначив політичний баланс сил у Південно-Східній Європі напередодні Першої світової війни.

Чому Балкани називали «пороховою діжкою Європи»? Які суперечності спричинили напруження в цьому регіоні? Яку роль відіграли великі держави в розв'язанні та перебігу балканських війн? Як наслідки балканських війн вплинули на розстановку сил у Європі на початку XX ст.?

3. Місце України в геополітичних стратегіях провідних держав. Політичні, економічні та військові суперечності між двома протилежними блоками держав рано чи пізно мали закінчитися війною. Території Західної і Центральної України, поділені між двома ворогуючими імперіями (Російською та Австро-Угорською), мали стати одним з основних театрів воєнних дій у східній частині Європи.

Кожна з провідних європейських держав, готуючись до війни, мала власні геополітичні інтереси та плани щодо українських земель.

Російська імперія	Прагнула приєднати Північну Буковину, Галичину, Закарпаття, об'єднавши під своєю владою всі українські землі. Свої наміри Росія приховувала за гаслами «захисту слов'янства і православ'я».
Австро-Угорщина	Прагнула приєднати Волинь і Поділля.
Німеччина	Прагнула окупувати промислові регіони та родючі землі України, крім територій, що мали відійти до союзниці – Австро-Угорщини. Українські землі мали стати своєрідною колонією для постачання продовольства та іншої стратегічно необхідної сировини. Південь України міг стати плацдармом для наступу на Османську імперію і ворожі балканські країни. Розглядали варіанти як включення українських земель до складу імперії, так і надання незалежності, що зробило б їх буферною зоною від Росії.

Геополітика – наука, яка розглядає вплив географічних чинників на внутрішню й особливо зовнішню політику держав і націй.

Традиційно на окремі українські регіони в разі майбутнього «перекроювання» Європи розраховували Румунія та Польща (остання навіть не мала на той час власної державності).

Натомість Англія і Франція як союзниці Росії не претендували на українські території, але сподівалися посісти впливові позиції на Півдні і в Криму, розглядаючи їх як важливі військові плацдарми.

Україна і світ

На початку XX ст. українське питання посідало помітне місце в європейській політиці. Під цим поняттям розуміли прагнення українського народу до національної єдності та державного самовизначення, а також інтереси великих імперій щодо українських територій. Поділені між Російською та Австро-Угорською імперіями, українські землі залишалися об'єктом геополітичних розрахунків. У європейських дипломатичних колах українське питання розглядали не лише як внутрішню проблему цих імперій, а як важливий чинник рівноваги сил у Східній Європі. Саме тому українські землі дедалі частіше ставали об'єктом уваги міжнародної політики напередодні Першої світової війни. 🇺🇦

Чому українські землі на початку XX ст. мали важливе стратегічне значення для європейських держав? Які геополітичні плани щодо українських територій формували Російська імперія, Австро-Угорщина, Німеччина та їхні союзники? Як поняття «українське питання» відображало місце України в міжнародній політиці початку XX ст.?

Дізнайтеся!

На початку XX ст. європейські держави – Велика Британія, Франція, Німеччина, Російська імперія, Італія – активно змагалися за колонії в Африці, Азії та на Балканах, виправдовуючи це захистом своїх інтересів і прагненням до миру. Проаналізуйте, як ці держави пояснювали необхідність розширення своїх володінь. Якими аргументами вони виправдовували експансію? Поміркуйте, чи справді такі дії сприяли миру, чи, навпаки, створювали ґрунт для нових війн. Проведіть паралель із сучасністю: чи є сьогодні держави, які подібним чином намагаються виправдати воєнні дії або захоплення територій? У чому ви бачите повторення старих імперських підходів?

Уявіть, що ви – громадяни однієї з європейських держав 1913 р. (Велика Британія, Франція, Німеччина, Російська імперія, Італія, Сербія). Створіть хмару думок, яка передає настрій вашої країни напередодні Першої світової війни. Запишіть слова або фрази, що відображають спільні почуття суспільства – гордість, тривогу, очікування, страх чи впевненість у перемозі. Під час обговорення визначте, які з цих настроїв могли сприяти загостренню протиріч між державами і який загальний настрій панував у Європі на початку XX ст.

1. Зіставте події і дати.

А Друга балканська війна	1 1898 р.
Б Друга марокканська криза	2 1908–1909 рр.
В Фашодська криза	3 1911 р.
Г Боснійська криза	4 1913 р.

2. Покажіть на карті держави, що увійшли до Балканського союзу.

3. Чому, на вашу думку, після Першої балканської війни країни-переможниці розв'язали Другу балканську війну?

4. Порівняйте плани великих держав щодо українських територій на початку XX ст. Які з них, на вашу думку, були найбільш далекосяжними й агресивними?

5. Як уряди європейських держав ставилися до безпеки та добробуту своїх громадян у період підготовки до війни? Наведіть приклади й поясніть свою думку.

6. Які суперечності між великими державами на початку XX ст. поступово вели Європу до війни?

§29

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ

«МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

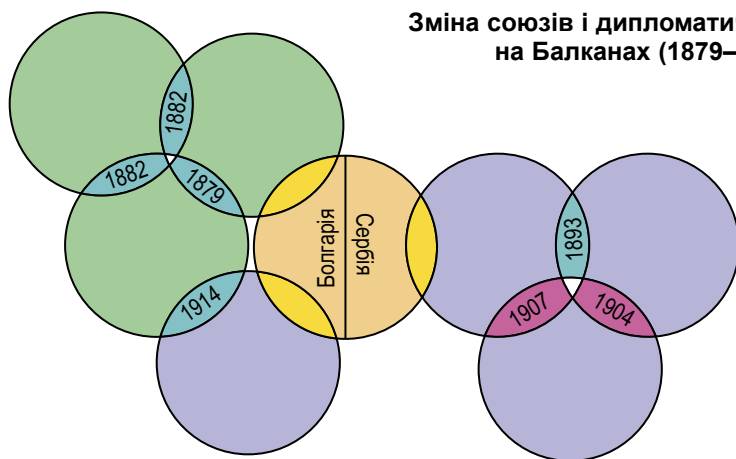
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)»

ЗНАЄМО І РОЗУМІЄМО

1. Мислимо просторово. Роздивіться карту «Світ наприкінці ХІХ ст.» на с. 124. Визначте, у яких частинах світу зосереджувалися колонії європейських держав. Назвіть території, де їхні інтереси перетиналися. Поясніть, як таке розташування колоніальних володінь могло вплинути на утворення союзів і загострення відносин між провідними державами.

2. Мислимо хронологічно. Роздивіться на с. 190 схему-шаблон «Зміна союзів і дипломатичних орієнтацій на Балканах (1879–1914 рр.)». Доберіть до схеми назви держав, що брали участь у створенні союзів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Поясніть, які з цих союзів зміцнювали міжнародні зв'язки, а які – навпаки, поглиблювали суперечності між державами. Зробіть висновок, як зміни в системі союзів на Балканах вплинули на загальну ситуацію в Європі напередодні Першої світової війни.

Зміна союзів і дипломатичних орієнтацій на Балканах (1879–1914 рр.)

3. Мислимо системно. Порівняйте військово-політичні блоки, що сформувалися напередодні Першої світової війни. Визначте склад держав, головні цілі та спільні риси їхньої зовнішньої політики. Поясніть, як протистояння між Троїстим союзом і Антантою впливало на розвиток міжнародних криз і створювало загрозу великої війни.

ДУМАЄМО ТА АНАЛІЗУЄМО

4. Мислимо критично. Роздивіться ілюстрацію і визначте, яку подію на ній зображено. Поясніть, чому цю подію вважають початком нової розстановки сил у Європі. Проаналізуйте, як її наслідки впливали на становище Османської імперії та зумовлювали подальше загострення міжнародних відносин.

5. Проєктуємо. Після серії колоніальних конфліктів і міжнародних криз європейські держави опинилися на межі війни. Поміркуйте, які уроки можна винести із суперництва великих держав наприкінці XIX – на початку XX ст. для сучасного світу. Що могло б запобігти перетворенню політичних конфліктів на воєнні? Складіть чекліст для сучасних політиків на основі історичного досвіду того часу.

ДІЄМО І ВЗАЄМОДІЄМО

6. Мислимо творчо. Уявіть, що ви – аналітики або радники урядів європейських держав на початку XX ст. Ваше завдання – підготувати аналітичний звіт «Європа перед вибором». Визначте три головні небезпеки, які могли призвести до війни. Запропонуйте три рішення, які могли б утримати держави від збройного конфлікту. Складіть гасло або вислів, який передає основну ідею вашого бачення майбутнього Європи.

7. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/JrDVAzub> або кодом, виконайте контрольні тести до теми «Міжнародні відносини (друга половина XIX – початок XX ст.)».

Капітуляція турецького гарнізону на Родосі італійському генералу. 1912 р.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

§30 РОЗВИТОК НАУКИ І КУЛЬТУРИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Подумайте!

Роздивіться картину «Урок географії», на якій зображено французького вчителя, який пояснює учням зміни на карті після війни з Німеччиною. Сюжет картини передає дух часу, коли в умовах загострення міжнародного суперництва освіта, наука й культура ставали частиною державної політики. Як розвиток освіти наприкінці XIX ст. був пов'язаний із потребами держав? Чому інвестиції у науку й техніку розглядали як засіб зміцнення могутності країни? Які риси культури й мислення формувалися в умовах гонки озброєнь і змагання за технологічну перевагу?

Урок географії. Художник А. Беттаньє. 1887 р.

1. Наукові та технічні досягнення. «Довге» XIX ст. часто називають добою науки. Стрімко змінювалися уявлення про будову всесвіту, матерії, походження людини. Наука стає професією, а вчені – шанованими й авторитетними людьми. Одне за одним здійснено неймовірні відкриття в математиці, фізиці, хімії, медицині та гуманітарних науках.

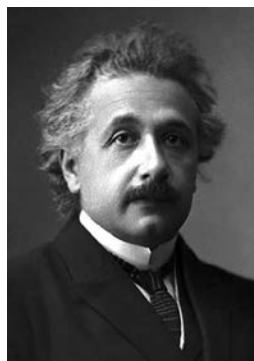
У 1855 р. французький бактеріолог *Луї Пастер* винайшов спосіб знищення мікробів, що поклало початок боротьбі з епідемічними

захворюваннями. Його наступники розробили щеплення проти сибірської виразки і сказу, а німецький бактеріолог *Роберт Кох* та його учні винайшли ліки проти збудників туберкульозу та дифтерії. У 1895 р., після того як *Вільгельм Рентген* відкрив короткохвильове електромагнітне випромінювання, було започатковано рентгенологію. Потім були зроблені відкриття *П'єра Кюрі*, *Ернеста Резерфорда*, *Нільса Бора* в галузі радіоактивності та дослідження ядра атома. *Марія Склодовська-Кюрі* стала першою жінкою – лауреаткою Нобелівської премії, отримавши її спочатку в галузі фізики (1903), а пізніше – хімії (1911).

Геніальним відкриттям стала спеціальна теорія відносності *Альберта Ейнштейна* (1905), яка змінила уявлення про простір і час, заклавши основи сучасного розуміння чотиривимірного простору.

Марія Склодовська-Кюрі.
1900 р.

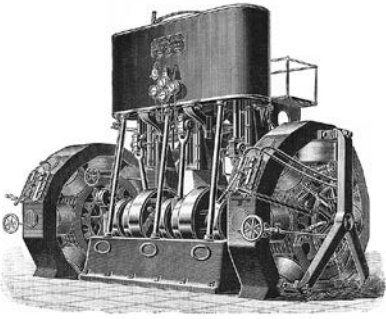
Альберт Ейнштейн.
1921 р.

Відбулася революція в засобах зв'язку. У 1836 р. американець *Семюел Морзе* винайшов телеграф, який передавав повідомлення сигналами (крапки і тире) за допомогою електричних імпульсів. У 1876 р. американський винахідник *Александр Белл* отримав патент на телефонний апарат. Італійський підприємець і науковець *Гульєльмо Марконі* в 1896 р. запатентував спосіб передачі електричних імпульсів без дротів, що стало основою винаходу радіо.

Г. Марконі. 1901 р.

Якщо кінець раннього нового часу позначився промисловим переворотом, то на зламі XIX–XX ст. у передових країнах світу відбувається справжня індустріальна революція. Починається «доба сталі, електрики, рідкого палива». Електроенергія використовувалась у виробництві, поступово витісняючи енергію, що давали парові двигуни. Наприкінці століття виробництво електроенергії було сконцентровано на тепло- та гідроелектростанціях. Звідси вона по дротах розходила на десятки й сотні фабрик і заводів, а застосування на початку XX ст. конвеєрної системи сприяло виникненню гігантських промислових комплексів.

Апаратура «Едісон
Дженерал Електрик Компані»
в Нью-Йорку. 1895 р.

Перший паротяг 1893 р.
Музей Ліверпуля.
Сучасна світлина

Поява електроенергії спричинила революцію у транспорті. У 1863 р. в Лондоні було побудовано першу лінію метро, у 1881 р. в Німеччині відкрили першу трамвайну лінію, а у Швейцарії було пущено перший пасажирський електропотяг.

На межі століть після винайдення двигуна внутрішнього згорання виникли нові види транспорту – автомобільний та повітряний, при цьому літаки спочатку мали лише спортивне значення.

Які відкриття в галузі природничих наук зумовили кардинальні зміни в промисловості? Як змінилися засоби транспорту та зв'язку наприкінці XIX – на початку XX ст.? Чому розвиток науки і техніки став важливою умовою посилення конкурентоспроможності держав у цей період?

Україна і світ

«Довге» XIX ст. стало часом зародження та розвитку української науки, що було пов'язано з поширенням освіти та перетворенням університетів на провідні науково-дослідні центри. Вагомий внесок у вивчення природничих наук зробили *Микола Бекетов* (засновник фізичної хімії), *Іван Пулюй* (один із першовідкривачів радіоактивного випромінювання), *Данило Заболотний* (основоположник вітчизняної мікробіології та епідеміології), *Ілля Мечников* (один із засновників порівняльної патології, мікробіології та імунології, лауреат Нобелівської премії з фізіології та медицини). На цей час припадає становлення української історичної науки, основи якої заклали *Михайло Максимович*, *Микола Костомаров*, *Володимир Антонович*,

Пантелеймон Куліш та ін. Розвитку мовознавства прислужилися Олександр Потебня, Володимир Гнатюк, Борис Грінченко та ін. Цей час позначений заснуванням низки наукових товариств.

2. Урізноманітнення форм і напрямів освіти. Бурхливий розвиток науки і техніки, зростання матеріального благополуччя у провідних промислових країнах породили потребу у кваліфікованих інженерних і робітничих кадрах. Держава стала приділяти дедалі більше уваги освіті й почала перехід до обов'язкової початкової освіти, забравши її з відання церкви.

У 70–80-х роках XIX ст. в Англії, Франції і майже в усіх штатах США запроваджено обов'язкову безкоштовну початкову освіту. Рівень грамотності серед чоловіків у Європі сягнув 80–90 %. Загалом же найвищий рівень грамотності був у протестантських Швеції та Швейцарії, де читання Біблії вважалося обов'язком кожного порядного християнина. У Російській імперії на початок XX ст. лише чверть населення була грамотною, в аграрних східних районах Австро-Угорщини – ще менше.

За уроком. Художник С. Костенко. 1891 р.

А от середня й вища освіта залишилися платними. Наприкінці XIX ст. середню освіту надавали класичні (гуманітарні) гімназії (Німеччина, Російська імперія), ліцеї і коледжі (Франція), граматичні школи (Англія). У Російській імперії існували реальні училища, зосереджені на природничих та математичних дисциплінах. Водночас започатковується розвиток жіночої освіти, що, безумовно, стало наслідком руху за емансипацію.

У XIX ст. університети були вже не лише закладами освіти, а й здійснювали науково-дослідницьку діяльність. Їх ставало дедалі більше, а доступ до них повільно, але спрощувався. Розвиткові науки сприяла автономія, яку здобули університети, що передбачало можливість самостійно обирати напрями досліджень та формувати професорсько-викладацький склад. Після закінчення визначеного терміну керівники мали звітувати колективу про свою діяльність. Найповажнішими й найвідомішими університетами у світі стають Гарвардський

і Стенфордський у США, Кембриджський у Великій Британії, Сорбонна у Франції, Гейдельберзький університет і Мюнхенський технічний університет у Німеччині та деякі інші.

Чому в означений період європейські держави почали дедалі більше уваги приділяти системі освіти? Яку автономію мали університети вже в XIX ст.? Як зростання рівня грамотності, розвиток жіночої освіти й нові освітні стандарти відображали загальні тенденції культури епохи індустріалізації?

Наприкінці XIX ст. людство почало вивчати не лише закони природи, а й закони власної свідомості. Австрійський лікар Зигмунд Фрейд спостеріг, що сни, обмовки та навіть жарти можуть розповісти про те, що людина приховує від себе самої. Так народилася нова наука – психоаналіз. У праці «Тлумачення сновидінь» (1900) Фрейд пояснив, що поведінкою людини часто керує підсвідоме, а не розум, і цим змінив уявлення про людину в усьому світі. Його ідеї надихнули художників і письменників шукати в мистецтві «мову душі» – саме так на межі XIX–XX ст. з'явилися нові напрями, як-от символізм і модернізм.

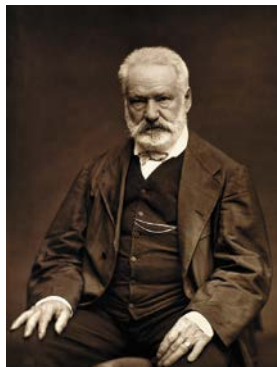
3. Література та мистецтво. На початку XIX ст. в Європі на зміну класицизму та сентименталізму приходить романтизм. У його основі – зіткнення особистості, яка прагнула свободи, з буденною реальністю, чинними суспільними порядками.

Словник

Романтизм – ідейний та літературно-мистецький напрям, що виник у Європі наприкінці XVIII ст. Визначальними для нього стали ідеалізм і культ почуттів, прагнення повернутися в минуле.

Романтичні герої – буремні одинаки, які самотужки протистоять ворожому середовищу. Лідером французького романтизму був *Віктор Гюго* (романи «Собор Паризької Богоматері», «Знедолені»). Романтичних героїв зображали геніальні англійські поети – *Джордж Гордон Байрон*, *Персі Біші Шеллі* та *Джон Кітс*, а також творець історичного роману *Вальтер Скотт*, який оспівував середньовічну Англію і Шотландію («Айвенго»). Яскравими представниками німецького романтизму були *Ернест Гофман*, *Генріх Гейне* та знамениті казкарі брати *Грімми*. Класиком американської літератури є *Фенімор Купер*, який зумів передати свободу і гордість індіанців під час освоєння Америки європейцями.

Митці доби романтизму вважали, що зло вічне й вічною є боротьба з ним. Так, іспанський художник *Франсіско Гоя* і французький *Оноре Дом'є* нещадно критикували сучасне суспільство. Гоя зобразив на своїх полотнах самовпевнених аристократів, служителів церкви, а Дом'є – пихаті обличчя буржуазії, що домагалася багатства і влади. Французький митець *Ежен Делакруа* у своїй творчості понад усе ставив фантазію та уяву.

Віктор Гюго.
1876 р.

У 20–30-х рр. XIX ст. набирає сили *реалізм*. Реалісти не намагалися оповити дійсність ілюзією. Їхній герой діяв у конкретних історичних і життєвих умовах, а на його вчинках можна було вчитися. Явища особистого й суспільного життя людини зображували в усій складності й багатоманітності. Фактично романтизм і реалізм стали двома різними способами осмислення дійсності.

Словник

Реалізм – напрям у літературі й мистецтві, метою якого є правдиве відображення дійсності.

Уперше поняття «реалізм» застосував французький митець *Гюстав Курбе*, який прагнув бути «не лише художником, а й громадянином». Крім Курбе, визначним художником-реалістом був *Жан-Франсуа Мілле*. На їхніх полотнах замість історичних і легендарних героїв з'явилися прості люди з їхньою буденною працею.

Вранішній сніданок на полюванні.
Художник Г. Курбе. 1858 р.

Французький письменник *Стендаль* (Анрі-Марі Бейль) сформулював головні принципи реалізму: правдивість та історичність зображення життя, об'єктивна соціальна значущість твору, типовість характерів і обставин. Наприклад, американська письменниця *Гаррієт Бічер-Стоу* описувала темношкірих рабів у південних штатах як непересічних і гуманних особистостей. Видатними представниками реалізму в літературі були *Чарльз Дікенс*, *Гюстав Флобер*, *Оноре де Бальзак*, *Гі де Мопассан*.

Тривожні передчуття початку XX ст. втілилися у віршах *Шарля Бодлера*, *Поля Верлена* й *Артюра Рембо*. Одним із найбільш талановитих і суперечливих письменників своєї епохи був *Редьярд Кіплінг* – перший англієць – нобелівський лауреат з літератури і запеклий расист.

В останній третині XIX ст. Франція стала лідером європейського мистецтва. Саме тут народився *імпресіонізм* (від франц. «враження»). Представники імпресіонізму в живописі – *Клод Моне, Едвард Мане, П'єр Ренуар, Едгар Дега* – намагалися зобразити світ у його змінності й рухливості, передати найменші миттєвості життя. Уже наприкінці століття в живописі настала доба *постімпресіонізму*, пов'язана з іменами *Вінсента Ван Гога, Поля Гогена* та інших геніїв, які відштовхувалися від імпресіонізму та шукали нові форми й способи для творчого самовираження.

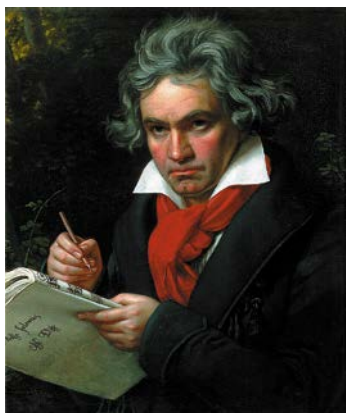
В оранжереї. Художник Е. Мане.
1878–1879 рр.

Танцювальний клас.
Художник Е. Дега.
1873–1875 рр.

Зоряна ніч. Художник В. Ван Гог. 1888 р.

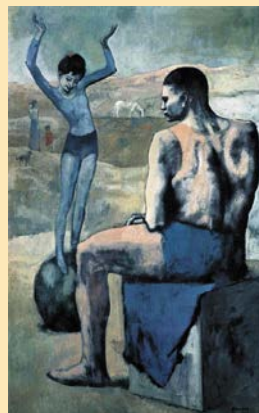
Людвіг ван Бетховен.
Художник К. Штілер.
1820 р.

Наприкінці XIX ст. реалізм переростає в *натуралізм*, що намагався ввести в літературу методи наукового дослідження, документальності, точності опису. Новаторським напрямом у розвитку мистецтва став *модернізм*, зокрема одна з його гілок, що виникла наприкінці XIX ст., – *символізм*, де головне – не зовнішня видимість, а внутрішня сутність речей. У літературі, живописі, музиці представники символізму не надавали значення сюжету й опису. Внутрішню сутність передавали за допомогою відтінків кольору, через рух ліній. Основою їхньої художньої творчості був образ – символ – багатозначний вираз прихованого внутрішнього змісту творів.

Менше змін відбулося в музиці. У новий час музика вийшла за межі палаців і храмів, ставши більш поширеною і доступною для всіх людей. Розвиток видавничої справи сприяв поширенню нот, звичною річчю в будинках буржуа стало фортепіано. Біля витоків романтизму в музиці стоїть *Людвіг ван Бетховен*, який з величезною шаною ставився до класичної та народної музичної спадщини, як і інші видатні композитори XIX ст. – *Гектор Берліоз*, *Франц Шуберт*, *Ріхард Вагнер*, *Фредерік Шопен*, *Ференц Ліст* та інші.

На початку XX ст. в Німеччині виникає новий художній напрям – *експресіонізм*, що став реакцією на гострі протиріччя епохи, відобразив суспільне розчарування, став знаком протесту проти деформованого життя. Експресіонізм був проинятий почуттям безвиході, стверджував, що світ ворожий особистості, а єдиний зв'язок людини зі світом – це жак. У дусі експресіонізму писали *Бертольд Брехт*, *Герріх* і *Томас Манн*, австрійський письменник *Франц Кафка*.

Ще одним напрямом модернізму став *абстракціонізм* – кольорова фантазія, миттєве відтворення настрою художника, відмова від реалістичного зображення. Гаслом абстракціоністів стали слова Поля Сезанна: «Трактуйте природу за допомогою циліндра, кулі, конуса». В абстракціонізмі простежувалися два напрями – кольоровий (психологічний) і геометричний (інтелектуальний). Згодом *Пабло Пікассо* заснував у живописі *кубізм*, що розкладав зображувані об'єкти на прості геометричні форми.

Дівчинка на кулі.
Художник
П. Пікассо.
1905 р.

Які суспільні зміни зумовили появу нових напрямів у літературі та мистецтві XIX – початку XX ст.? Які художні напрями переважали впродовж XIX ст. і чим вони відрізнялися між собою? Чому наприкінці XIX ст. модернізм набув популярності та став вираженням духу нової епохи?

4. Поява масового виробництва та зародження масової культури. Важливим явищем, що виникло внаслідок індустріальної революції, стало народження масового виробництва.

Словник

Масове виробництво – вид промислового виробництва, для якого характерне виготовлення у великих обсягах однакової продукції.

Такий вид виробництва став можливим завдяки технічним досягненням (зокрема, конвеєрній збірці), підвищенню добробуту населення й попиту на різні товари в розвинутих країнах. При цьому товари для продажу виготовляли за певними стандартами, не для конкретного покупця, а для широкого загалу.

На межі XIX–XX ст. зароджується феномен *масової культури*, яка є невід’ємною ознакою індустріального суспільства.

Словник

Масова культура – культура, доступна широким колам населення, незалежно від їхньої національності, культурного та освітнього рівня.

Це відбулося внаслідок тих змін, що розпочалися наприкінці XIX ст.: завдяки зростанню рівня грамотності, появі спільних цінностей у межах окремих країн та національних культур, споживчому попиту на культурно-мистецьку продукцію.

Масовим стає доступ до книг і бібліотек, газет і журналів, публічних лекцій. З появою радіо розпочалася епоха масової естрадної музичної культури. Завдяки виконанню по радіо, а згодом – тиражуванню на грамплатівках естрадні пісні ставали надбанням мільйонів, що перетворювало їхніх виконавців на «зірок». Сходинкою в подальшому розвитку масової культури став кінематограф, який винайшли 1895 р. у Франції брати Луї й Огюст Люм’єри, адже кіно найчастіше не потребує навіть простої писемності. У кафе, ресторанах, на ярмарках збиралися натовпи глядачів, аби побачити дивовижний винахід.

Які економічні й технічні чинники сприяли виникненню масового виробництва наприкінці XIX ст.? Як розвиток масового виробництва вплинув на формування масової культури? Які нові жанри мистецтва та форми дозвілля поширилися в цей період?

Наприкінці XIX – на початку XX ст. преса перетворилася на потужну силу громадського життя. Зростання рівня грамотності сприяло формуванню культури читання, а водночас – професійних стандартів журналістики. Редакції почали дбати про достовірність фактів, перевірку джерел, об’єктивність висвітлення подій. Газети стали школою громадянської свідомості, навчаючи суспільство орієнтуватися в потоці новин і формувати власну позицію. Серед найавторитетніших газет епохи – британська «Таймс», яка задавала стандарти точності та аналітичності, німецька «Берліне Тагеблат» із репортажами з місця подій, французька «Ле Петіт» та американська «Нью-Йорк Геральд». Так формувалася нова культура публічності, коли інформація ставала не лише товаром, а й інструментом суспільної відповідальності.

Дізнайтеся! У 1880-ті рр. на мистецькому небосхилі Парижа яскраво засяяла зірка талановитої і непересічної художниці родом з України – Марії Башкирцевої. У часи, коли жіноча освіта ще не була широко доступною, Марії вдалося вступити до знаменитої художньої Академії Жуліана в Парижі та отримати медаль найпрестижнішої виставки – Салону. Сьогодні полотна мисткині представлені у знаменитих галереях Європи та приватних колекціях. Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/Ur6mzv9D>, перегляньте відео. Яке значення мала творчість Марії Башкирцевої для визнання жінок у мистецтві? Як доля художниці відображає становище українців у культурному просторі Європи кінця XIX ст.? Які риси модерного мислення виявилися у її життєвому шляху?

У студії. Художниця М. Башкирцева. 1880 р.

Використайте метод «Метаплан», щоб дослідити, як на початку XX ст. зароджувалася масова культура. Цей метод дає змогу впорядкувати думки за допомогою схеми (плаката) та відповідей на головні запитання: «Що з'явилося нового? Чому це стало можливим? Як це вплинуло на людей? До чого це призвело?». Запишіть свої ідеї на аркушах або стикерах і розмістіть їх у спільному полі метаплану. Узагальніть результати і зробіть висновок, як нові засоби комунікації та мистецтва змінили спосіб життя людей у добу масового виробництва.

1. Який технічний винахід з'явився раніше інших: а) радіо; б) телеграф; в) телефон; г) метро?
2. Покажіть на карті країни, де розташовані найпрестижніші університети світу.
3. Як ви розумієте слова Поля Сезанна стосовно абстракціонізму: «Трактуйте природу за допомогою циліндра, кулі, конуса»? Що, на вашу думку, хотів передати митець цим висловом?
4. Заповніть у зошитах таблицю «Основні напрями розвитку літератури та мистецтва у XIX ст.».

Напрям	Видатні представники	Характерні риси

5. У чому полягала суперечливість масової культури? Чому те, що зробило мистецтво ближчим до людини, водночас зменшило його унікальність і глибину?
6. Про що свідчила поява модерних напрямів у мистецтві – про кризу суспільства чи про народження нового світогляду? Наведіть приклади з творів митців епохи.

§31 ІНДУСТРІАЛЬНІ ТА ТРАДИЦІЙНІ СУСПІЛЬСТВА

Подумайте!

Роздивіться світлину. Океанські лайнери як основний засіб транс-океанських подорожей протягом понад століття забезпечували потреби бізнесменів, іммігрантів і туристів. Опишіть, які ознаки індустриального суспільства ви бачите на зображенні (зверніть увагу на транспорт, архітектуру, натовп, техніку). Поміркуйте, як змінилося життя людей порівняно з традиційним суспільством: хто подорожує цими суднами, як це впливає на міграцію, торгівлю, культуру. Чому океанські лайнери стали символом початку XX ст. і як вони відображають мрії та суперечності індустриального світу?

Корабель RMS Lusitania, що прибув до Нью-Йорка з Ліверпуля, Англія. 1907 р.

1. Модернізація повсякденного життя і побуту. Під впливом індустріалізації руйнувався старий життєвий лад. Фабрики й заводи приваблювали в міста дедалі більше людей, які мали бути хоча б мінімально освіченими. Так освіта поступово ставала соціальним «ліфтом» до покращення життя. Світогляд і поведінку людей визначали вже не традиції, а інші умови, зокрема нівелювання соціальних розмежувань, розвиток сфери послуг і відпочинку, засоби масової інформації і комунікації тощо.

Зміни, що відбувалися в суспільствах розвинутих країн Європи, були разючими. Змінилися відносини всередині родини, де зростає цінність дитини та увага до неї. Жінки як ніколи активно боролися за розширення своїх громадянських прав, не бажаючи залишатись лише берегинями домашнього вогнища.

Унаслідок другої індустриальної революції докорінно змінився побут людини. Завдяки винайденню *Томасом Едісоном* лампи розжарювання газове освітлення вулиць та будинків змінилося на електричне. Перший паровий водогін було побудовано в Лондоні; ванні кімнати стали звичними в заможних домах. Також європейці отримали доступ до очищеної і знезараженої води з рік та озер, що неймовірно

Всесвітня виставка. Париж. 1900 р.

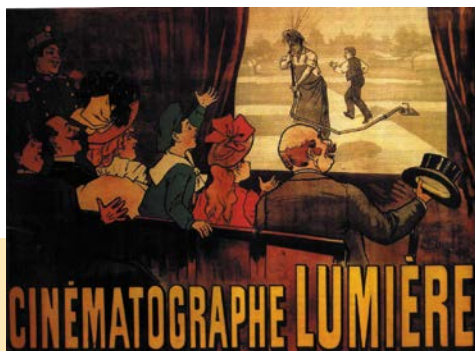
посприяло приборканню епідемій. Якщо раніше заможні містяни і селяни опалювали житло камінами, то в XIX ст. з'явилися компактні пічки-«голландки». Разом із тим помітнішою ставала відмінність між багатими й бідними кварталами.

Удосконалюється поштова система, з'являється мережа телефонних ліній. З початком широкого виробництва паперу збільшилися накладки газет і журналів. Дедалі більше часу заможні містяни проводили в кав'ярнях, театрах, шукаючи розради в танцях, виставах, музиці і святах. У 1895 р. було відкрито перший кінотеатр.

Мати з донькою. Художник
М.-Е. Хантер. 1909 р.Торговий прилавок.
Лондон. 1870-ті рр.

Як зміни у способі життя європейців відображали нові уявлення про свободу, рівність і гідність людини? Яким був вплив освіти та масових комунікацій на формування громадянина початку XX ст.? Що з досвіду модернізації побуту на рубежі XIX–XX ст. є актуальним для сучасного суспільства?

Перший рекламний постер
до фільму «Политий поливальник».
1895 р.

Наприкінці XIX ст. людство зробило ще один крок до епохи масових комунікацій – з'явилося радіо. Його винахід пов'язують з італійським інженером Гульєльмо Марконі, який у 1895 р. здійснив першу успішну бездротову передачу сигналу, а в 1899 р. – повідомлення через Ла-Манш. Уже на початку XX ст. радіозв'язок почали використовувати на кораблях і в армії, що стало проривом у передаванні інформації на великі відстані.

24 грудня 1906 р. канадець Реджинальд Фессенден здійснив першу у світі передачу людського голосу й музики. Моряки в Атлантиці, які слухали телеграфні сигнали, раптом почули різдвяну мелодію зі словами та звуками скрипки. Ця подія ознаменувала народження радіомовлення – нового засобу спілкування, що поєднав техніку й культуру. Відтоді радіо перетворилося з технічного винаходу на засіб масової комунікації, який змінив спосіб сприйняття світу і став однією з найважливіших ознак масової культури XX ст.

Подорожі

Наприкінці XIX – на початку XX ст. мода відображала зміни в суспільстві й уявлення людей про свободу. Одяг поступово переставав бути лише ознакою багатства чи становища, стаючи способом самовираження. У жіночій моді це особливо помітно: боротьба за рівні права вплинула на появу зручного костюма без корсета. Такі зміни символізували активну роль жінки в новому світі. Яскравим прикладом стала танцівниця Айседора Дункан, яка виступала у вільному легкому вбранні, доводячи, що краса полягає у природності і свободі руху. Подібні зміни відбувалися і в чоловічому костюмі: він ставав простішим, практичнішим для щоденного життя. Мода дедалі більше поєднувала елегантність і зручність, а отже – відображала ідею особистої свободи, рівності та гідності людини.

Жінки на велосипедах.
1898 р.

2. Зміни у вигляді міст і сіл. Ключовою відмінністю індустріального суспільства від традиційного є переважання частки міського населення над сільським. У 1800 р. в Європі було лише одне місто-мільйонник – Лондон, у 1900 р. таких міст було вже 17. У Великій Британії перед світовою війною близько 80 % населення були міськими жителями.

Набережна Темзи в Лондоні. Поштівка. 1890-ті рр.

Зростання міст та зміни в їхньому вигляді стали наслідком науково-технічних досягнень. В архітектурі із середини ХІХ ст. панувала *еклектика* – поєднання різних художніх стилів. Стали широко застосовувати залізобетонні конструкції та сталеві перекриття. Це дало змогу будувати висотні споруди (зокрема, знамениті американські хмарочоси), великі мости та прокладати довгі тунелі. У Нью-Йорку в 1883 р. було зведено знаменитий Бруклінський міст, проліти якого трималися на підвісних конструкціях.

Бруклінський міст. Хромолітографія. 1883 р.

Поступово карети, запряжені кінями, витісняли електричні міські трамваї і метрополітен, ставало більше автомобілів. Вулиці відповідно стали широкі і прямі, що запобігало поширенню епідемій та ускладнювало робітничі страйки. У містах з'являлося більше громадських споруд: банків, вокзалів, крамниць.

Виникають великі універсальні магазини, де можна було одночасно купити все необхідне. Так у Лондоні було відкрито знаменитий універмаг «Гарродс», який працював спочатку як бакалійна крамниця, а потім, після зведення основної будівлі в 1905 р., став центром продажу різноманітних товарів.

Модний плакат універмагу
«Гарродс». 1909 р.

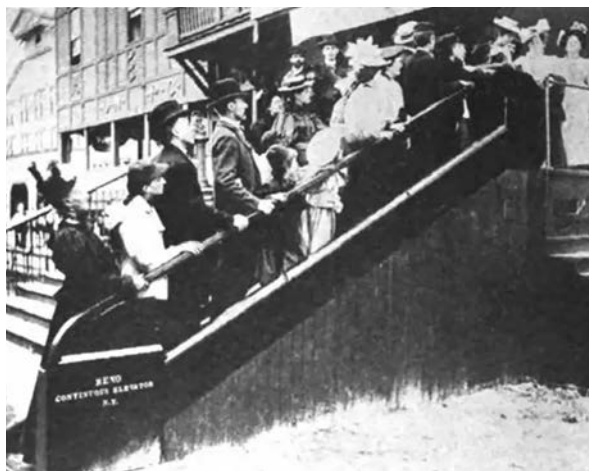
Автомобіль «Пежо».
1891 р.

Менш помітними були зміни у вигляді сіл. Протягом ХІХ ст. було знищено кріпацтво в Європі й рабство в США. Зменшувалася залежність людей від примх природи, отже, відступала загроза голоду. Головним виробником аграрної продукції ставав фермер, який прагнув використовувати сучасну техніку, добрива й найману працю для збільшення прибутковості. У селах були міцнішими традиції та вплив церкви, а матеріальне становище більшості селянства загалом лишалося злиденним, що позначалося на їхньому повсякденні й побуті.

Які чинники зумовили швидке зростання міського населення Європи на межі ХІХ–ХХ ст.? Як науково-технічні новації змінили вигляд і ритм життя великих міст? Наведіть приклади. Чому модернізаційні процеси в селі відбувалися повільніше, ніж у місті? Як архітектурні символи доби відображали віру суспільства у прогрес?

Технологічні новації дедалі глибше входили в повсякденне життя містян. У 1896 р. в Нью-Йорку, на пірсі Коні-Айленда, запрацював перший у світі ескалатор, створений американським інженером Джессі Рено. Його називали «рухомими сходами», і він став справжньою сенсацією: лише за два тижні винахід випробували понад 75 тис. відвідувачів. Люди стояли в черзі, щоб відчувати новий ритм доби – рух угору без зусиль. Уже за кілька років механічні сходи з'явилися в Лондоні та Парижі, а згодом у торговельних пасажах і метро. Ескалатор символізував нову епоху, коли техніка полегшувала працю, робила життя зручнішим, даруючи відчуття руху, швидкості й віру у прогрес.

Перший у світі ескалатор.
Коні-Айленд, 1896 р.

Україна і світ

Зростання цін на землю в містах спонукало зводити високі будівлі, які перетворювалися на «прибуткові будинки», квартири в яких здавали в оренду. На початку XX ст. в Києві було близько 850 таких будинків. Такій розбудові міста посприяло зростання населення, а також бурхливий розвиток промисловості, передусім цукрової, залізничного і водного транспорту, проведення щорічних київських контрактних ярмарків. Серед найвідоміших прибуткових будинків Києва – оповитий легендами Будинок із химерами архітектора Городецького, збудований 1903 р.

Будинок із химерами.
Сучасна світлина

3. Повсякденне життя і культура у країнах Сходу. На відміну від Європи, яка стала на шлях капіталізму й індустріального розвитку, суспільства Сходу в XIX ст. залишалися традиційними. У них переважало сільське населення, процес індустріалізації практично ще не розпочався. Виняток становила хіба що Японія, яка не потрапила в колоніальну залежність і завдяки модернізації Мейдзі дуже швидко перетворилася на прогресивну високорозвинену державу.

Японська молодь отримала можливість навчатися в європейських та американських університетах, де знайомилася із досягненнями зарубіжної культури. Проте ставлення до європеїзації в суспільстві було неоднозначним: одні вітали цей процес, убачали в ньому засіб політичного й культурного прогресу; інші застерігали, що європеїзація негативно вплине на розвиток національної культури і свідомості та країни загалом.

З роками японці навчилися прилаштовувати досягнення європейської науки й техніки до своїх потреб, використовувати найцінніше, розвиваючи водночас національну культуру, дотримуючись власних традицій. Таким прикладом є театр кабукі: у виставах брали участь лише чоловіки, які за потреби переодягалися в жіночий одяг і виступали безпосередньо перед глядачами, які сиділи на циновках. Цікаво, що засновницею театру кабукі ще в XVI ст. була жінка на ім'я Ідзумо-но Окуні.

Театр кабукі. Художник У. Кунісада. 1849 р.

У різних країнах Азії та Африки з давніх часів існувала самобутня культура. Проте залежне становище, у яке потрапили ці країни, ставши колоніями чи напівколоніями, завадило розвитку літератури та мистецтва. Наприклад, у Китаї в XIX ст. протягом багатьох років тривала боротьба за реформування літературної мови, якою писали поетичні та прозові твори. Застаріла мова була абсолютно незрозумілою для більшості населення. Провідні діячі культури наполегливо прагнули узгодити літературну мову з розмовною, зробити літературні твори доступнішими для широкого загалу, однак уряд не зважав на необхідність реформ і не впроваджував їх. Трагічна історія Китаю XIX ст., утім, позначилася непересічними культурними знахідками та іменами визначних діячів.

В Індії, народи якої розмовляли багатьма мовами, національна культура в XIX ст. набула найбільшого розвитку в Бенгалії. Бенгальська література здобула велике визнання на батьківщині та стала відома в усьому світі завдяки визначному поету й прозаїку *Рабіндранату Тагору* – автору численних віршів, поем, розповідей, романів, у яких він порушив важливі соціальні проблеми Індії. У 1913 р. Рабіндранат Тагор став лауреатом Нобелівської премії в галузі літератури.

Роздуми про велику
Мейську поезію. Художник
Ж. Сюн. XIX ст.

Віяло з Гуанчжоу.
Перша половина XIX ст.

Галактика музиканток.
Художник Р. Р. Варма. 1889 р.

Наприкінці XIX ст. помітні зміни відбулися в культурі мусульманського світу. В Ірані та Османській імперії відчувався вплив європеїзації, до якої тяжіли місцеві еліти. Змінився зовнішній вигляд найбільших міст – Александрії, Каїра, Стамбула. Зводили будівлі європейського зразка, закладали парки, з'явилося вуличне освітлення, залізниці і трамвайні колії. У Єгипті навіть дозволили малювати людей і тварин, що колись було нечуваним для ісламського світу. Однак модернізація зачепила невелику частину верхівки, спосіб життя більшості населення, особливо сільського, був таким самим, як і сотні років тому.

Як японське суспільство ставилося до європеїзації та навчилося поєднувати традиції з модернізацією? Які суперечності у сфері культури проявилися в Китаї у XIX ст.? Як твори Рабіндраната Тагора відображали духовне відродження Індії? Які риси модернізації були притаманні країнам мусульманського світу наприкінці XIX ст.? Чому модернізаційні процеси на Сході мали обмежений характер і що заважало їх поширенню?

Палац Долмабахче у Стамбулі. Сучасна світлина

Дізнайтеся!

Кінець XIX ст. став часом зростання інтересу до спорту, фізичного розвитку та змагань. У 1896 р. французький громадський діяч П'єр де Кубертен ініціював відродження Олімпійських ігор за зразком античних. Перші сучасні Олімпійські ігри відбулися в Афінах і стали символом єдності, миру і прогресу людства. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся про відродження Олімпійських ігор. Які команди брали участь у першій Олімпіаді? Які види спорту стали олімпійськими? У які терміни проводяться Олімпіади? Створіть замітку у Вікіпедії про відродження Олімпійських ігор 1896 р.

Перейшовши за посиланнями або кодами, перегляньте перші у світі фільми, які зняли брати Люм'єри, «Прибуття потягу» (<https://cutt.ly/3WsmQQE>) та «Вихід робітників з фабрики» (<https://cutt.ly/dWsmzoZ>). Визначте, до якого жанру належать ці фільми. Поясніть, чому персонажі у цих фільмах не розмовляють. Розкрийте поняття «німе кіно». Поясніть, як технічні можливості кінематографа кінця XIX ст. впливали на спосіб зйомки та сприйняття фільмів. Створіть замітку або допис у блозі «Кіно і світ» про свої враження від перегляду.

1. Зіставте події і дати.

А Споруджено універмаг «Гарродс» у Лондоні	1 1883 р.
Б Збудовано Будинок з химерами в Києві	2 1895 р.
В Побудовано Бруклінський міст у Нью-Йорку	3 1903 р.
Г Винайдено радіо	4 1905 р.

2. Покажіть на карті або за допомогою онлайн-ресурсу Google Maps міста мусульманського світу – Александрію, Каїр, Стамбул, у яких відбувався процес європеїзації. Поясніть, які зміни засвідчили модернізацію цих міст.
3. Чому культурна ситуація в Японії кардинально відрізнялася від інших азійських та африканських країн?
4. Заповніть таблицю. Наведіть приклади, що показують, як модернізація вплинула на різні сфери життя.

Зміни в повсякденному житті європейців на початку XX ст.

Будівництво	Побут	Транспорт	Торгівля	Дозвілля

5. Які соціальні групи здобули найбільші переваги від процесів модернізації, а які відчували її негативні наслідки? Аргументуйте відповідь прикладами.

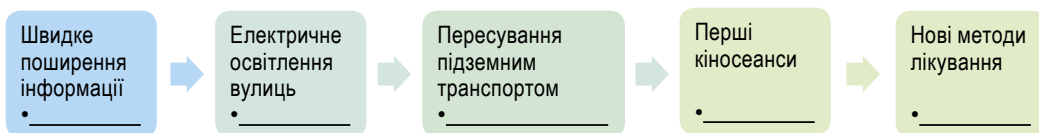
6. Обговоріть питання, як знайти баланс між національною та глобальною масовою культурою. Наведіть приклади країн або діячів, яким вдалося поєднати традиції та сучасність.

§32 УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)»

ЗНАЄМО І РОЗУМІЄМО

1. Мислимо просторово. Пригадайте, які країни наприкінці XIX – на початку XX ст. стали центрами науки, техніки й культури та визначали розвиток світу. Назвіть міста, які втілювали дух цієї доби. Які нові винаходи, ідеї чи мистецькі напрями зробили їх відомими? Як наука, освіта й мистецтво впливали на авторитет держав і формували образ передових країн?

2. Мислимо хронологічно. Роздивіться стрічку часу, на якій позначено нові явища повсякденного життя. Доберіть до кожного явища винахід і рік, коли його створили або почали застосовувати. Поясніть, які зміни спричинили ці відкриття в житті людей.

3. Мислимо системно. З'ясуйте, як розвиток науки, освіти, мистецтва й техніки позначився на створенні нової культури повсякдення кінця XIX – початку XX ст. Створіть портрет людини індустріальної доби, у якому покажіть, як різні сфери життя формували новий тип мислення й поведінки. Поміркуйте, які риси та цінності поєднували людину цього часу: прагнення до знань, віра у прогрес, активність, індивідуальність.

ДУМАЄМО ТА АНАЛІЗУЄМО

4. Мислимо критично. Порівняйте індустріальне та традиційне суспільства. Які риси (освіта, роль жінок, праця, дозвілля, цінності) зазнали найбільших змін? Чи можна сказати, що індустріалізація створила нову культуру повсякдення?

5. Проєктуємо. Створіть мініпроєкт «Місто нової доби». Об'єднайтесь у групи та спроектуйте постер або цифрову модель міста початку XX ст. Передбачте сектори: транспорт, освіта, дозвілля, інформація, мода. Поясніть, як кожен елемент відображає прагнення людей до комфорту і прогресу.

ДІЄМО І ВЗАЄМОДІЄМО

6. Мислимо творчо. Уявіть, що ви – радіоведучі початку XX ст. Підготуйте радіопередачу (1–2 хв) під назвою «Людина індустріальної епохи». Передайте в ній настрій і ритм нового часу: як змінилися думки, почуття, мрії людей, коли навколо з'явилися електричне світло, швидкий транспорт, кіно, газети, спорт. Спробуйте пояснити слухачам, що означало бути «сучасним» і чому віра у прогрес здавалася символом майбутнього. Наприкінці поміркуйте, чи залишається радіо важливим засобом комунікації сьогодні. У чому його роль змінилася, а в чому – залишилася незмінною?

7. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/vr46616A> або кодом, виконайте контрольні тести до теми «Розвиток культури та повсякденне життя (кінець XVIII – початок XX ст.)».

§33 УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ: ОСНОВНІ ІДЕЇ, ЗДОБУТКИ ТА ВИКЛИКИ «ДОВГОГО» ХІХ СТОЛІТТЯ

Подумайте!

Уведіть у пошукову систему Google поняття «довге ХІХ століття». Зверніть увагу, які ресурси пропонує пошуковик: наукові статті, підручники, відео, карти. Gemini, помічник на основі ШІ від Google, одразу запропонує узагальнення, але не зупиняйтеся на ньому: прогорніть далі, перегляньте різні джерела і складіть перелік подій, які найчастіше трапляються в результатах пошуку, та розподіліть їх за трьома групами: події, що відкривають період; ключові процеси ХІХ ст.; події, що завершують його. Поміркуйте, чому саме ці події визначають межі та зміст «довгого» ХІХ ст.

Ось і добігла кінця ваша подорож у недалеке минуле – на цілий рік ви поринули в бурхливий світ «довгого» ХІХ ст. Цей період історії розпочався Французькою революцією кінця ХVІІІ ст. і завершився напередодні Першої світової війни.

У процесі модернізації та промислової революції на зміну традиційному суспільству прийшло нове, індустріальне, змінився духовний та матеріальний світ людини, політична карта світу. Послабився вплив релігії на суспільну думку, а держава відокремилася від церкви.

Протягом ХІХ ст. змінився політичний устрій держав. Відійшли в минуле абсолютні монархії, повноваження правителів відтепер обмежували конституції. Якісно новою стала парламентська діяльність, виникли перші політичні партії і союзи, зародилися нові ідейні течії: консерватизм, лібералізм і соціалізм. Розвинуті держави нового часу можна назвати правовими – у них були розділені виконавча, законодавча та судова гілки влади, а громадянам було гарантовано демократичні права і свободи, рівність перед законом.

Суспільство Європи та США впродовж ХІХ ст. фактично пододало станові привілеї та феодальні порядки. Відтепер суспільне життя підпорядковувалося не традиціям чи звичаєвому праву, а законам, однаковим для всіх. У різних країнах процеси модернізації відбувалися по-різному, часто виливаючись у кровопролитні революції.

Слід згадати й надзвичайне піднесення націоналізму, особливо у країнах, які довгий час не мали незалежності. Країни Латинської Америки та Балканського півострова в ХІХ ст. здобули самостійність, що значно впливало на міжнародну політичну ситуацію. Уперше за багато століть на політичній карті постали об'єднані Німеччина та Італія, що змінило весь баланс сил.

Наполеон
на перевалі Сен-Бернар.
Художник Ж.-Л. Давід.
1803 р.

Барикада на рю Суффлот.
Художник О. Верне.
1848 р.

Невід'ємною ознакою нового часу стала стрімка урбанізація, а з нею – небувале зростання кількості найманих працівників та буржуазії, чия роль у політиці та економіці наприкінці ХІХ ст. стала вирішальною на противагу старій аристократії. На зміну селянству в розвинутих країнах приходить фермерство.

Вивчаючи всесвітню історію в 9 класі, ви бачили, як руйнувалися станові перепони, виникали перші надпотужні підприємства та економічні гіганти; дізнавалися, як жінки домагалися зрівняння у правах із чоловіками, здобували свободу тисячі рабів та кріпаків.

Зростає роль науки, без якої індустріальна революція була б неможливою. Залізничі, пароплави, електричне освітлення, телефон і телеграф, кінематограф назавжди змінили життя людей.

Для «довгого» ХІХ ст. характерні дві тенденції в розв'язанні суспільних проблем: революційна та еволюційна. Перша притаманна Франції, де відбулося три революції, друга – Великій Британії, де завдяки реформам і діяльності профспілок та інших громадських організацій було розв'язано більшість соціально-економічних проблем.

Бульвар Капуцинок
у Парижі.
Художник Ж. Боро.
Початок ХХ ст.

Ці процеси на початку ХХ ст. поширились і країнами Східної Європи та Азії. Зокрема, після революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії розпочав роботу парламент, до якого обирали делегатів від різних народів, зокрема й українців. У Росії під час революції 1905–1907 рр. було створено Державну думу як представницький орган із законодавчими правами. Революції часів «пробудження Азії», реформи Мейдзі розхитали підвалини абсолютизму та сприяли становленню конституційних режимів у найбільших державах континенту.

Вулиця Токіо періоду Мейдзі.
1905 р.

Значні зміни відбулися і в демографічній сфері: населення Європи лише за 1870–1914 рр. збільшилося з 300 млн до 450 млн. Значно зріс життєвий рівень окремих соціальних груп. Водночас певна частина працездатного населення, яку «виштовхнули» із сільського господарства без надання можливості отримати роботу у промисловості, була змушена емігрувати, переважно до США й Канади. За вказаний період з Європи виїхало 26 млн осіб, зокрема й з територій сучасної України. Активні та підприємливі емігранти зробили свій внесок у зростання економічної могутності північноамериканських держав.

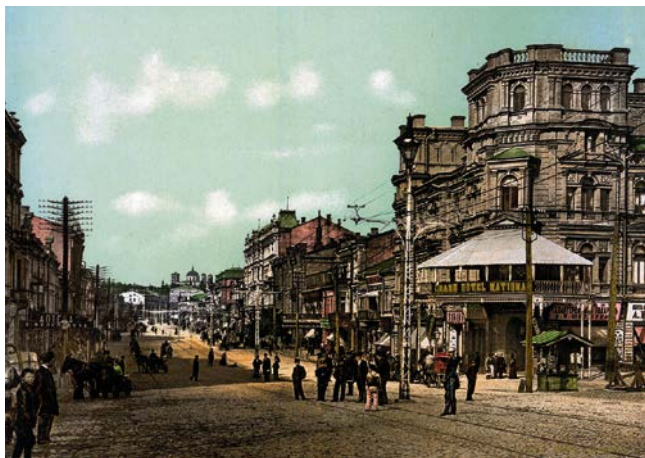
Схожі процеси відбувалися й на українських теренах, які на той час були розділені між Російською та Австро-Угорською імперіями. У Російській імперії після відміни кріпосного права було здійснено реформи, завдяки яким зменшилися привілеї дворянства, стали формуватися нові стани (буржуазія та наймані робітники, а згодом і вільні селяни-фермери). Проте найбільші зміни відбулися у промисловості: завдяки значним інвестиціям, зокрема зарубіжним, у південних і південно-східних українських губерніях було збудовано потужні гірничовидобувні підприємства, де працювали тисячі робітників, тобто поступово змінювалася соціальна структура міського населення.

Італійський квартал
Нью-Йорка.
Близько 1900 р.

Як на Наддніпрянщині, так і на західноукраїнських землях процес формування політичних партій і громадських організацій теж відбувався прискореними темпами. Зокрема, на Галичині діяли як науково-культурні товариства, так і військово-спортивні організації. В Україні було прокладено залізниці, у великих містах збудовано трамвайні лінії, Дніпром та іншими річками курсували вантажні та пасажирські пароплави. На теренах України, як і в інших країнах, активно розвивалася система освіти. Існувала мережа початкових шкіл, гімназій, реальних училищ та університетів.

Значні зміни відбувалися впродовж XIX ст. і в традиційних суспільствах. У другій половині XIX ст. набуває розмаху процес колонізації європейськими країнами народів Азії та Африки, які виявилися не готовими протистояти збройній та економічній могутності європейців. Колонії ставали для європейських імперій джерелом ресурсів та ринком збуту, способом відвернути революції в самих метрополіях. У духовному й повсякденному житті народи Сходу й Африканського континенту зберігали свої особливі цінності та звичаї, саме сприйняття світу.

Хрещатик – центральна
вулиця Києва.
Поштівка 1898–1899 рр.

Генерал-губернатор
Індії лорд Каннінг.
Хромолітографія.
1867 р.

На початок ХХ ст. вже відбувся колоніальний розподіл світу між великими європейськими державами, США та Японією, склалася колоніальна система. Розпочалися міжнародні кризи та війни вже за переділ світу та сформувалися військово-політичні союзи.

Масовий антивоєнний рух не зміг відвернути катастрофи – людство стояло на порозі світової війни, передень якої завершив період нового часу всесвітньої історії.

Щоб узагальнити знання з курсу історії нового часу, виконайте одне або кілька завдань (на вибір).

1. Створіть допис у соціальні мережі на тему «“Довге” ХІХ століття: епоха змін». Відзначте, які ідеї, винаходи чи суспільні зміни тієї доби залишаються актуальними сьогодні.

2. Уявіть, що ви журналісти початку ХХІ ст. і берете інтерв'ю в діяча або діячки ХІХ ст., які усялися у сфері політики, культури, науки чи мистецтва. Підготуйте 4–5 запитань і короткі відповіді від його / її імені.

3. Обговоріть у класі тему «Чи справді прогрес робить людину щасливішою?». Наведіть приклади з історії ХІХ ст., які підтверджують або спростовують цю думку.

4. Покажіть, як змінилася політична карта Європи упродовж 1815–1914 рр. Визначте основні тенденції цих змін і поясніть їхні причини.

5. Створіть ментальну карту на тему «Українські землі у складі двох імперій: дві реальності ХІХ століття». У центрі карти запишіть головну тему, а від неї проведіть чотири гілки: політична, соціальна, економічна, культурна сфери. Для кожної гілки додайте тези, приклади подій, діячів або фактів. Використайте кольори, символи чи зображення, щоб показати зв'язки між процесами в Російській та Австро-Угорській імперіях.

6. Напишіть невелике послання людям ХХІ ст. від імені тих, кому випало жити впродовж «довгого» ХІХ ст. Поміркуйте, які здобутки чи застереження вони хотіли б нам передати.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1789, 14 липня	Народне повстання в Парижі. Падіння Бастилії – початок Французької революції
1789, 26 серпня	Ухвалення Декларації прав людини і громадянина
1791, 3 вересня	Ухвалення першої конституції Франції
1792, 22 вересня	Проголошення Першої республіки у Франції
1792–1802	Револьюційні війни у Франції
1793–1794	Якобінська диктатура у Франції
1795–1799	Період Директорії у Франції
1799–1804	Період консульства у Франції
1799–1815	Наполеонівські війни
1801	Виникнення Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії
1804, 18 травня	Проголошення Наполеона Бонапарта імператором Франції
1804	Виникнення Австрійської імперії
1813	«Битва народів» біля Лейпцига
1814	Ухвалення Кодексу цивільного права (Кодекс Наполеона)
1814	Зречення Наполеоном Бонапартом імператорської влади; перша реставрація Бурбонів
1814, вересень – 1815, червень	Віденський конгрес
1815, 18 червня	Битва біля Ватерлоо; остаточний розгром Наполеона
1815, вересень	Утворення Священного союзу
1819	Утворення незалежної республіки Велика Колумбія
1823	Проголошення доктрини Монро
1825, 14 грудня	Повстання декабристів у Російській імперії
1830, 27–29 липня	Липнева революція у Франції
1830–1848	Липнева монархія у Франції
1832	Перша парламентська реформа у Великій Британії
1834	Утворення Митного союзу в Німеччині

1836–1839	Чартистський рух у Великій Британії
1837–1901	Правління королеви Вікторії у Великій Британії
1840-ві рр.	Перехід Великої Британії до політики фрітрейду
1848–1849	«Весна народів»
1848, січень – лютий	Революції в італійських державах
1848, 22–24 лютого	Лютнева революція у Франції
1848, 25 лютого	Проголошення Другої республіки у Франції
1848, березень	Народні повстання в Берліні, Відні, Празі; початок революції в Угорщині
1849, 15 квітня	Проголошення незалежності Угорщини
1851, 2 грудня	Державний переворот Луї-Наполеона Бонапарта
1852–1870	Друга імперія у Франції
1853–1856	Східна (Кримська) війна
1859–1860	Війна за незалежність Італії
1860	Експедиція «тисячі червоносорочечників» Дж. Гарібальді
1861, березень	Проголошення Італійського королівства
1861–1865	Громадянська війна в США
1861	Аграрна реформа в Російській імперії; скасування кріпацтва
1862, 20 травня	Ухвалення закону про гомстеди
1863, 1 січня	Прокламація про звільнення рабів у США
1864	Війна Пруссії та Австрії проти Данії
1865–1877	Реконструкція Півдня в США
1866	Австро-пруська війна
1866–1867	Утворення Північнонімецького союзу
1867	Друга парламентська реформа у Великій Британії
1867	Утворення дуалістичної Австро-Угорської імперії
1868	Початок епохи Мейдзі в Японії
1870–1871	Франко-пруська війна
1870, 4 вересня	Проголошення Третьої республіки у Франції
1871, 18 січня	Проголошення Німецької імперії
1871, 16 квітня	Ухвалення конституції Німецької імперії

1876	Проголошення британської королеви Вікторії імператрицею Індії
1877–1878	Російсько-турецька війна
1878	Берлінський конгрес
1882	Утворення Троїстого союзу Німеччини, Австро-Угорщини та Італії
1890	Ухвалення антитрестівського закону Шермана (США)
1894–1895	Японсько-китайська війна
1894–1899	Справа Дрейфуса
1895	Перший в історії кінопоказ
1898	Іспано-американська війна
1898	Фашодський конфлікт між Францією та Великою Британією
1899–1901	Повстання іхетуанів (боксерів) у Китаї
1899–1902	Англо-бурська війна
1904	Утворення Антанти (Франція та Велика Британія)
1904–1905	Російсько-японська війна
1905–1906	Перша марокканська (Танжерська) криза
1905–1907	Перша революція в Російській імперії
1906	Початок столипінських реформ у Російській імперії
1907	Приєднання Російської імперії до Антанти
1908	Молодотурецька революція в Османській імперії
1908–1909	Боснійська криза
1911	Друга марокканська (Агадірська) криза
1911–1912	Італо-турецька війна
1911–1912	Сінхайська революція в Китаї
1911, 29 грудня	Проголошення Китайської республіки
1912	Утворення Балканського союзу
1912–1913	Перша балканська війна
1913	Друга балканська війна
1914	Відкриття Панамського каналу

Аболіціонізм – громадський рух за скасування рабства й работоргівлі, расової дискримінації, за надання колишнім рабам рівних прав і свобод.

Антимонопольне законодавство – законодавчі акти, які контролюють діяльність монополій і запобігають встановленню монопольно високих цін.

«Весна народів» – революційні виступи 1848–1849 рр. у країнах Західної і Центральної Європи. Повстанці вимагали політичних реформ, громадянського рівноправ'я, демократичних прав і свобод, подекуди – національного самовизначення.

Військово-політичний союз (блок) – об'єднання декількох держав для досягнення спільних цілей, зокрема військовими засобами.

Геополітика – наука, яка розглядає вплив географічних чинників на внутрішню і особливо зовнішню політику держав і націй.

Гомруль – від англ. home rule – *самоврядування*. Рух за гомруль – боротьба ірландців за відновлення самоврядування в межах Великої Британії.

Диктатура – режим не обмеженої законодавством влади, інструментом здійснення якої є терор.

Дискримінація – обмеження чи позбавлення прав окремих категорій громадян за національними, расовими, статевими, соціальними, релігійними та іншими ознаками.

Домініон – колонія, яка отримала право на самоуправління у складі Британської імперії і визнавала своїм главою англійського короля чи королеву.

Дуалістична монархія – державний устрій, за яким дві окремі держави, зберігаючи внутрішнє самоврядування, управляються одним монархом, здійснюють спільну зовнішню політику, мають спільні фінанси та збройні сили.

Західники – напрям громадської думки в Російській імперії, представники якого були прибічниками західноєвропейського шляху розвитку, обмеження самодержавства, здійснення реформ.

Еклектика – поєднання різнорідних стилів, принципів, поглядів, теорій, художніх елементів в архітектурі та образотворчому мистецтві.

Експансіонізм (від лат. expansio – *розширення, поширення*) – політика розширення сфер впливу, що здійснюється економічними, дипломатичними, військовими та іншими методами.

Ідеологія – система ідей та поглядів (політичних, правничих, філософських, релігійних тощо), яка відображає ставлення людини чи соціальної групи до навколишньої дійсності.

Імперія – монархічна держава, у складі якої під владою одного правителя перебувають різні території і народи; колоніальна держава, що встановила панування над іншими територіями.

Імпресіонізм (від франц. impression – *враження*) – мистецький напрям, представники якого прагнули найбільш природно й неупереджено

відобразити реальний світ у його рухливості й мінливості, передати свої швидкоплинні враження.

Індустріалізація – процес випереджального розвитку індустрії (промисловості) порівняно із сільським господарством.

Індустріальне суспільство – поняття, що позначає одну зі стадій суспільного розвитку, яка виникає внаслідок випереджального розвитку промисловості та створення індустріальної структури економіки.

Карбонарії – члени таємного товариства в Італії в першій половині XIX ст., які боролися за національне звільнення і встановлення конституційного ладу.

Кодекс – систематизоване зведення правил і законів у певній сфері.

Картель – об'єднання, учасники якого домовляються про обсяги виробництва продукції, ціни та ринки збуту, але зберігають повну незалежність у своїй діяльності.

Класицизм – художній стиль у європейській літературі та мистецтві. Його характерною рисою було звернення до зразків античної літератури та мистецтва як ідеального естетичного еталона.

Колоніальна імперія – держава, яка складається з метрополії (імперського центру) та колоній і домініонів (самоврядних територій), що залежать від метрополії.

Консерватизм (від лат. conservare – *зберігати, охороняти*) – ідейна течія, зорієнтована на збереження і підтримання чинних форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституційна монархія – форма державного правління, за якої владу монарха обмежено парламентом, обраним на підставі конституції.

Конституція – основний закон держави, що встановлює систему і принципи суспільного та державного устрою, визначає основні права та обов'язки громадян.

Лібералізм (від лат. liberalis – *вільний*) – ідейна течія, яка проголошує права і свободи кожної людини найвищою цінністю і визначає їх основою суспільного та економічного порядку.

Масова культура – культура, доступна широким колам населення незалежно від їхньої національності, культурного та освітнього рівня.

Масове виробництво – вид промислового виробництва, для якого характерне виготовлення у великих обсягах однакової продукції.

Метрополія – держава, яка володіє колоніями та напівколоніями.

Мілітаризація – політика нарощування державою своєї військової могутності.

Модернізація – осучаснення, вдосконалення та оновлення відповідно до вимог часу; перехід від традиційного (аграрного) суспільства до індустріального.

Модернізм (від лат. modernus – *сучасний*) – напрям у мистецтві, що виражає заперечення попередників, а також руйнування усталених уявлень, традиційних ідей, форм, жанрів і пошук нових можливостей сприйняття та відображення дійсності.

Монополія – установлений однією компанією контроль над виробництвом певних товарів, що надає їй можливість вільно встановлювати ціни та

отримувати надвисокі прибутки; велике підприємницьке об'єднання, що повністю контролює певну галузь виробництва, транспортну чи фінансову системи.

Націоналізм – ідейна течія, в основі якої лежить уявлення про те, що головним об'єднувальним чинником для людей є належність до певної нації.

Нація (від лат. *natio* – *плем'я, народ*) – історична спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, географічним та етнічним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей.

Професійна спілка (профспілка) – масова громадська організація, яка створюється робітниками для захисту своїх прав і поліпшення умов праці.

Реалізм – напрям у літературі й мистецтві, метою якого є найбільш повне, правдиве відображення дійсності; чітке розуміння й урахування об'єктивних умов у разі здійснення чого-небудь.

Революційні війни у Франції – низка конфліктів між Францією та коаліцією європейських монархій у 1792–1802 рр.

Реставрація (від лат. *restauratio* – *відновлення*) – відновлення колись поваленого державного ладу або монархічної династії, що правила раніше.

Романтизм – ідейний та літературно-мистецький напрям, що виник у Європі наприкінці XVIII ст. Визначальними для нього стали ідеалізм і культ почуттів, прагнення повернутися в минуле.

Сегрегація – політика примусового поділу населення за расовою або етнічною ознакою.

Синдикат – об'єднання, учасники якого продають вироблену продукцію на спільному для всіх ринку збуту. До синдикату можуть належати як підприємства, так і банки.

Слов'янофіли – суспільно-політична течія в Російській імперії в 40–70-х рр. XIX ст., прихильники російської «самобутності», які протиставляли Росію Заходу, вважали патріархальну сільську громаду гарантією від соціальних потрясінь.

Соціалізм – ідейна течія, яка обстоює встановлення соціальної рівності, суспільної власності та контроль над майном і природними ресурсами, передбачає ліквідацію приватної власності на засоби виробництва.

Суфражизм – суспільний рух початку XX ст. за надання жінкам права голосувати на національних або місцевих виборах.

Трест (від англ. *trust*) – об'єднання, учасники якого підпорядковані централізованому управлінню. Вони позбавлені виробничої незалежності та контролюються однією людиною або групою співвласників.

Фемінізм – рух жінок за надання їм рівних із чоловіками прав у різних сферах суспільного життя.

Чартистський рух – політичний і соціальний рух у Великій Британії з кінця 30-х до кінця 40-х рр. XIX ст. за надання виборчих прав робітникам і поліпшення їхнього становища.

ЗМІСТ

<i>Шановні дев'ятикласники та дев'ятикласниці!</i>	3
--	---

ВСТУП

§ 1. На порозі нового часу	5
§ 2. «Довге» ХІХ ст.	11

Розділ 1. ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

§ 3. Французька революція кінця ХVІІІ ст.	19
§ 4. Консульство та Імперія у Франції	27
§ 5. Узагальнення до розділу «Європа в час Французької революції та наполеонівських війн»	36

Розділ 2. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815–1870 рр.)

§ 6. Індустріальна революція у країнах Західної Європи та її наслідки	38
§ 7. Велика Британія – майстерня світу	46
§ 8. Франція в період Реставрації Бурбонів і Ліпневої монархії	55
§ 9. Австрійська імперія доби Клеменса фон Меттерніха	62
§ 10. «Весна народів» 1848–1849 рр. у Західній і Центральній Європі	66
§ 11. Об'єднання Німеччини	73
§ 12. Об'єднання Італії	80
§ 13. Російська імперія в першій половині ХІХ ст.	86
§ 14. Громадянська війна у США і Реконструкція Півдня	93
§ 15. Узагальнення до розділу «Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.)»	102

Розділ 3. МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ

§ 16. Завершення формування індустріального суспільства в розвинутих країнах світу	104
---	-----

§ 17. Франко-пруська війна та її наслідки	111
§ 18. Німецька імперія	118
§ 19. Велика Британія в останній третині XIX – на початку XX ст.	127
§ 20. США в останній третині XIX – на початку XX ст.	134
§ 21. «Великі реформи» в Російській імперії	142
§ 22. Австро-Угорщина – дуалістична монархія	149
§ 23. Османська імперія та утворення нових незалежних держав на Балканах	155
§ 24. Пробудження Азії. Доба Мейдзі в Японській імперії	162
§ 25. Сінхайська революція в Китаї	169
§ 26. Узагальнення до розділу «Модернізація країн Європи та Америки в останній третині XIX – на початку XX ст. Пробудження Азії»	175

Розділ 4. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

§ 27. Міжнародні відносини наприкінці XIX ст.	177
§ 28. Міжнародні кризи та збройні конфлікти на початку XX ст.	183
§ 29. Узагальнення до розділу «Міжнародні відносини (друга половина XIX – початок XX ст.)»	189

Розділ 5. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

§ 30. Розвиток науки і культури (кінець XVIII – початок XX ст.)	191
§ 31. Індустріальні та традиційні суспільства	201
§ 32. Узагальнення до розділу «Розвиток культури та повсякденне життя (кінець XVIII – початок XX ст.)»	210
§ 33. Узагальнення до курсу: основні ідеї, здобутки та виклики «довгого» XIX століття	211
Хронологічна таблиця	216
Словник термінів і понять	219

Навчальне видання

ЛАДИЧЕНКО Тетяна В'ячеславівна

ЛУКАЧ Ілона Бейлівна

САВКО Оксана Володимирівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 9 класу

закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Редактор *Наталка Пазюра*

Обкладинка *Олександра Павленка*

Художній редактор *Олександр Павленко*

Комп'ютерна верстка *Наталії Музиченко*

Коректори *Олена Симонова, Ірина Хмельовська*

У підручнику використано ілюстративний матеріал з відкритих джерел інтернету, зокрема сайтів *vecteezy.com, depositphotos.com*. Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою відповідно до законодавства України про авторське право і суміжні права.

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 18,20. Обл.-вид. арк. 16,12.

Тираж 12 685 пр. Вид. № 0118.

Зам. № 26-04-1003

ТОВ «Генеза»,

вул. Генерала Алмазова, 18/7 (літ. В), офіс 404, м. Київ, 01133, Україна.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 7692 від 24.10.2022.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ»,

вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024, Україна.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 6847 від 19.07.2019.